

2005

Danske Studier

Udgivet af Merete K. Jørgensen
og Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Simon Skovgaard

C.A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 2005, 100. bind, niende række 4. bind.
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 564
Omslagsdesign: Torben Seifert
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7876-416-5

Omslagsillustration: Illustrerede Tidende nr. 537, 9/1 1870

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Indhold

<i>Lars Brink</i> , fhv. lektor, professor, cand.mag.:	
Nyt om <i>der</i>	5
<i>Ken Farø</i> , ph.d.-stipendiat, cand.mag., Københavns Universitet:	
Én gang vind og skæv terrorist ... Fraseoskabeloner og fraseologisk reduplikation	44
<i>Allan Karker</i> , fhv. lektor, cand.mag.:	
Efter <i>Den Danske Ordbog</i>	70
<i>Johnny Kondrup</i> , lektor, dr.phil., Københavns Universitet:	
Al magt til varianterne? Nogle overvejelser om critique génétique og New Philology	93
<i>Jørgen Sonne</i> , fhv. lektor, cand.mag.:	
Emil Aarestrup og tre samtidige. Les phares	117
<i>Jens Bjerring-Hansen</i> , stud.mag., Københavns Universitet:	
»Kjender du Pan?« Et motivs litteraturhistoriske transfigurationer i den danske symbolisme	145
<i>Niels Dalgaard</i> , ph.d.:	
Danske fremtidskrigsfortællinger – en overset genre	164

MINDRE BIDRAG

<i>Leif Ludvig Albertsen</i> , professor emeritus, cand.mag.:	
En metrisk baseret formanalyse af Grundtvigs salme <i>Paa Guds Naade</i>	187
<i>Finn Gredal Jensen</i> , cand.mag., Søren Kierkegaard Forskningscenteret:	
To genfundne breve. Fra J.C. Lund til P.C. Kierkegaard og fra Regine Schlegel til Henrik Lund	194
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., Københavns Universitet:	
Niels Lyhnes vanskelige død	200

ANMELDELSER

<i>Thorkil Damsgaard Olsen</i> , lektor, mag.art., Københavns Universitet: Sten Ebbesen og Carl Henrik Koch: Den Danske Filosofis Historie	205
<i>Lars Boje Mortensen</i> , professor, ph.d., Universitetet i Bergen: Marita Akhøj Nielsen: Anders Sørensen Vedels filologiske arbejder	211
<i>Karsten Friis-Jensen</i> , lektor, dr.phil., Københavns Universitet: Michael Chesnutt (udg.): The medieval Danish liturgy of St Knud Lavard	222
<i>Else Bojsen</i> , redaktør, cand.mag., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: Jens Henrik Koudal: Folkeminder og dagliglivets kultur. Indføring i Dansk Folkemindesamlings arkiv	225
Fra Redaktionen	227

Nyt om *der*

Af Lars Brink

De følgende undersøgelser og iagttagelser¹ er gjort efter, at min *der*-afhandling i *Danske Studier* 1997 uigenkaldeligt var gået i trykken.

Der i danske dialekter

En stor allround beskrivelse af *der*, som nævnte afhandling (DK97) prætenderer at være, må naturligvis rumme en udsigt over stedmålene med henblik på *der*.

Der opslugt af det

Den vigtigste afvigelse fra rigsmål er, at *der* i et stort midtøst- og sønderjysk område (samt mere sporadisk mange andre steder) udtales [*ode*] og dermed bliver en manifestation af *det*. Det får også den sædvanlige enklitiske udtale [*oð*] etc. (JO). – Da *der* trods alt er dominerende i jysk (og det øvrige land), skyldes det næppe, at *det* her er oprindeligt, men derimod, at når *r* i *der* falder bort, som det skal, i infortis foran konsonant, og analogisk herefter også foran vokal, bliver forskellen *der/det* så lille: [*oðæ/de*], at den vanskeligt kan opretholdes. I særdeleshed, fordi der sker viderereduktion til [*oð*]. Dette skete ikke i rigsmålet, fordi fuldførmens tungespids-*r* i rigsmål blev til bagtunge-*r*, der senere vokaliseredes, men efterlod en mørkfarvet, *r*-påvirket åben vokal: [*oðå/dæ*].

Dialektal ledstilling

Den mest interessante rigsmålsafvigelse er imidlertid, at *alle dialekter undtagen københavnsk, amagersk og bornholmsk* har eller kan have det egentlige subjekt (»S egl.«) anbragt på en særlig plads lige foran infinittet:

- 1 Så kunne der jo nogen komme.
- 2 Der er to kyllinger faldet ned i skokkerne.

Opdagelsen er gjort af Hans Veirup 1965, der finder den så udbredt i jysk, at den må have været enerådende. I ømålene er den mere sporadisk optegnet (if. Finn Køster, Afd. for Dialektforskning, Københavns Universitet).

At sprogsyken »dybest nede« opfatter det egentlige subjekt i en *der*-konstruktion som en slags direkte objekt (DK97 p. 57), svækkes altså af denne dialektale placering – der naturligvis kun kan konstateres, når »V« er udfyldt. Opfattelsen gælder i hvert fald ikke i de pågældende dialekter.

Den dialektale plads »S^{egl.}« var oprindelig objektets plads, i hvert fald ved præteritum participium. Som bekendt hed det i ældre oldnordisk *Hann hefir hestinn bundinn við tré* med kongruens mellem objekt og participium i stedet for supinum, og vi har stadig i tysk *Er hat den Pferd gebunden*. Høysgaard 1752 har adskillige placeringer af egentligt subjekt foran infinit (ved siden af moderne), men mest påfaldende er det, at også engelsk har dem, dog kun i passiv: *There was a knife stolen*.

Der er altså tale om noget gammelt. En lille stikprøve på 60 belæg fra Brøndum-Nielsen 1962 viser, at Sth. B74 af Skånske Lov ca. 1240 har slutstillet participium modsat moderne rigsmål i 63% af tilfældene, Eriks Sjællandske Lov (AM 455) ca. 1300 i 84%, Flensborg Stadsret ca. 1300 i 25% og Kvinders Urtegaard ca. 1500-1525 i 18% af alle tilfælde. Men jysk har altså rendyrket den gamle ordstilling og *forbeholdt* den egentligt subjekt i *der*-sætning og dermed forlenet eksistens-udsagnet med endnu en særmarkering.

Og og nul som relativter

I Angel, Vendsyssel og ømål, men næppe siden 1750 i København, kan der både bruges *og* og *nul* for relativt *der* i *der*-kløvning (ØMO, Da.Rm. § 120):

3 Det er der ingen og gør mer (ØMO).

4 Der er jo enkelte har født i dølgsmål (ØMO).

Og for *der* findes også i kløvningens lignende knude-konstruktion med *have*, fx

5 Her har jeg en onkel og bor.

og *nul* for *der* findes, uden for kløvning, i gammelt vendelbomål:

6 Han havde en bror hed Søren (Feilberg; konstruktionen er almindelig i yngre middeldansk).

Det er nemt nok at forklare begge former. *Og* for *der* skyldes den i DK97 p. 58 nævnte *og*-kløvning:

7 Så stod der en mand og dyppede tærne.

Her kan *og* jo forskelsløst opfattes som et relativ. Konstruktionen er sjælden i oldnordisk (Fritzner og Finn Hansen, Den Arnamagnæanske Samling, Københavns Universitet), der i sin østnorske variant har en halvvejs parallel; her kan nemlig konjunktionen *en*, der som bekendt betegner en mellemting mellem 'og' og 'men', fungere som et relativ (Nygaard § 262):

8 hverr en eigi gerir, gjaldi þrjá aura.

9 á því ári en liðnir váru frá burð várs herra (...) [1280] vetra.

En = *er* kan tænkes opstået på ganske samme måde som *og* = *der*. I ældre middeldansk synes *og* = *der* ikke at forekomme, først i yngre (Mikkelsen p. 300, GG § 592 anm. 2).

Nul-mulighed som sådan er jo ikke dialektal: Ved non-subjekts-fællesled er nul det normale i rigsmål: *manden, du mødte* ...; det er nul-mulighed, hvor fællesleddet er subjekt i relativsætningen, der er dialektal (og gammeldansk, Mikkelsen p. 721). Vi kan da sige, at den må skyldes *de samme* årsager som rigsmålets nul-mulighed: almindelig trang til reduktion af højfrekvente tryksvage konjunktioner, jf. *oat* > nul. Og at den gammeldanske/dialektale nul-mulighed uddør, kunne skyldes tydelighed:

10 Så du de blomster vi plukkede?

11 Tog du de blomster var visne?

12 Så du de blomster var visne?

13 De blomster er visne er grimme.

10 er problemfrit entydig. 11 er formelt entydig, men det er fristende på et foreløbigt analyseniveau at lade *var* være verballed for *blomster*. 12 og 13 er regulært tvetydige: eksplikativ/relativ ledsætning hhv. 1 eller 2 hel-sætninger.

Nul-muligheden dukker i dansk allerede op i den ældre middelalder: *Thæt ær kunungs æmboth oc høfthings, i landæt ær, at gømæ domæ ...* (Jyske Lov 1241, hs. ca. 1300, Bertelsen p. 62), jf. *Alle de fruer, i Danmark ere, ...*, men forsvinder ved subjekts-fællesled igen i 1600-tallet bortset fra visse specialtyper, der holder sig til ca. 1750 (Mikkelsen p. 721).

Lollandsk trykstærkt der

Ved pronomen vicarium får vi *der* ved formelt bestemt subjekt (DK97 p. 43):

14 A: Faldt der noget ned fra taget? B: Ja, det gjorde der!

der kan elideres til

15 Ja, der gjorde.

altså helt uden egentligt subjekt. Denne sidste mening udtrykkes, når den er spørgende, i lollandsk

16 [*hɑ'daɪ*] 'har der det?' (ØMO 3, p. 58)

med et enestående tilfælde af trykstærkt *der*, vel pga. det udeladte *'det*.

Der-indlejring

Som nævnt i DK97 kan den eksistentielle *der*-konstruktion indlejres i en række modale og modal-lignende konstruktioner: *Må der være løse hunde? – Der ser ud til at være for mange!* Sådanne konstruktioner er egentlig non-eksistentielle: ‘Har myndighederne tilladt, at der er løse hunde?’, hhv. ‘Jeg oplever umiddelbart, at der er for mange’. Det non-eksistentielle er dog i disse tilfælde neddæmpet, og det eksistentielle hovedsagen: ‘Ér der i almindelighed løse hunde her?’, hhv. ‘Der er for mange (tror jeg bestemt)!’. Dét ses klart af, at hvor helheds-hovedbudskabet tydeligt er non-eksistentielt, dér er *der*-indlejring umulig, nemlig ved *gide* og *voluntativt ville*: *÷Der gad ikke en eneste (at) stå på mål. – ÷Heldigvis ville der godt være en anden på hold med hende.* Samt ved *permissivt måtte* i tilfælde som *÷Der måtte ikke komme en gammel tigger ind i parken*, for her er der intet eksistentielt som ved hunde-eksemplet: Sætningen betyder, at en tigger blev standset ved indgangen.

Hermed stemmer det fint, at vi også har *der*-indlejring i *få til at* – som i svensk (Teleman et al. 1997, 3 p. 394): *Han fik der desværre ikke til at komme over 100.* Konstruktionen passer sig ikke for skriftsprog, men er vel god nok. Subjektets rolle som agens er klart nok dæmpet, det væsentlige er, at der ikke kom over 100.

Semantisk ligger den nær op ad den eneste akkusativ med infinitiv-konstruktion, der tåler *der*-indlejring, nemlig *lade* +akk. +inf.: *Han lod der jo ikke blive nogen tilbage.* Begge konstruktioner har *der* placeret helt unikt, nemlig på »letledspladsen«! Man ville ellers vente, at når *der* ikke kunne stå på sin sædvanlige »s«-plads, ville det stå som underled til – og sammen med – infinitiven: *÷Han lod jo ikke der blive nogen tilbage*, altså dér, hvor det trykstærke subjekt til infinitiven står (*Han lod jo ikke Poul blive tilbage*), men så logisk er sproget og dets brugere altså ikke: Vi anvender letledsreglen, skønt denne ellers drejer sig om sætningsled af første grad.

Alle andre akkusativ med infinitiv-konstruktioner er uimodtagelige for *der*-indlejring (omend det ikke lyder helt tosset): *÷Han så der komme en bevæbnet mand.* Grunden er dels, at de har ret klar non-eksistentiel karakter: Fokus er på subjektet og hans sansninger – dels at akkusativ med infinitiv, bortset netop fra *lade* +akkusativ +infinitiv, er en smule litterær, og derfor har stået i stilmodsatning til det førhen ret uformelle *der*.

I de *passiv-vendte* akkusativ med infinitiv-konstruktioner er indlejret

der dog helt i orden: *Der menes/siges at være hul i ozonlaget*. Men her er det non-eksistentielle også dæmpet, og desuden kan typen opfattes som parallel til *Der bages brød*, dvs. uden indlejring.

Der-kløvning i to helsætninger

Ved siden af de i DK97 p. 58 nævnte kløvninger, *der*-kløvning og *og*-kløvning, er der en vigtig tredje: *der*-kløvning i to helsætninger. Den er opdaget af Finn Køster i ØMO under *der*:

17 og der var en af dem, han ville holde tale.

18 der var en overgang, da var alt lukket her af sne.

Kløvningen er livligt berettende og derfor sikkert særlig almindelig i dialekt. Bemærk, hvorledes anden helsætning må begynde trykstærkt anaforsik. *Der* veksler her med *det*, som besidder en vis vag reference til et deiktisk 'emnet for min beretning; det, det drejer sig om':

19 Det var en lille mand. Han hed Minus.

20 Det var Tor af Havsgaard, / han taler til Broder sin [ved bestemt subjekt kan der selvfølgelig ikke bruges *der*].

Der ved bestemt subjekt

I DK97 bortforklarer jeg alle tilfælde af grammatisk bestemt subjekt ved *der* som enten semantisk ubestemte eller led i opremsning (eller med prononem vicarium). Siden sidst har jeg fundet endnu 4 specialtilfælde:

21 Så kom der jo denne her gamle fyr hen til mig – han hed Lasse.

Her betegner *denne her*: 'kendt af mig, ukendt af dig' og er således ingen undtagelse, jf. eng. *There was this old fellow in the bar, ...* – Det andet tilfælde er den herlige frase *Der var ikke det, der ikke var!* Subjektet er formelt bestemt, men reelt ubestemt ('Der fandtes slet ikke noget, der ikke var på bordet!'). Derfor *der*-konstruktion. – En vanskeligere nød er følgende:

22 Der er fanen til forskel.

Just denne sætning er etableret i en vittighed, men typen er produktiv:

23 Der er Poul/gartneren til forskel.

Oprindelsen er måske *der er pokker/fanden til forskel*, hvor subjektet ganske vist er semantisk bestemt, men helhedens reelle betydning ubestemt = 'stor forskel'. Tilsyneladende har 23 det ubestemte *forskel* som en slags apposition til det bestemte subjekt (*til* betyder jo 'som'), men semantisk er *Poul* osv. slet ikke subjekt. Der siges ikke noget om, hvor Poul befinder sig, eller om han stadig eksisterer. Det semantiske subjekt er 'en forskel, der består i Pouls tilstedeværelse/fravær', altså ubestemt. I lignende tilfælde, men med semantisk ubestemt apposition til konkret bestemt eksistentielt subjekt er konstruktionen mindre acceptabel:

24 ?Der var Helena til dessert [= 'som dessert'].

25 ?Der var Lilleper som pauseklovn.

Det fjerde tilfælde er subjekter med *samme*, som jeg glemte i DK97 p. 33, men som Teleman et al. 1997, 3 p. 397 har husket:

26 Det har kommit samma reparatör i dag som i förra veckan.

Skønt (*den*) *samme* formelt må siges at være bestemt, er det ofte reelt semantisk ubestemt, nemlig når modtager ikke kan identificere subjektet. Det gælder typisk 26 og dens danske modsvar, og fx

27 Der lød (den) samme skratten fra begge højtalere.

Hvorimod 28 har et identificerbart subjekt:

28 En kontorchef og 4 assistenter i DBU har brugt et halvt år på at gennemgå sagen. Samme kontorchef er nu blevet overført til en anden afdeling.

og følgelig er uforenelig med *der*. Pengene passer.

Infinitiv som subjekt i *der*-konstruktion

29 Så er der kun tilbage at ønske lytterne godnat.

Denne konstruktion strider mod den regel, der kræver *det* på subjektsplads, når subjektet er en infinitiv (*Det er i orden at levne*). Konstruktion med *det* er da også fuldt mulig. Men hvordan forklare *der*? Det er Mikelsens *kun*-regel (DK97 p. 43), der atter er på spil. Sætningen betyder jo: 'Så er der kun det ene, dvs. ikke *andet* tilbage end at ...' med regulært ubestemt navneagtigt subjekt.

Ingen

Substantivisk *ingen* er mere abnormt, end jeg troede i DK97 p. 41, 82. Som nævnt indgik det tidligere – sammen med *nogen* – særlig ofte i *der*-konstruktion, idet det ofte trodsede eksistens-kravet (tilsvarende i tysk og islandsk). I vor tid gælder det modsatte: *Ingen* forenes i stadig ringere grad med *der*. Vi kan stadig sige *Der kommer ingen ind her!* og *Der drilles ingen med det!* (passiv, derfor intet eksistens-krav), men de unge er ikke meget for det, og i følgende tilfælde er ukløvet *der*-konstruktion klart gammeldags/forældet:

30 Der har ingen været på den ø før Chr. IV.

31 Der vil ingen komme ind her.

32 spørge, vad ieg livte af i di 3 dage, da der ingen kom tel mig? (Ole Kollerød 1840 p.10).

33 Der måtte ingen komme ind i bryggerset (ØMO).

Grundene hertil er ret nærliggende: 1) *Ingen* ligger i gråzonen mellem bestemt og ubestemt. Det betyder jo ‘om *alle* gælder det, at de *ikke* ...’ og skulle derfor strengt logisk behandles som *alle* og (*en*)*hver*, der er uforenelige med *der*. *Ingen* føles dog mere ubestemt end hine. Den almindelige bestemthedsprøve »Er entiteten identificeret for modtager?« kommer til kort, da der ikke er noget at identificere. Vi er i en gråzone. 2) *Ingen* bruges meget ofte om en delmængde (‘ingen af de pågældende’), hvor det jo helst ikke forenes med *der* (DK97 p. 50), og dét smitter af på de tilfælde, hvor *ingen* gælder alle i hele verden, da dette skel ofte er uklart. 3) *Ingen* har en syntaktisk abnorm placering, idet det står på »negations-plads«, der egentlig kun tilkommer nægtelser, men her også gælder et nominal, da man ikke kan skære et ord over (jf. *ikke* ... *nogen* med regelmæssig placering). – Det er netop i de tilfælde, hvor *ingen* står på »ubetvivlelig negations-plads«, dvs. hvor verbet er delt eller forefindes i en ledsætning, at substantivisk *ingen* ikke længere er kurant i en ukløvet *der*-konstruktion.

Eksistens

Non-eksistentielt der

Til mere eller mindre faste udtryk med non-eksistentielt *der* – jf. DK97 p. 37-38 om *tilkomme*, *dumpe*, *bestå* – kan føjes typen:

34 Der er gået noget i stykker.

35 Der er gået en sikring.

36 Der er sprunget en fjeder.

Måske kan den ses som eksistentiel, nemlig som ophør af eksistens, for sikringen og fjederen er jo på en måde ophørt at eksistere.

Uden bortforklarings-mulighed har vi

37 Der er 41 km til Athen.

Sml. svensk og engelsk, der har non-eksistentiel form: *Det är 41 km till ...* hhv. *It is 41 km to ...*, ikke \div *Det finns 41 km till ...* / \div *There are 41 km to ...* Jeg forklarer den som opstået af *Der er langt til ...* (type 5) og *Der er et stykke vej til (vi kommer til) ...* (type 1), der er eksistentielle.

Non-eksistentielt der + prædikativ

Efter DK97's hovedregel kan der i almindelighed ikke være *der*-konstruktion i en sætning med prædikativ, eftersom en sådan normalt ikke er eksistentiel. Forskellen mellem en *være*-sætning med adjektivisk prædikativ og en eksistentiel sætning med det samme adjektiv attributivt er lille, men klar:

38 En rose var hvid. / \div Der var en rose hvid. / Der var en rose, der var hvid.

39 Der var en hvid rose.

I 38 ønsker afsenderen at fortælle, at en rose havde en bestemt egenskab, i 39 derimod, at der fandtes en bestemt rose med denne egenskab, som ikke nødvendigvis er vigtig i sammenhængen. I mindst ét tilfælde i dansk er en sætning af 38-form semantisk lig 39, dvs. eksistentiel, hvorfor den da også kan *der*-konstrueres:

40 Der er en stilling ledig som bolchekoger.

Her er det ikke afsenders mening at prædicere en interessant egenskab, 'ledig', om en stilling, i modsætning til, at den fx kunne være besat eller vellønnet, men blot at der findes en ledig stilling (at søge). Dét ses også af, at den ikke mundret – i denne betydning – kan *der*-kløves:

41 ?Der er en stilling som bolchekoger, der er ledig.

idet *der*-kløvninger (DK97 p. 57) overvejende er non-eksistentielle og har et (mindre interessant) tema, om hvilket der siges noget nyt og interessant.

Jeg har endvidere fundet tre varianter af den i DK97 nævnte non-eksistentielle *Der er noget* *galt*-konstruktion, nemlig:

42 Der er noget i vejen.

43 Er der noget los?

44 Der er 'ikke 'noget for'gjort ved 'det.

De kan være opstået, som jeg formodede, af *Der 'er noget 'galt*; en anden mulighed er, at oprindelsen er *i vejen* med mere eller mindre pålydende betydning, for dén er jo eksistentiel og kan have trukket de andre med sig. Men det mest sandsynlige, når de ses samlet, er, at de er levn af ældre tiders non-eksistentielle *der*-konstruktion ved ubestemt pronomen (DK97 p. 41). – Det samme gælder mit seneste fund:

45 Der er ikke meget/noget vundet ved ..., hvor *vundet* må opfattes som prædikatív. Den kan varieres synonymisk på forskellig måde, fx

46 Derfor tror Kjeld Møller Pedersen heller ikke på, at der er det store sparet ved at nedlægge amterne (Berl.Tid. 30-5-2002, forsiden sp. 7). Konstruktionen ækvivalerer jo med *Der er ikke vundet meget/noget ved ...* osv., en ordinær non-eksistentiel passiv, og jeg vil tro, at det er denne ret subtile forskel, der har bevaret den.

Non-eksistentielt there + prædikatív i engelsk

I DK97 står p. 80, at engelsk er kommet længere i *der*-evolutionen end dansk ved at tillade *there* i sætninger med prædikatív:

47 There were two students dead drunk

Men det er jo en ærgerlig lapsus. Dansk har haft sådanne sætninger, se eks. 112 i DK97 eller:

48 Thii der bliffuer twinde fordømede modh en bliffuer salig (Chr. Pedersen 1515, GDO; ingen lokal reference)

men har, fordi eksistens-kravet stadig blev strengere, forladt dem igen bortset fra rester med *nogen* og *ingen* som subjekt. Dansk er altså også på det punkt *der*-evolutionært foran engelsk. Generelt må det dog siges på grundlag af mine sonderinger i gammeldansk (Ordbog), at non-eksistentiel sætning med *der*, bortset fra dem med *nogen/ingen*, aldrig har været særlig almindelig.

Pseudo-eksistens ved abstrakter

I DK97 p. 38f. gennemgår jeg *der*-konstruktionens eksistens-krav ved abstrakter. Jeg viser, at vi har *der* ved en række abstrakter, selvom eksistens-kravet i mange tilfælde ikke er opfyldt, som fx i *Der er forskel på ...* Vi møder her en højst interessant spænding mellem sprog og tanke, som jeg har lyst til at præcisere.

Vi har tilfælde med 1) ægte eksistens (så ægte, som den nu kan være ved et abstractum), 2) klar non-eksistens, 3) logisk non-eksistens, der dog *fremstår* for sprogbrugerne som eksistens, såkaldt pseudo-eksistens.

Type 1) har vi ved følelser og stemninger (*Der var stor sorg*). Hvad disse u håndgribelige ting end er, så er det helt rimeligt at opfatte dem som noget, der findes eller ikke findes diverse steder i verden. – Hertil hører også levende metaforik, hvor afsender reelt beskriver et non-eksistentielt forhold, men bevidst bruger en sammenligning med noget eksistentielt, fx *Der er en stemme i mig, der siger ...*, jf. det af mig nævnte omvendte forhold: Den reelle mening er eksistentiel, metaforen non-eksistentiel, hvorfor *der* er udelukket: ÷*Der slap en sømand hånden taget*. Og hertil kan vel også regnes institutionaliserede processer (jf. DK97 p. 39-40) såsom retssager, dansktimer, morgensang, spejdermøder. De indebærer alle, at bestemte fysiske ting (dommere i ornat, elever, lydølger, spejdere) *forefindes* et sted i verden.

Type 2) har vi ved egenskaber og forskelle – samt begivenheder og tilstande i forbindelse med *ske* (og synonymmer), samt selve ordene *tilstand*, *forhold*, *overgang* (m.fl., DK97 p. 39). Når vi fx siger, at der er tyngde i brødrene Laudrups støvler, forestiller vi os ikke, at noget bestemt *eksisterer* i støvlerne; der er indlysende tale om, at de herrer er gode til at skyde hårdt. Og når vi siger, at der er forskel på dit og dat, fx

48 Der er forskel på Netto og Perchs Tehandel.

49 Der er to hovedforskelle mellem den indiske og den afrikanske elefant,

så kan man ganske vist tænke på noget fysisk eksistentielt (Netto har kassedamer, den ene elefant har måske et særligt ryg mønster), men oftest vil forskellen være ganske non-eksistentiel: Perchs personel er gammeldags, den afrikanske elefant er større og har forholdsvis større ører – og dette står afsender krystalklart. *Der*-konstruktion må altså i disse tilfælde have særforklaring. Og dén kunne være, at det er for mentalt anstrengende ved disse abstrakter at opfylde eksistens-kravet helt, så at man forfalder til håndgribelige ordkriterier såsom altid at tillade *der* ved *ske/foregå/indtræffe* (der ofte veksler med det *der*-tilladende *være*, DK97 p. 40) og *mulighed* (men aldrig *umulighed*, p. 39): Både *ske/foregå/indtræffe* og *mulighed* forekommer tit i eksistens-udsagn, fx om forsvindingsnumre eller regnvejr, men nok så ofte er de klart non-eksistentielle, fx om slagsmål, fallit eller forbedring.

Tilfældene af type 3) er de mest interessante. Her opfatter sprogbrugerne – eller deres forfædre – umiddelbart et udsagn som eksistentielt og bruger følgelig *der*, men ville ved nøjere overvejelse indse, at dette er en logisk fejltænkning. *Der* ved pseudo-eksistens fremstår dermed ikke som undtagelse fra eksistens-reglen, eftersom sprogregler naturligvis følger

umiddelbar tankegang, ikke middelbar. Når vi fx rask væk bruger *der* ved årsager (uomtalt i DK97):

51 Der er grund til at tro, at ...

52 Der er 2 hovedårsager til tidevandet, så *oplever* vi, if. min introspektion, umiddelbart, at vi hævder, at noget bestemt findes i verden. Jævnfør dén helt stivnede metaforik, at vi har *fundet* årsagen, som om den lå derude et sted og ventede på sin skarpøjede opdager. Hvis de to hovedårsager i 52 imidlertid er månens tiltrækning og jordens rotation, så må jo enhver erkende, at dette ikke er noget eksistentielt. Tilsvarende mht. tid. Udsagnet

53 Der er tyve minutter igen

foregøgler os, at der *foreligger* tyve minutter af *tidspølsen* til vores disposition inden hængningen/togafgangen osv. Jævnfør *Du* har *tyve minutter*; *hvad vil du bruge dem til?* (Svenskerne går skridtet videre og siger *Du har 20 min.* på dig). Reelt er tid ikke noget eksistentielt, tiden er der og går altid, så der er aldrig brug for eksistentielle udsagn om den. I stedet for 53 var det logisk rigtigere at sige *Det varer tyve minutter (før ...)* eller *Det er 20 min.* senere, *når ...*, som visse indianersprog siges at formulere det. Og dette er jo ingenlunde fremmed for vor europæiske tanke. Egentlig ved vi så udmærket, at tid modsat pølser er noget ganske u håndgribeligt. Man kan derfor ikke uden videre sige, at sproget her påvirker tanken – eller fejltanken sproget – men på det lavere bevidsthedsplan er der måske en uheldig spænding. I hvert fald er det sikkert en stor fordel, når man skal tænke over indviklede problemer som årsagsloven, lysets tøven eller relativitetsteorien, at sproget passer til virkeligheden som en handske til en hånd. Men det gør dansk altså ikke.

Og når jeg tør hævde dette og har spundet denne ende over pseudo-eksistens, er det naturligvis, fordi eksistens-kravet er så forbløffende strengt ved concreta. Her spiller formen en ubetydelig rolle i forhold til betydningen, se mine ekss. 35-69 i DK97. Det bedste bevis herpå er nok den *der*-modsætning, dvs. eksistens-modsætning, vi har i typen *Der gik tre tilbage* (uacceptabelt ved *gik* = 'spadserede') eller *Der synger kun 20 i koret* (uacceptabelt ved *syng* = 'reelt syng, ikke blot mime').

Manglende eksistentielt der

I DK97 p. 37 er der opremset en længere række konstruktioner, fx *Der ventede ham en festmiddag*, der på trods af deres objekt er eksistentielle, og som følgelig tager *der*, hvilket viser, at eksistens-reglen overflødiggør den ældre objektsregel. Samtlige konstruktioner har humant objekt, og

dette får i alle tilfælde en vis karakter af indirekte objekt. Følgende konstruktion

54 Saa tog en ny Revolution sin Begyndelse (H.C. Branner Legetøj p. 263)

har også objekt trods sin 'ske'-betydning (der jo normalt er *der*-forenelig, jf. *Der begyndte en ny revolution*), men objektet er ikke humant og har ikke hensynslede-karakter. Dette og det litterære præg har umuliggjort *der*.

Obligatorisk der ved eksistentielt være/blive

Som nævnt i DK97 p. 53 tager eksistentielt *være/blive* – selv i litterært sprog – obligatorisk *der*; dette i modsætning til fx islandsk og engelsk (*A stain was on his shirt*). Siden har jeg fundet en undtagelsestype, fx

55 På det sted har engang været en gammel kæmpehøj.

Undtagelsestypen har *fremrykket* stedsadverbial. Jeg tror, den skal forklares ved, at *der* i denne konstruktion i det oprindelige sprog var pleonastisk. Ganske vist er subjektsvikaren generelt opstået af sætninger som *Dér stod en hest, på marken*, men her er *på marken* tydeliggørende og knap nok planlagt ved sætningens begyndelse. – Det synes at *være*'s høje frekvens, der har ført til det normalt obligatoriske *der* (DK97 p. 54), og den regel skal sammenholdes med, at også *bestemt* subjekt + eksistentielt *være* uden trykstærkt stedsangivelse kræver et *der*; nemlig stedsadverbiet *der*:

56 Knud kan ikke være der.

57 Vil den forskel mellem dem blive ved at være der om tre år?

hvad der måske synes ret selvfølgelig, fordi i hvert fald 56 uden *der* virker meningsløs. Men man skulle faktisk vente, at 56 uden *der* kunne have underforstået 'der' ganske som vi har

58 Så kom svigermor Ellen. Per gik ['derfra i vrede'].

At jeg har ret heri – at der er en specifik sprogregel på spil – fremgår klart ved sammenligning med *være*'s synonymmer:

59 Det viste sig, at brevet ikke fandtes/eksisterede/optrådte/figurerede/÷var ['den dag på det sted'].

Ganske vist er det påkrævede *der* (*der*) her stedsadverbial, som jo har en lidt anden placering end subjektsvikaren (*I går var tyven der igen / I går var der igen en tyv*), og ganske vist er reglen svagere ved bestemt subjekt, idet den her suspenderes ved trykstærkt stedsadverbial:

60 I går var tyven (÷der) igen i haven.

61 I går var der igen en tyv i haven [*der* obligatorisk].

men alligevel må *der* være tale om en regelafsmi-
 tion med obligatorisk *der* ved ubestemt subjekt + eksistentielt *være* til
 bestemt subjekt + eksistentielt *være*. En sådan *regelinterferens* har hid-
 til været hjemløs i vore grammatikker, så jeg kan ikke give gode paral-
 leller; se dog nedenfor om subjektsvikarens afsmi-
 tion på det relative *der*.

Reglen om eksistentielt *være/blive* med obligatorisk *der* (adv.) har i
 øvrigt de velkendte undtagelses-konstruktioner

62 Knud er ikke mere,

og det Gudspåkaldende og religiøst farvede:

63 Du, som er, var og evigt vil være, ...

64 I begyndelsen var ordet,

der enten kan regnes som en særlig, super-eksistentiel betydningsvariant
 uden mindste strejf af nuancen 'forefindes', eller som almindeligt eksis-
 tentielt *være* og da en undtagelse, der for en yderst sjælden gangs skyld
 gør klichéen »undtagelsen, der bekræfter reglen« sand. For den stilistiske
 effekt består jo netop i at bryde reglen om obligatorisk stedsadverbial.

Det ser ud til, at *der* bliver obligatorisk ved *være/blive* – med de nævnte
 undtagelser – engang i 1800-tallet. Jeg har fundet et par belæg fra ca.
 1750 med nu sprogstridigt manglende *der*:

65 Nu omstunder er mange Facons paa Paruquer (Holberg epistel nr. 90,
 DDR).

66 Hos Isenkræmmer Raupach i Vimmelskafet nest ved Bageren Sr.
 Strahlendorph er alle Sorter haugefrø at bekomme af beste bonite
 (Avisreklame 1753, DDR p. 41)

samt et fra 1818:

67 og naar de kommer sammen, saa bliver dobbelt Gammen (Rask I p.
 302).

Rask kunne godt her mistænkes for påvirkning fra sit elskede islandsk,
 men noget groft brud med samtidens dansk kan der naturligvis ikke være
 tale om hos verdens største sprogforsker.

Krav til verbet i passiv der-konstruktion

I DK97 p. 34 nævner jeg kun få indskrænkninger i den vide, non-eksi-
 stentielle brug af *der* i passiv. Det skal derfor slås fast her, at det ikke er
 muligt at bruge *der* ved opleve-verber og andre agens-løse non-eksi-
 stens-verber:

68 Kun to børn bliver (≠*der*) elsket i den børnehave [sml.: ... fremhæves
 der ...].

69 Ved tolvtiden føles (÷der) en nagende sult [sml.: ... registreres der ...].

70 I flere grupper opleves (÷der) en generthed [sml.: ... beskrives der ...].

71 I det fjerne sås (÷der) en betjent [sml.: ... blev der tilkaldt ...].

72 ÷Der blev misfarvet 3 tænder [sml.: ... udtrukket ...].

Denne restriktion gælder også *der bages*-typen (DK97 p. 62), der har betydningen 'human viljesbestemt aktivitet udført af et ubestem(melig)t subjekt, »man«, på allermindst 2 personer'. Og dét uanset, om denne udvides med subjekt (logisk objekt) – det kan den nemlig:

73 Der blev bagt brød,

74 Der blev danset tango

uden at løbe sammen med almindelig passiv-vendt *der*-konstruktion, der jo ikke har denne specielle tyd (det forudsætter vist, at subjektet står nøgent og indgår i enhedstryk med verbet. *Der blev 'bagt 'to 'brød* er altså almindelig passiv). Konklusion: *Der* tillades i passiv kun ved eksistens- og agens-verber (undtagen, naturligvis, relativt *der* og *hv-* + *der*, der begge endnu en gang skiller sig ud). Der er altså ikke helt så stor forskel mellem *der* i aktiv og passiv, som jeg først troede. – Disse iagttagelser er inspireret af Teleman et al. 1997, der har

75 ÷Det irriterades några besökare av den grälla färgsättningen.

Overraskende eksistentielt *der*

De mange *der*-konstruktioner, der, når man ser nøjere til, viser sig at være eksistentielle, fx *Der synger højst 50 i det kor* (men ÷*Der synger en mand*), kan suppleres med en morsom type:

76 Der skulle en dreng med bussen.

Den betyder 'Der stod en dreng ved stoppestedet, der skulle med busen'. Hvis subjektets placering ikke er en del af meddelelsen, og denne dermed ikke er eksistentiel, er *der* umulig: ÷*Jeg forærede mit klippekort væk, for der skulle en dreng med bussen*. Her er kun *der*-kløvning mulig (på sædvanlig vis).

Relativt *der* eller Hovmod står for Fald

I DK97 opstillede jeg p. 69-71 to relative *der*-problemer. Det første lød: Hvorfor tillader kun lavsprog subjektudfyldning i typen

77 Manden, som der havde et ar i panden, ...?

Forhåbentlig har mine læsere ikke tænkt for dybt over det, for det er et falsk problem. Jeg overså, at en relativsætning – ganske som en sætning med fremrykket led – som et allround karakteristikum har en *tom* plads, på grammatiker-amerikansk kaldet et *gap*, nemlig dér, hvor fællesleddet (/det fremrykkede led) syntaktisk passer ind i sætningen. Manglende *der* er følgelig det forventede.² Ligesom *der* intet mærkeligt er ved, at også *svensk* her forsager sin subjektvikar (som jo er analog med den danske):

78 ÷Mannen som det hade ett ärr i pannan ...

Tværtimod bliver det lavsprogets *som der*, der kræver forklaring. Man kan vel ikke ligefrem afskrive muligheden af, at lavsprog har følt trang til at udfylde subjekts-gappet, men der er jo ellers ikke mindste tendens i nogen nordisk sprogvariant til at udfylde relativsætningers tomme plads:

79 Manden, (som) jeg tævede (÷ham) i går, ...

osv. Så tom plads kan umuligt være hovedforklaringen.

Hermed kommer imidlertid relativkonstruktion i nyt lys. For hvis vi i højsproget ikke kan tillade os at kalde relativt *der* for en subjektvikar, så må Jespersen have ret i, at det må analyseres som en relativ-konjunktion (alternerende med *som*). Se Jespersens argument i DK97 p. 70. Historisk var *der* en ren relativ-konjunktion indtil 1750, formentlig opstået af

80 Hesten, dér står/fole, på marken, er præstens

osv. med relativt nul helt uden forbindelse til subjekt, ubestemthed og eksistens. Det fremgår klart af den gamle brug ved non-subjekts-fællesled:

81 Thæt ondæ bloth, thær man far af wintærs kuld (Henrik Harpestræng ca. 1300, Mikkelsen p. 299).

Udelukkelsen af *der* fra ca. 1750 i sådanne relativsætninger kan dog kun forklares ved, at der klæber en – letforståelig – subjektsfornemmelse til *der*. Og når i 1700-tallet det bliver umuligt at droppe dette *der* (for så vidt det ikke erstattes af *som*), peger det i samme retning, nemlig på subjektvikar-tolkning, thi: Højfrekvente obligatorisk tryksvage konjunktioner kan droppes, subjektvikarer kan det, i uformel tale, ikke. Alligevel tvinges vi til at analysere relativt *der* som overvejende en konjunktion: 1) fordi vi ikke vil operere med udfyldning af fællesleds tomme pladser i relativsætning, 2) pga. Jespersens argument. Og endelig 3) fordi der intet behov har været i svensk og norsk, endog norsk riksmål (der bruges kun *som*; Guttu 1986 u. *der*), endsize i andre nordiske sprog, for subjektvikar i relativsætning per se.

Forklaringen på lavsprogligt *som der* kan ikke operere med pleonasme: To relativ-konjunktioner, der for tydeligheds skyld hober op. Dertil er rækkefølgen for fast, nemlig obligatorisk, og med *der*, betegnende,

sidst, i nærheden af »s«, og endnu nærmere »s«, når det andet lavsprogsalternativ bruges: *som at der*, hvor *at* naturligvis er en konjunktion, og der ikke kan være tvivl om, at den kreative lavsprogsbevidsthed (i sin tid) opfattede *der* som subjektsvikar. Rækkefølgen i danske ledsætninger er jo fast: specifikt konjunktion + non-specifikt *at*, fx *fordi at, mens at, når at*, + subjekt. Der er også en tredje lavsprogsmulighed: *at der*, hvor den specifikke konjunktion er udeladt, men den non-specifikke bevaret. – *Som der* er i dag helt kurant blandt unge med kortere uddannelse; *som at der / som at / at der* derimod meget gammeldags, især københavnske, og måske uddøde.

Forklaringen må være, at *der* fra ca. 1750 (hvor det påbegynder begrænsningen til subjekts-fællesled) – ikke *indsættes* i »s«, for *dér*, sådan cirka, har det jo hele tiden stået som allround relativ, men – *associeres* med det statistisk dominerende *der* i helsætninger, subjektsvikaren. Udviklingen igangsættes eller fremmes af, at *der* på den tid mister sin funktion som tidskonjunktion (*Der han så Staden, ...*) og efterhånden også som relativt adverbial ('hvor'), så at det derefter kun kendtes som subjektsvikar i helsætning.

Der er imidlertid også en tredje måde at analysere relativt *der* på. Relativt *som* og *der* signalerer jo ikke bare, at der nu følger en relativsætning, og at fællesleddet står som hvad som helst (*som*) hhv. subjekt (*der*) i relativsætningen. De fortæller også om selve korrelatet, at dette er et navneagtigt led i oversætningen og hverken et adverbial eller hele oversætningsstammen, thi i så fald skal dansk – modsat islandsk, der kan bruge *sem* til det hele – have *hvor* (steds- og tidsadverbial) eller *hvad/hvilket* (oversætningsstamme). Men relativkonjunktioner, der signalerer noget om, hvilket korrelat de henviser til, og som jo står i en sætning, der fonetisk, men ikke semantisk, mangler netop dette led(s modsvarighed), kan meget let opfattes som *repræsenterende* dette led, ikke mindst hvis de ofte står *dér*, hvor det manglende led skulle have stået, og det gør de jo i flertallet af tilfældene, nemlig når fællesleddet er subjekt, og der ikke bruges lavsprogligt *som at / som der / som at der / at der*. Vi er her rykket uhyggelig tæt på den – også af mig – foragtede analyse af *som* og *der* som relative pronomener, en analyse, der i generationer har delt grammatikerne i 1. og 2. sortering. Det bør den dog fortsat gøre, for et pronomen skal naturligvis stå i stedet for et nomen, korrelatet, og *som* og *der* viser jo intet om, hvilket ord korrelatet er, sådan som fx *quis, das, hvilke, hvem* peger på egenskaber ved selve korrelat-ordet. I øvrigt viser det forhold, at *som* skal indlede sætningen og ikke som de andre pronomener kan føl-

ge en præposition (... , *på hvilken* ...) klart, at det er en konjunktion. Alligevel oplever jeg det som flovt efter 38 år at erkende, at *som* og *der* repræsenterer korrelatet – samtidig med, at de er relativ-konjunktioner på konjunkional-pladsen (der kun i det almindelige »specialtilfælde« kan forveksles med subjektets plads). Men der er ingen vej uden om Canossa: Relativsætningen i

82 Laila, som jeg hver dag glæder mig over, ...

slutter med en præposition, som semantisk styrer fællesleddet. Hvis *som* analyseres som en korrelat-repræsentant, er præpositionen efterstillet som i

83 Hende glæder jeg mig over.

Hvis *som* analyseres som relativpartikel, står *over* absolut, evt. foran det implicitte fællesled. Vi kan ikke se på *over*, hvor dets styrelse står, men vi kan høre det! *Over* har her obligatorisk bitryk (med stød), og bitryk bruges ved nominalstyrelse kun på efterstillet præposition. Jf.

84 'Lars så 'på.

85 'Hende 'så jeg 'på.

Jeg må også erkende, at jeg har ganske samme postpositions-fornemmelse i 82 som i 83.

Endelig falder mit og andres hovmod definitivt på følgende:

86 Knud så et barn, som hjalp sin far [faderen er – entydigt for alle – barnets].

87 Knud så et barn, som hjalp hans far [faderen er i ældre rigsmål entydigt Knuds].

Subjekts-refleksionen er altså ganske som i helsætning med eksplicit subjekt. Hvis *som* blot er en relativ-konjunktion (dvs. blot signalerer, at der nu følger en relativsætning), er der intet eksplicit subjekt i ledsætningen, og så er det mere end mærkeligt, at der kan forekomme et reflexiv, for der er intet i sætningen at reflektere. Og at *hans* i 87 entydigt reflekterer *Knud*, skønt både *Knud* og *barn* står uden for sætningen. Nej, *som* må pinedød opfattes som relativ konjunkional *repræsentant*. Tilsvarende ved *sig*: *Hvem var det? Det var Nete, der bad Eva komme hjem til sig.*

Som *der-forbuddet* i *En bog, der lå på gulvet etc.*

Vi har nu forsøgt at forklare højsprogets forbud imod *som der* såvel som lavsprogets brug heraf. Forbuddet skyldes, at der generelt ikke skal indsættes nogen vikar/repræsentant på fællesleddets tomme plads i en relativsætning. Lavsprogets *som der* skyldes, at *der* på trods heraf er blevet associeret med helsætningens subjektvikar, der jo er *der's* dominerende

funktion i sproget. – Vi mangler da at forklare, hvorfor *som der* også er »forbudt« i højsprog dér, hvor *som* er en relativkonjunktion efterfulgt af en relativsætning med normal eksistentiel *der*-konstruktion, fx *÷en bog, som der lå på gulvet*. Min forklaring af denne grundtype med *ubestemt* korrelat og *eksistentiel* relativsætning er fortsat som i DK97: Relativsætningen har semantisk set bestemt subjekt og skal derfor ikke have *der* (i lavsprog skiller disse relativsætninger sig naturligvis ikke ud). Argumenterne er *dels* det »svenske«: Svensk har et ganske lignende forbud, og dét kan ikke skyldes, at der klæber noget odiøst ved *som det*, for ingen siger sådan. *Dels* dette, at typen omfatter en *som der-forenelig* undergruppe med ægte ubestemt fællesled både i over- og undersætning:

88 På fjerdedagen red vi ind i dalen i sol og megen varme, som der gerne kommer i denne dal i det vejr.

Fællesledet i 88 er ubestemt i begge sætninger, og det er ikke helt det samme. Den varme, der netop var hin dag, kommer jo ikke igen og igen. Omhyggeligt skriftsprog bruger *hvad* som relativkonjunkional i sådanne tilfælde, men *som* er acceptabelt. Relativsætningen i 88 udgør en normal *der*-konstruktion med ubestemt subjekt. Derfor *som der*. Og tilsvarende har svensk naturligvis *som det*:

89 med mycket värme, som det gärna kommer i denna dal.

Havde relativsætningen fx lydt *som var opstået kort forinden*, altså med ægte fælles led, der dermed er identificeret dvs. bestemt i ledsætningen, kunne den aldrig i højsprog have haft *som der*.

Til denne gruppe af relativsætninger med ubestemt korrelat og semantisk ubestemt subjekt hører også »sammenligningssætninger« som

90 Du skal have (lige)så mange bank, som der kan ligge på dig!

der reelt er relative. Her sker der jo heller ingen »forvandling« til bestemt subjekt i relativsætningen, hvorfor *som der* er helt i orden. Tilsvarende i svensk.

Min forklaring på *som der*-forbuddet stemmer også med, at *som der* er helt i orden i højsprog i typen *en bog, som der virkelig er gods i*. Her er relativsætningen evident en eksistentiel *der*-konstruktion med ubestemt subjekt.

At forbuddet i højsprog mod *som der* (hvor det gælder) delvis er opstået som en *fortænkt* skriftsprogsmodvilje mod en (misforstået) lavsocial pleonasme, tør jeg ikke afvise. Men der er, som det fremgår af konjunktionsargumenterne, samlet nedenfor, også gode grunde til *sontant* at opleve en pleonasme. Og dét er jeg overbevist om har været hovedgrunden til forbuddet: Man skal lede meget længe hos skolegram-

matikerne, før man finder forbuddet udtrykt. De, der ser det som et skolemesteri, ligger snarest under for en fordom om, at højsprog er en kunstig konstruktion.

Lad os nu line alle argumenter op: *Der* er en relativkonjunktion, fordi

1. Det står i spidsen af relativsætningen, og det ville være en abnormitet at udfylde fællesleds-pladsen.
2. Jespersens argument vedr. obligatorisk *som/der* i parentetisk relativsætning taler derfor.
3. *Der* var en relativkonjunktion i det gamle sprog, og ingen af de andre nordiske sprog har udviklet *der* til en subjektvikar i relativsætning eller udfyldt »s« med nogen som helst subjektvikar.
4. *Der* lader sig frit erstatte af konjunktionen *som*, som det i nutiden så småt trænges tilbage af.
5. Relativt *der* opfører sig helt anderledes end subjektvikaren i helsætning: Betingelserne »ubestemt«, »eksistens« og »rema«, samt i passiv: »agens«, mangler.

Ikke desto mindre klæber der en subjektforførmelse til relativt *der*, idet

1. *Der*, der i helsætning altid er subjektvikar, bruges kun ved subjekt-fællesled.
2. *Der* kan ikke uden videre droppes (relativt nul), kun erstattes af *som*, der imidlertid ved subjekt-fællesled heller ikke uden videre kan droppes, dvs. det skal markeres, at det manglende led i relativsætningen er subjekt, og det kan jo kun stimulere til opfattelsen af, at *der* og *som* slet og ret er subjekt.
3. I lavsprogets *som (at) der / at der* må *der* nødvendigvis være subjektvikar. Bemærk i den forbindelse, at et lavsprogligt relativt *at* skal følges af *der* ved subjekt-fællesled.
4. At *der* ikke uden videre kan droppes, står i modsætning til, at de højfrekvente »sikre« konjunktioner *som* og *at* generelt godt kan droppes, mens helsætnings-*der* naturligvis heller ikke uden videre kan droppes.
5. I lavsprog bruges aldrig *der at*, skønt *at* er almindeligt i lavsprog efter alle konjunktioner.
6. Ingen siger *der der*: *÷fferskyer, der der ofte kommer på den årstid, ...* – altså hvor ledsætningen i sig selv rummer en eksistentiel *der*-konstruktion.
7. Forbuddet mod *..., og der ...* (DK97 p. 71) er som påvist reelt en regel om, at *konjunktion* ikke kan droppes efter *og* i ledsætning

uden ellipse (\div *Hun sagde, (at) hun var syg og hun i øvrigt ikke havde tid*). Sproget behandler altså her klart kun *som* som en relativkonjunktion.

Under alle omstændigheder repræsenterer *som* og *der* korrelatet – uden dog at være relativpronominer.

KONKLUSIONEN BLIVER, AT RELATIVT *DER* I HØJSPROG ER EN RELATIVKONJUNKTION MED AFFINITET I SPROGBRUGERNES BEVIDSTHED TIL SUBJEKTSVIKAR, MEN I LAVSPROG EN SUBJEKTSVIKAR MED AFFINITET TIL RELATIVKONJUNKTION. Dét er mit resultat, men som det ses, er det et uhyre vanskeligt spørgsmål, der til syvende og sidst ikke kan løses eksakt pga. den grammatiske terminologis manglende skarphed.

Den historiske udvikling af relativkonjunktionerne

Vi er nu rustede til at se på, hvorledes relativkonjunktionerne har bølget frem og tilbage i sproghistorien. På grundlag af Diderichsen 1941 og 1938's glimrende oversigt samt Mikkelsen, Falk & Torp p. 143, GG §§584-592, Kalkar og *der-* og *som-*artiklerne i ODS, ODS-S, ØMO, Feilberg og JO kan udviklingen tegnes som følger.

URNORDISK kan formodes at have haft de samme muligheder som den følgende periode. Nul findes 2 gange: *sá þat brjútiþ* (Stentofte ca. 600), *sár þat brýtr* (Bjørketorp ca. 650; *-R* kan ej være enklise, da formen altid var (*e*)s) 'den, der bryder det, ...'. Nul må have tilhørt specialtyper, da der alene i dansk er ca. 30 modeksempler med konjunktion før 1200.

FÆLLESNORDISK, VIKINGETID OG OLDNORDISK har oprindeligt enerådende *es* / 's (yngre *er*, yngre *eð*) med varianterne *es* + pers.pron., og dem.pron. + *es*, og den endnu mærkeligere: korrelat + tryksvagt dem.pron., der følger relativsætningen, når denne står distant, og altså ubetvivleligt tilhører denne, men dog står i korrelatets kasus, + *es* (*matar ok 'váða er 'manni 'þorfl þeim er hefir um 'fjall farit*), hvad der er ukendt i fx latin. Sammenligningskonjunktionen *sem* trænger dog frem i oldnordisk (der på det punkt er mere avanceret end ældre middeldansk). Nul er fraværende i forngutnisk og ret sjældent i oldnordisk (findes ved alle slags fællesled; ikke overleveret til nuyislandsk), men må have været mere almindeligt i dansk, se følgende periode.

I ÆLDRE MIDDELDANSK indtil 1330 afløses, i en bølge fra jysk mod skånsk og svensk, *ær af thær*, en sammenblanding af *ær* og adv. *thær* (<

hesten, dér står, på marken, ... med relativt nul). I jysk er *thær* blevet gennemført før 1241. – *Som* (oprindeligt sammenligningskonjunktion) findes kun i *hvo som, hvad som* og *hvor som* ‘hvor der’ analogisk efter *swā/slīk sum*. – Relativt nul er ret almindeligt i de ældste kilder, men Diderichsens detailregler peger på en ældre tilstand uden nul. Pron. + *ær* (der kan udelades) er stadig brugbart (*fughlæ the ær af grimmæ naturæ æræ*. SkL).

Ca. 1400 ekspanderer *som* voldsomt i en bølge fra skånsk (vel < svensk) mod vest. Ældste belæg i originaltekst: 1374; sjældent før ca. 1400. Det dominerer generelt allerede fra 1425 over *der*; *som* næsten fortrænges bortset fra udpræget jyske tekster. – *Som* er ældst i svensk, fra ca. 1000, senere i norsk (fra ca. 1200) og islandsk (fraværende i den ældre Eddas kvad) og dermed senest i dansk. Selve bevægelsen (*p*)*ær* > *som* – og dennes grunde – er dog den samme.

Ca. 1400 optræder *at* som simpel relativkonjunktion. Nu kun i lavsprog. Det fandtes, sjældent, i oldnordisk, men er ikke belagt i ældre middeldansk.

I 1400-TALLET får vi *og* som relativkonjunktion (sjældent i oldnordisk). Forsvinder igen fra rigsmål med Holberg.

Ca. 1500 uddør i talesproget det ovennævnte gamle *thæn ær* som relativ. Efter 1330 naturligvis i formen *thæn thær*, men efterhånden mest uden konjunktion: *giwe ether godhæ raadh, the ether skal komme till stoor ære ...* (Sydrak, ca. 1490).³

I slutningen af 1600-TALLET dukker *som at op*. Lever videre i lavsprog, hvor det skal følges af *der* ved subjekts-fællesled.

Fra 1700 findes nul ved subjekts-fællesled i rigsmål kun i få specialtyper, der uddør ca. 1750.

Fra 1750 vender *der* tilbage – men kun i dansk. *Der* overhaler *som* ca. 1850. Men *der* begrænses nu, ca. 1750-1800, til sætning med subjekts-fællesled. Dette *der* kan med ophøret af nul-relativ ikke udelades, men kan erstattes af *som*. Begrænsningen gælder naturligvis også non-subjektet *der* = ‘stedet hvor’, der lever længst – pga. associationen til *dér* (yngst i ODS: Harald Kidde f. 1878 Vejle); det overlever i mønsk og jysk, jf. svensk. – Denne tredje relativ-bølge kunne på forhånd tænkes at have rod i talesproget og være et led i skriftens tilnærmelse hertil. Men et kærkomment belæg⁴ hos Wiwel f. 1851, opvokset i Hillerød, viser, at *som* i Wiwels tid var påfaldende almindeligt hos ældre af almuen. *Der*’s popularitet må derfor skyldes dets status som subjektsvikar, i forbindelse med forenklingen af *som*’s mange funktioner. – I dialekterne bevarer *som*

overtaget i skånsk-bornholmsk, mens det omvendt i jysk bliver marginalt (muligvis har jysk dialekt stort set aldrig haft *som*).

I 1700-TALLET opgives også non-subjektsbrugen af *der* som tidskonjunktion (vist lydret < *þegar* i infortis). Det overlever dog til vor tid i nordjysk, på Ærø og i Tårnbæk.

Ca. 1750 dukker *som der* som subjekt op i relativsætning, men det bliver kun almindeligt i lavsprog. Tidspunktet er helt naturligt, fordi *der* nu associeres med helsætningssubjektsvikaren, således at der ingenlunde foreligger pleonasme.

Også *som* indskrænkes. Ca. 1850 er det i højsproget slut med *som* efter adverbielt stedskorrelat: *på Fyn, som jeg boede* etc. (et levn har vi i *dersom* oprindeligt = 'der hvor') samt efter andre adverbialer og sætningsstammer: *Myggene svirrede, som jo er sjældent på den årstid* etc. Det sidste udryddes ikke helt i tale, hvad der vist skyldes en almen modvilje mod at indlede en relativsætning med *hv-*. Desuden bliver *som* meget sjældent i *det-kløvning*, faktisk sprogstridigt for de fleste. Og endelig forsvinder det spørgende ..., *hvem som ...* etc. næsten helt til fordel for *hvem der* (der ikke var nyt). – Vi ser altså, at både *der* og *som* begrænses i deres tidligere så mangfoldige betydningsvarianter og funktioner – i skarp modsætning til fx det oldnordiske *er*, der nærmest var en universalkonjunktion. Man kan vist godt tillade sig at sige, at vort sprog dermed er blevet mindre primitivt.

Fra ca. 1985 begynder *som* atter at hale ind på *der*, især i skrift, men også i tale. Min fjortenårige datter bruger således altid *som* i »relativsætning« i *det-kløvning* (*Det er mig, som har gjort det*. Umuligt for mig og talrige ældre).

Alternativet med adverbierne *hér/dér* i stedet for *der* (*En mand, dér bor, ...*) forsvinder SENT I 1900-TALLET, ja, kan måske endnu høres hos gamle. Flere grammatikere nævner det som kurant, yngst Diderichsen f. 1905.

Relativkonjunktionernes udvikling i københavnsk bliver da skematisk: *es > er > der > som > der/som > som-ekspansion!*

Der i *hv-*ledsætning

Jeg har fundet to yderligere argumenter for min radikale analyse af partielt spørgende ledsætning som en relativsætning (DK97 p. 65). For det første viser det sig, at oldnordisk og gammeldansk kan indskyde relativpartikel efter *hv-*ordet:

- 91 Wissu menn ejgi hwat er undir bjó þessi ferð.
 92 Sithan scal dylia [‘nægte’] mæth tyltar [‘12 mands’] eth hvat fæ [‘husdyr’] sum dræpit varthær i bondans asyn (Skånske Lov B74, 81r, ca. 1240, GDO).
 93 Føther man wild diur. ællær wildæ fughlæ. hwerskyns ær the æræ [‘af hvad art de nu er’]. warthæ them. oc therræ gerningum (ibidem 57v).
 94 ofna hwas marko sum ær [‘på hvis mark det end er’] (Codex Runicus ca. 1290, p. 58 i Bertelsen).
 95 huar sum þæt liggær [‘hvor det end ligger’] (ibidem p. 59).

Overhovedet er i gammeldansk *hv*-ledsætning med *hv-* + *som* almindeligere end både *hv-* + (*d*)*er/at* og *hv-* + *nul* (der især bruges, hvor *hv-* er non-subjekt), se fx GDO og DgKK 1400-1600. I den arkaiske Skånske Lov bruges *som* dog næsten kun efter relativt *hv-*, ikke spørgende, Diderichsen 1941 p. 118. Og *som* vidner jo entydigt om relativkonstruktion.

Når vore oldnordiske foronkler og gammeldanske forfædre således har analyseret *hv*-ledsætning som en relativkonstruktion, hvorfor skulle vi så ikke også vedblivende gøre det?

Et naturligt modargument mod min analyse er naturligvis, at det i traditionelt dansk kun er muligt at have *der* efter *hv*-ordet, ikke *som*. »Relativsætningen« efter *hv-* er altså ikke helt normal. Argumentet er imidlertid ikke bare svagt – traditionelt talesprog har i alle relativsætninger helt overvejende *der* ved subjekts-fællesled, sjældent *som* – det er også tveægget, for *hv-* + *som* har altid fristet visse sprogbrugere over evne (Mikkelsen p. 34f., ODS u. *som* sp. 1433), og under vor tids ekspansion af *som* på *der*’s bekostning rammes de spørgende ledsætninger også, så at ..., *hvem som* ... ikke længere er sjældent. (Jeg har dog endnu ikke hørt ..., *hvad som* ...).

Det andet argument for min analyse er svensk. Det hedder som nævnt i DK97 p. 66 *Se vem som kommer!* etc., der klart viser relativopfattelse, og der er i svensk aldrig *som* efter (*h*)*v-* som non-subjekt:

- 96 Jag vet vem du älskar.
 97 Jag vet vem som älskar dig.

Dette minder jo slående om

- 98 En man (som) du älskar
 99 En man som älskar dig

selvom *som* i 98 trods alt er fakultativt, mens det i 96 er umuligt.

Grunden til omtolkningen fra spørgende (hhv. almen-relativ begyndende med *hv-*) til relativsætning begyndende med *der/som* må – bortset fra, at den meningsmæssigt er mulig – være, at ledsætning, herunder hel-

heds-spørgende, ellers altid indledes af et (evt. i skødesløshed elideret) konjunkional, og at *hv*-ordet ikke passer særlig godt i den rolle. At dette er rigtigt, bliver klart, når man betænker, at *hvo*-ledsætning, når den ikke er pakket ind i helsætning, men åbner denne, så at ingen kan være i tvivl om, hvor den begynder, og dens konjunkional derfor må føles særlig afstikkende, fra de ældste tider (Glemminge-st. ca. 1025) almindeligt er udviklet til *hwá es/sum ...*, en udvikling, der ligner engelsk *who > he who*.

Sådanne almen-relative sætningers ændring fra *Hvo intet vover, ... > Hvo, som intet vover, ...* etc. er for så vidt såre naturlige, som en relativkonstruktion her ændres til en mere regelret sådan. Men det må understreges, i hvor høj grad den ligner omtolkningen af spørgende ledsætning *> hv-* + relativsætning. I begge tilfælde indsættes en relativpartikel efter *hv*-ordet, hvorpå dette glider ud af ledsætningen og efterlader denne med normale konjunkionalforhold.

Sidste stik

Jeg har endnu et argument i ærmet. Ikke alene giver det god mening at opfatte spørgende ledsætninger som relativkonstruktioner. En klækkelig del af dem giver det slet ikke mening at opfatte som spørgende! Der er tale om 184 års inert i moderne sprogvidenskab, når man opfatter ledsætningen i fx

100 Han så, hvem der kom

som spørgende. Forskellen mellem 100 og

101 Han så dem, der kom

har jo intet med spørgsmål at gøre. Forskellen er hovedsagelig, at 100 angiver, at subjektet identificerede dem, der kom, mens 101 blot siger, at subjektet sansede dem med synet. Der antydes i 100 intet om, at noget spørgsmål eller problem foresvæver subjektet, endsige, at han foranstalter en undersøgelse, sådan som der gør i de ægte spørgende, fx

102 Han spurgte/undersøgte, hvem der kom.

Traditionen kan ikke forsvare sig med, at *spørgende ledsætning* er formelt defineret, for selve spørgeordene bruges jo også i traditionelle relativsætninger, nemlig dem med relativt *hv*-pronomen samt de almen-relative. Det ville også være ad hoc at påberåbe sig, at fx *vide* i *Jeg ved ikke hvem der gik* ikke tager personal-nomen som objekt (÷ *Jeg ved dem ikke*, her kræves *kender*), for den specialregel gælder jo så bare ikke efter den nye analyse. Vi trænger i sandhed til en ragekniv i vores elementære terminologi. Når ledsætninger som den i 100 reelt ikke er spørgende, bliver

det nærmest uundgåeligt at tolke dem som relative med *hv*-ordet som korrelat, så snart det kasusløse *hvem* har afløst nominativen *hvo*, og det bør ikke undre, at denne analyse udstrækkes til de reelt spørgende som i 102, selvom de semantisk ikke passer så godt til analysen. Jævnfør *Han undersøgte, hvem der kom* versus *Han undersøgte dem, der kom*. Idiotkomma i 102 er således betydelig mere »idiotisk« end i 100, men ikke desto mindre udbredt. I et tilfælde som

103 Han sagde hvem der kom

er en relativtolkning tilsyneladende heller ikke mulig semantisk, men man skal blot tolke *sige* som en syntaktisk parallel til *nævne*, så er analysen mulig.

Consecutio thematum

Fra helsætning til helsætning kan temaet reelt og formelt skifte. Hvis fx i

104 En mand gik ned fra Himmelbjerget. Pludselig satte en ravn sig på hans skulder

anden sætnings tema er tænkt = den førstes = 'manden og hans situation', kunne man have ventet, at sproget krævede, at *en ravn* udtrykkeligt blev gjort til rema i en *der*-konstruktion. Her finder vi altså ingen tema-remakoordinering. Men inden for helsætningen *gør vi*. Sætningen

105 ?Hvis der falder et barn i brønden, kravler det sikkert straks op igen lyder mildest talt skurrende. Velformet er derimod

106 Hvis et barn (går hen og) falder i brønden, kravler det sikkert straks op igen.

107 Hvis der falder et barn i brønden, vil du sikkert straks se det kravle op igen.

Her kræves der altså samme tema i hel- og ledsætning, og dét stiller krav til *der*-konstruktionens brugbarhed. Reglen kan måske formuleres således: Hvis temaerne i en helsætning og dens ledsætning efter meningen kan koordineres, skal de det. Hermed har jeg selvfølgelig ikke udtømt *consecutio thematum*, blot peget på et forhold af betydning for *der*-konstruktion.

Der-typernes forskellighed

Det er værd at slå fast, hvor forskellige »mine« 9 *der*-typer er. Mangfoldigheden er bl.a., gætter jeg, baggrund for tendensen fra 1985f. til, at *som* haler ind på relativt *der*. – Fælles for alle typer er, at de på subjektspladsen (eller hvad der ikke kan skelnes herfra) rummer et referencesvagt *der* opstået af adverbiet *dér*.

TYPE 1 er eksistentiel (eller har *ske*) og har ubestemt, rematisk subjekt. I passiv erstattes eksistenskravet dog af et blødere krav om eksistens eller agens. Rema-kravet bevirker, at subjektet nødig må være en delmængde af en kendt mængde, thi da har det for stærkt præg af gammel information og semantisk bestemthed; i så fald foretrækkes konstruktion uden *der*, eller *der*-kløvning.

TYPE 2, *der*-kløvning, er i sætningsstammen som type 1 i aktiv (*være* eller *ligge/stå* etc. = 'være'). Helheden er meget ofte non-eksistentiel; den kan også være eksistentiel, men må da ikke have karakter af tom omvej i forhold til ukløvet *der*-konstruktion. – Subjektet er tema for »relativsætningen« (der ikke fungerer som en normal relativsætning) og altid realt eller benægtet.

Undertypen *og*-kløvning, *Der sad et barn og ville ud*, har imperfektivt og accidentielt indhold.

Undertypen *der*-kløvning i to helsætninger, *Så var der en af dem, hán ville holde tale*, er udpræget mundtlig.

TYPE 3, opremsnings-*der*, *Så er der vægten*, tillader bestemt subjekt, men er i øvrigt eksistentiel og rematisk og kun helt velformet med *være*.

TYPE 4, subjektløs sætning i passiv, *Der danses*, er ikke eksistentiel, men udtrykker en human aktivitet og et underforstået ubestemt(melig)t pluralt subjekt (har man danset hele aftenen med Vicky, kan man ikke sige: *Der blev danset en hel del med Vicky!*). Den kan følgelig ikke sideordnes sætning med konkret subjekt: ÷*Der blev skudt to musikere og skreget op*.

TYPE 5, subjektløst *være* + adj. + eks- el. implicit sted, *Der er dejligt på Fyn*. Typen er ikke eksistentiel, men udtrykker et prædikativisk forhold. Den har heller ikke ubestemt underforstået subjekt, men derimod bestemt: Det er vejret, naturen, pigerne eller andre bestemte ting, der er dejlige osv. Prædikativet står rematisk. En lignende konstruktion findes i svensk, *Där var underbart*, om end *där* helt og fuldt er et adverbial. Dén er bemærkelsesværdig ved helt at mangle subjekt inkl. formelt, der jo på svensk altid er *det*, og er utvivlsomt type 5's historiske moder. Den er

dermed i dag interessantere end dansk *Dér var dejligt*, hvor *dér* blot er det almindelige alternativ til subjektvikaren *der*.

TYPE 6, andre subjektløse sætninger, *Der lugter*. Både lugte- og vrimleverberne har eksistentiel betydning og underforstået ubestemt og – om man kan tale herom – rematisk subjekt. Altså som 1 og 2.

TYPE 7, *der* i *hv*-ledsætning, *Jeg så, hvem der snød*. *Der* bruges tilsyneladende kun til at udfylde den tomme subjektspads, *der* er tømt ved subjektets anbringelse i »k«. *Der* er intet eksistentielt eller ubestemt over konstruktionen, men naturligvis er subjektet – det, *der* »spørges« om – rema. At typen har så lidt med de andre at gøre, er utvivlsomt grunden til, at den ikke findes på andre sprog end dansk (inkl. norsk riksmål). Den er sikkert psykologisk – og dermed reelt – overvejende en relativkonstruktion med *hv*-ordet som korrelat således, som man nødvendigvis må analysere dens svenske søster, *der* har *som*.

TYPE 8, relativsætning. *Der* må her, i højsproget, analyseres som en korrelat-repræsenterende relativkonjunktion, dog med affinitet til subjektvikar. Per se har *der* intet med eksistens, ubestemthed eller rema at gøre. Det er udviklet af en sammenblanding af *ær* og nul-relativ foran *þar*; en udvikling, de andre germanske sprog i dag savner parallel til. Udviklingen er dog utvivlsomt fremmet af *der*'s affinitet til subjektvikaren, jf. at *der* er umuligt, hvor »s« i forvejen er udfyldt. I lavsprog med dettes *som* (*at*) *der* og *at der* er det en subjektvikar med affinitet til relativkonjunktion (veksler ved subjekts-fællesled frit med *som*, for så vidt man ikke, lovlig metafysisk, ser *som* som fast elideret, hvor det mangler).

TYPE 9, *der* i sætningsknode, *Spørg ham, hvem han mener ((at) der) har gjort det*, er utvivlsomt en subjektvikar – *som* er jo udelukket, og placeringen efter *at* entydigt i »s«. Den står ligesom type 5 og 8 helt for sig uden eksistens-, ubestemtheds- eller rema-krav.

Der-konstruktionens årsager

I det følgende samles alle de årsager, jeg opstiller til forklaring af den centrale *der*-konstruktion i aktiv helsætning (DK97 p. 32-56).

For det FØRSTE er *der* udviklet af *dér*, hvor dette enten var tematisk og derfor trivielt (*Dér var mange heste*) eller rematisk, men redundant (*Dér* [afsenderen peger] *var mange heste, på marken*). Som højfrekvent letvægtsord fik det svagtryk. Men denne udvikling var aldrig blevet genera-

liseret, hvis det ikke havde været for de følgende grunde. Alene kunne denne grund jo aldrig føre til fx *Hvor bor der en læge?*, hvor man selvfølgelig ikke havde *dér* i det ældre sprog.

For det ANDET må der være en helt almen trang til at særmærke eksistensudsagn, siden så mange sprog har gjort det, og denne trang tilfredsstillende *der*.

For det TREDJE – og denne årsag gælder alle *der*-konstruktioner – var det moderne danske sætningsskema med dets to subjekspladser efterhånden blevet så fast, at disse følte for tomme, når subjektet, qua rema, stod på objektspladsen. Særlig vigtigt er det nok, at forfæltet efterhånden bliver obligatorisk og subjektets normale plads. Hvad enten man altså sagde **Er kommet fugle i træet* el. **Er fugle kommet i træet*, »generedes« man mere og mere af at opleve tomme subjekspladser.

4. Ubestemte nominaler er altid rema, og rema er altid tendentielt blevet placeret sent i sætningen – efter subjektet, der normalt er tema og dermed bestemt. Derved opstår foruden associationen »rema→sent« også »ubestemt nominal→sent«. For ubestemt rema først i sætningen (*En mand kigger ind ad vinduet*) har som sagt aldrig været almindeligt. Bestemt subjeksrema, fx (*Hvem ka'?*) *Bilka ka'!*, er da underkastet to modsatrettede kræfter: Det, at bestemt subjekt oftest kommer først, favoriserer »F«-pladsen; det, at rema oftest kommer sent, favoriserer en sen plads: *Dét ka' Bilka!*

Endelig for det FEMTE vil jeg nævne grunden til, at *der*-konstruktion bliver eksistentiel, hvad den kun i svagere grad var tidligere. Det er naturligt, at subjektet nødig flyttes hen på objekts- eller prædikativpladsen, hvis denne i forvejen er optaget (det kan lade sig gøre, således at der skabes et nyt »S_{egl.}«, se i DK97 ekss. 62-70; en anden løsning er, at der skabes et »S_{egl.}« lige efter »s«, ekss. 109-112). Herved får de fleste non-eksistensudsagn konstruktion uden *der*. Tilbage er så stort set kun sætninger uden objekt/prædikativ, og her er eksistensudsagn i så stort overtal, at de ret få øvrige – *En hest foledede på marken*, *En dreng slubrede højlydt* – falder uden for den association, der efterhånden befæstes: »eksistens → *der*«.

Derimod tror jeg ikke på Scheuers forklaring nævnt af Juel Jensen p. 91. Han anfører med rette, at der opstår et problem, når enhver sætning skal deles i tema og rema, fordi

afsender er i knibe, når han skal åbne sit diskursunivers. Fra starten kan universet være tomt, det kan mangle topikale elementer, som afsenderen kan prædicere noget om (...) det mentale rum (mental

space), der udtrykkes af det ikke-deiktiske *der*, kan betragtes som et topikalt element der altid er potentielt til stede i diskursuniverset.

Denne forklaring er udmærket mht. *det* som subjektvikar (*Det regner osv.*). *Det* ligner et rigtigt subjekt/tema, men det *gør der* overhovedet ikke (det ligner trods alt adv. *dér*). Ja, jeg må indrømme, at selv jeg, der turde være sprogbevidst, ikke har den mindste subjektforfølelse ved *der*. Her har vi utvivlsomt grunden til, at *det, il, es* sejrede i de fleste sprog. Man kan naturligvis godt pege på, at eksistens-udsagnene ikke har noget tema, og at de, hvis de havde haft det, aldrig havde fået *der*. Men i modsætning til *det sner / smerter / er pinse*, hvor man godt kunne danne et tema, fx *himlen, armen, tiden*, så er dette i praksis umuligt i eksistens-udsagn. *Der* er endnu referencefattigere end *det*, helt tomt. Det skal vikariere for det på stedet manglende *subjekt*, ikke for noget *tema*.

Nødvendige baggrundsbetingelser

Årsagerne er imidlertid endnu ikke udtømt. Breivik 1983 refererer p. 384 en interessant sammenfatning af Haiman 1974, der bygger på Perlmutter 1971, over alverdens sprog. Det viser sig jo, at selvom talrige sprog har særmærkning af eksistens-udsagn (DK97 p. 32), så har faktisk kun de germanske samt fransk og rumænsk en attesteret modsvarighed til *der*. Reelt har kun de germanske – i alle varianter – udviklet *der*-konstruktion, idet fransk og rumænsk if. Haiman har lånt den fra germansk. Samtlige germanske sprog, påvises det, har udviklet følgende træk, som ingen af en lang række andre sprog, formentlig de færreste i verden overhovedet, besidder, hverken komplet eller, stort set, enkeltvis. Disse træk rummer altså sandsynligvis nødvendige baggrundsbetingelser:

1. Sproget tillader ikke udeladelse af tryksvagt personligt pronomen.
2. Sproget kræver formelt subjekt ved upersonligt verbum (*Det regner, brager, klør*). Gælder ikke islandsk, der kun har det, når det står forrest, men islandsk er også ret gammeldags mht. eksistens-vikar.
3. Sproget har et særligt indefinit pronomen for 'man' (dette gæl-

der jo ikke eng., hvis *you* og *one* ikke er »særlige«. Det relevante er vel, at germansk og fransk har et obligatorisk eksplicit (tryksvagt) pronomen for 'man', idet romansk ved siden af *uno/una* også kan udtrykke 'man' uden subjekt. Islandsk er også her arkaisk, idet 'man' ofte underforstås: *Hér má ekki reykja*, jf. ovenfor).

4. Sproget har subjektsvikar ved ekstraponeret subjektsledsætning/-infinitiv.

For at vurdere, hvilke af disse mulige betingelser der er faktiske betingelser, må vi se på

Tiden for subjektsvikarernes opståen

I. Det allerførste ord, jeg læste i oldnordisk, var det halvformelle *þat*:

- 108 Þat ær upphav þæssa máls, at Qkuþórr fór mæð havra sína ok ræjð, ok mæð honum sá áss, ær Loki ær kallaðr (Min normalisering).

Halvformelt, fordi det diskret henviser til et egentligt subjekt i form af en eksplikativ eller interrogativ ledsætning eller infinitiv. Dette *þat* var ganske almindeligt i oldnordisk og ældste gammeldansk, om end fakultativt:

- 109 Wil bonden bøtar taka. tha hafuir thæt varit log. at han bøte firitiugu marc fore lægri ['samleje']. oc thre marc fore thucka ['vanære'] (SKL B 74, 91v, ca. 1240).

Vikaren kan have demonstrativt hovedtryk endnu i moderne dansk, ligesom den helt kan undværes, hvis ledsætningen står i »F« (sml. den beherskede brug af *der* ved egl. subjekt i »F«, DK97 p. 51) eller verbet er passivt (*Heraf ses klart, at ...*), ellers ikke, en tvang, der først fæstner sig i tiden efter Leonora f. 1621:

- 110 Nu er let at tencke, att ingen forstandig Mand ded skulle udbyde ... (Mikkelsen 1894 p. 257).

Efter 1750 kender Mikkelsen p. 20 kun fraværende *det* i specialiteten *Mig synes, at ...*, der senest er belagt hos Julius Lange f. 1838.

II. Ægte subjektsvikar har vi i *Det regner, klør, gik ham ilde, er jul* etc. Den er ukendt i oldnordisk, men forekommer allerede fra og med Eriks Sjællandske Lov AM 455 (DgL V 189,2) fra ca. 1300:

- 111 hwat sum thæt ær hælder ['enten'] nat ær ['eller'] um dagh

Det II bliver obligatorisk omtrent samtidig med *det* I. Mikkelsens yngste belæg på fraværende *det* II er fra Blicher (f. 1782), kendt for sin arkaiserende prosa (*det* har dog længe før ham ikke måttet mangle i forfæltet):

112 hvorledes med hende er tilgaaet.

III. Subjektsvikar + *være* + consubjectum: *Det var skralt med nødningen, Det er skønt med brun sovs*, er udviklet af II, men fremstår nu selvstændigt. Mikkelsen viser, at konstruktionen tidligere havde præposition *om* – ligesom i oldnordisk (uden *þat*) – men at dette blev afløst af *med* efter tysk, der har begge. Der er dog snarest tale om paralleludvikling, for *med* tilknytter også i andre tilfælde consubjectum (*Han var i postkassen med et brev, Han stod ud for at tisse med sin lille Brian*).

IV. *Det*-kløvning. Den rummer, ligesom I, et kun halvformelt *det*: *Det er mig, der har gjort det*, jf. DK97 p.72. Kilderne er påfaldende tavse om denne konstruktion, selv Mikkelsen synes at have opgivet at finde ældre belæg. Den omtales hverken af Nygaard eller Falk & Torp, hvorfor vi tør gå ud fra, at den var fremmed for oldnordisk. Eiríkur Rögnvaldsson bekræfter dette og meddeler mig, at han skønner, at den først dukker op i islandsk i 1800-tallet sammen med andre subjektsvikarierende *það*. – Jeg har excerperet det meste af Bertelsens Læsebog og Brøndum-Nielsen 1962, hele Falkenstjerne samt »Ludus de sancto Kanuto duce« (omkring 1570) og først fundet danske belæg hos Oehlenschläger. En læsning af Mallings *Store og gode Handlinger* fra 1777 p. 16 bragte dog et lidt ældre belæg for dagen:

113 »Det er en underlig Strid,« sagde han da ganske rolig, »som Døden og Livet har sammen.«

Ældst er dog ODS's to Holberg-citater fra 1722 og 1724 (27 sp. 893). Diderichsen 1941 p. 28 vil, at det ældste belæg på kløvning er

114 [Lige efter kap. om legemsbeskadigelser.] Æn kumær thet swa at thet ære mangæ men at særæ en man ... (Eriks sjæll. Lov ca. 1300), men hans upræcise terminologi har vildført ham. Ved *kløvning* forstår vi jo den nuværende *det*-kløvning med »relativsætning«, og den foreligger ikke, omend det er sandt nok, at der tilsyneladende foreligger *en* kløvning. I betragtning af, hvor sent *det*-kløvning er overleveret, finder jeg det dog sandsynligst, at der er tale om en eksistential-konstruktion med subjektsvikaren *det* i stedet for den nuværende *der* (i en nu forældet infinitiv-kløvning), idet disse to vekslede i gammeldansk, før dansk lagde sig fast på *der* (og sv. på *det*). Og sådan har afskriveren af Stockholm

C74 i 1573 (eller hans forlæg) vel også opfattet den, idet *thet* er erstattet med *thær*.

I øvrigt findes, i pluralis, en syntaktisk mere ordinær variant af konstruktionen, nemlig en *de*-kløvning: *De var 7, der gjorde det*, med undervarianten *De var 7 om at gøre det*. I gl. desuden den nu forældede *De var 7 at gøre det*, belagt hos Diderichsen *ibid.* 1450-1500.

Der af type 1, der i den grammatiske litteratur ikke er fundet i ældre middeldansk, har jeg sporet tilbage til Dronning Margrete I's gavebrev til Hundslund Kloster fra 1393:

115 først at ther scal nw genest byggiæs eth altære j fornempdæ nwnne kloster

Jeg har imidlertid også fundet et eksempel fra *ældre* middeldansk:

116 Hvsfrø thær bondæ hævær oc barn with bondæ, ma æi givæ at sialæ gift mer, æn bondæ giuær ia with; æn warthær thær [begge ord har ær-forkortelse] kæræ a sialgift antugh af klostær halvæ æth andær mæns, tha ... ['En husfrue, der har en mand og barn med manden, må ej i sjælegave til kirken give mere, end manden giver sit ja til; men gøres der indsigelse imod sjælegaven enten fra klostrets side eller anden mands, da ...'] (Jyske Lov, Flensborghs. ca. 1300, Bertelsen p. 66)

som turde være den ældste sikre *der*-konstruktion i dansk litteratur. Subjektvikaren kunne måske forveksles med *thær* adv. = 'dér, i den situation'; men det viser sig, at håndskriftet fast bruger tostavellesformen *thæræ* (ligesom *hæræ*, jf. Britta O. Frederiksen 1974) i denne tyd. *Thær* bruges som relativkonjunktion og som styrelse for præposition, ophavet til det moderne *der*'med, *der*'på etc., dvs. med *thær* = 'det' (*thær* og *thæd* lignede dengang hinanden til forveksling, idet *thæd* må have kunnet have [r], »dasket r«, og er vel i nogen grad sammenblandet), altså tryksvagt. Betydningen 'dét, i den situation' er demonstrativ og har derfor utvivlsomt haft trykstærk form; ergo har eksemplet vaskeægte *der*-konstruktion. Denne må have været sjælden i skrift; ingen har fundet andre, og fra yngre middeldansk tæller jeg i mit materiale 41 helsætninger med mulighed for *der*-konstruktion, hvoraf kun de 7 er udnyttet. På denne baggrund skønner jeg, at *der*-konstruktion af type 1 er opstået ca. 1275. Som eksempel på gammeldanskens manglende *der*-konstruktioner, citerer jeg de berømte ord fra Jyske Lov:

117 waræ æi logh a landæ, tha hafuæ hin mest, thær mest matæ gripæ.

Mit ældste non-eksistentielle *der*-belæg er fra 1400-1443, Ribe Stadsret § 63:

118 Wyl thær noghær tÿiæ ['bevidne'] eldær bewysæ thet, thær sandæ ær, om noghæn drabeligh sagh, tha ...

Som nævnt bliver *der* obligatorisk i visse tilfælde, først og fremmest ved *være*. Manglende *der* har jeg fundet endnu hos Abrahamson 1788 p. 262:

119 Metrum er kun saa lidt af deri, og Velklang slet ingen, følgerig er in-tet opnaaet, ...

samt, mere merkmallost, hos Jakob Knudsen f. 1858 (Mikkelsen):

120 Derom var slet ingen Tvivl (Bemærk: foransat adverbial, jf. ovenfor).

Der-kløvning (type 2) møder os fx i Rimkrøniken 1495:

121 Thi wore ther mangæ wthi mith land/ som hwerken skøttæ gudh el-der mand

Den er formentlig næsten jævnaldrende med type 1.

Opremsnings-*der* (type 3) er det svært at få gamle belæg på. Det er sikkert langt yngre end 1 og 2.

Type 4, *Der danses*. Skautrups ældste fund:

122 Tha gangæs thær tyl mæth repp (Ribehs. af Jyske Lov ca. 1450, Skautrup II 59. En modernisering af *gangæ mæth reep* [upers. konstr.: 'bør man gå'])

bør nok udgå, da det synes at have *thær* som styrelse for *tyl*. Bedre er følgende eksempel, også fra 1400-tallet:

123 tha gærthæs thær for huftum garth ['da gærdes der for endegærdet'] (Skautrup 1941, ordbog).

Typen er den eneste af oldsprogets talrige upersonlige konstruktioner, der ikke har fået obligatorisk subjektvikar (*Mellem 10 og 12 bages ikke*). På moderne dansk kan den godt udvides med grammatisk subjekt (der stærkt føles som objekt) uden at løbe sammen med type 1 i passiv:

124 Der blev obagt 'brød [kollektiv, viljesbestemt, human handling].

125 Der blev 'bagt '87 'brød [ikke nødvendigvis kollektivt, fx i hele byen på et døgn].

Ældste type 5-fund, *Der er rart på Fyn*, er fra 1459:

126 sa at ter vorder j verræ oc verræ fræm at kommæ til Paradiis foræ clepper, stenæ, biærghæ oc væder ['Så at der vorder stedse værre og værre frem at komme til Paradis for klipper, sten, bjerge og vind']. Som nævnt i DK97 veksler den slags eksempler med *det*, der ikke kræver bestemt tanke på stedet] (Mandeville 193,8, GDO).

Jeg har ikke kunnet oplede, hvornår *der* bliver obligatorisk her, velsag-tens allerede i middelalderen.

Der ved vrímle- og lugteverber (type 6) er for sjældent til at figurere i mine kilder.

Hv- + (*d*)*er/som* (type 7). Som anført ovenfor under »*Der* i *hv*-ledsætning« har vi relativinds kud efter almen-relativt *hv*- lige fra dansk litteraturs begyndelse, ca. 1200 og lidt senere efter spørgende *hv*-. Men ikke obligatorisk. *Der* bliver efterhånden obligatorisk efter *hvem/hvad* som subjekt, senest efter *hvad*, hvor det kan mangle hos forfattere til og med Emil Rasmussen f. 1873 (Mikkelsen p. 34). I allernyeste tid kan *der* mangle i tale, vel under påvirkning fra engelsk, fx

127 Så spørger man sig hvem kommer,

men typen må indtil videre opfattes som spørgende helsætning, eftersom det også er blevet almindeligere i tale at sige fx

128 Så spørger man sig: Hvem vil du have med?

i stedet for at bruge ledsætning, og her er helsætning jo indiskutabel.

Der i relativsætning (type 8) er opstået i jysk før 1241. Det ekspanderer mod øst i 1200-tallet og frem til 1330. *Som der* har ingen registreret før det oehlenschlägerske

129 Og denne Slave, troer jeg, skulde bæres / Igien af een, som der var ganske hvid

fra *Aladdin* 1805 lagt i munden på den lavsociale Morgiane. Konstruktionen er almindelig hos Ole Kollerød f. 1802, fx p. 20:

130 Og hvad var det for ind dreng, som der hialp di at bankke den stakels karl saa grusomt?

Der i sætningsknode (type 9) har jeg fundet i en tekst fra 1515 (GDO):

131 Huilken aff disse iiii tyckiss dig ath der wor hanss neste ieffn cristen.

Dette *der* er langtfra obligatorisk i dag (DK97 p. 66). Når det udebliver, skal også *at* udeblive, hvis det fremrykkede led er subjekt i *at*-sætningen – dette i skarp kontrast til nysislandsk.

Alle *der*-typer er ukendte i oldnordisk. Dog skal det siges, at dette sprog har et afbleget *þar*; der i hvert fald overvejende kombineres med ubestemt, eksistentielt, tematisk subjekt, en *þar*-konstruktion, der imidlertid hverken i islandsk eller norsk dialekt kommer ud af svøbet. Jeg citerer fra Nordens ældste bevarede litterære nedskrift, kirkeordningen for Reykholtskirken, den såkaldte Reykjaholtsmáldagi fra ca. 1150 (normaliseret):

132 Til kirkjo liggir í Reykjaholte hejmaland [‘dens egen gård’, subjekt] með ǫllom landsnytjom [‘gårdens produkter’], þar fylgja kýr totto-go, gríðungr [‘tyr’] twæwetr, 30 á [‘af får’] ok hundrað, þar liggir til fim(m) hluter Grímsár allrar, en þrír hwerva undan [‘undtages’] nema þat, es mun nú telja: Þat es hlöwpagarðr [‘gærde mod oversvøm-

melse'] allr ok þrír hluter árennar fyr norðan Miðberg, en fjórðongrenn hwervr frá; þar fylger ok fjórðongr Hqrgshyljar.

Foruden dette afblegede *þar* har oldnordisk også et velkendt afbleget *hwar*:

133 Sá hann þá, hwar ormr war ['Han så da, at der lå en slange'].

Bortset fra, at steds-tolkning ikke ligefrem er umulig, er der her reelt tale om et referencetomt *hwar*; der signalerer eksistens, rema og ubestemt subjekt. Yderligere havde oldnordisk og ældre middeldansk *swā*:

134 Kan swa warthæ at fathær wil sich i clostær giuæ. tha scal han ... (AM 455, ca. 1300).

135 ok uarþær sua, da ... (Cod.Run. 104,5 ca. 1290).

136 tæke moþor [subj.] sua lot sum en sun ['skal en mor tage samme lod som en søn'] (ibidem 14,4).

137 uil þæn uanføræ ok uiliæ sua arfæ, þa skifti ['vil den vanføre, og vil arvingerne *det*, da ...'] (ibidem Bertelsen p. 50)

naturligvis opstået som mådesadverbier, der så kan bruges som pronomen, subjektsvikar/-bebuder og demonstrativt pronomen med reminiscens af 'således'. Jf. nuværende *i så fald/henseende/måde*. Hermed er vi i Norden oppe på i alt 6 subjektsvikarlignende størrelser: 1) *det*, 2) *den* (*Hvodden skær'en? – Den er fin med kompasset* m.fl.), 3) *der*, 4) *her*, 5) *hwar*, 6) *swā*, hvilket turde være germansk rekord. Særlig dansk er ligesom blevet draget mod igen og igen at danne ny subjektsvikar.

Af denne oversigt ses det, at relativt *der* er meget gammelt. Men det har næppe banet vejen for andet end *der* efter *hv-*, bortset fra, at det utvivlsomt fremmer et ords videre udbredelse, at det allerede til at begynde med er almindeligt, thi også i ordenes verden avler succes succes.

Den egentlige vejbaner for subjektsvikaren *der* er sikkert det halvformelle *det* I, der har vænnet os germanere af med at tolerere tomme subjektspladser.

Også det »nye« subjekts-vikarierende *det* (II og III), som synes ældre end *der* I, har utvivlsomt banet vej herfor.

Eksistentielt there i ældre engelsk

Ifølge Breivik 1983 forekommer eksistens-*there* allerede i oldengelsk, dvs. før 1100. Det er overraskende, eftersom dansk så tydeligt ellers fører an i udviklingen blandt de germanske sprog. Jeg er ikke selv i stand til at kontrollere Breiviks belæg, men dét er min kollega Henning Ørum, og han meddeler mig, at alle de oldengelske belæg, der føres i marken, lige-

så vel kan forstås som indeholdende det rumlige *there*. Hvilket minder om gammeldansk og oldnordisk, der også har mange tidlige tvetydige eksempler. VI MÅ FASTHOLDE DANSK SOM SPROGET MED DE TIDLIGSTE OG MEST UDVIKLEDE *DER*-KONSTRUKTIONER.

Høysgaard og Jespersen

Siden sidst har jeg gennemgået Høysgaard 1752's afsnit om *der* p. 340-347. Det er – som sædvanlig – imponerende, så meget han får med så kortfattet. Høysgaard er som den første i verden klar over:

1. *Der* ved – semantisk – ubestemt subjekt ved intransitive verber.
2. *Der* ved ubestemt subjekt i passivsætning.
3. *Der* ved ledsætningssubjekt med passivt verbum (*Der skrives, at ...*, en konstruktion, der endog i gammeldansk var så almindelig, at ideen om, at den er ret ung (DK97 p. 45), må opgives).
4. *En af mine venner*-undtagelsen (DK97 p. 50) inkl. den implicite variant (*Een af Kalvene skal slagtes, to ['af dem'] skal selges, og de øvrige ...*).
5. Stilforskel mellem *der* og ikke-*der* (*Der maa ingen Jöde boe i Sverrig* vs. *Ingen Jöde maa boe i Sverrig*, »men det sidste passer sig bedst i et Forbud, og det første i en Historie«).
6. *Der*-kløvning.
7. *Og*-kløvning.
8. *Der* i subjektløs passivsætning.

Den alvorligste mangel hos Høysgaard er den manglende begribelse af eksistens-kravet, der fejer intransitivitets-kravet af bordet, samt af rema-kravet. Disse to regler, der hverken føjer sig naturligt ind i latinens regelværk, eller som ubestemthedskravet korrelerer stærkt med en konkret bøjningsform, forbliver uopdagede hos Bruun og Mikkelsen, der ikke bør kaldes *der*-beskrivelsens grundlæggere, hvad jeg gjorde. Den ære tilkommer Høysgaard.

Og mens vi er ved de store ophavsmænd: Jeg troede fejlagtigt, at det var amerikanerne, der havde udmøntet termen og begrebet »existential sentence«, men end ikke den bedrift har de udrettet i vort emne. Æren tilkommer min store landsmand og forgænger, Otto Jespersen 1924 p. 155 (Breivik 1983 p. 1).

Steffen Hegers excerptsamling

Efter Steffen Heger har jeg arvet en excerptsamling på ca. 2000 sedler med excerpter fra nyere romaner. Sedlerne er sirlige, de er overvejende maskinskrevne med tydelig kildeangivelse og fremstår næsten altid uanalyserede. Analysen viser sig ved sedlens kategorisering under de mange faner m.m. De fleste sedler udgør belæg på subjektvikaren *der*, men der er over 500 sedler med ubestemt subjekt uden *der*. Det ser ud til, at følgende tekster er gennemexcerperede både for subjektvikaren og for sætninger med ubestemt subjekt uden *der*:

Jacob Paludan: *Markerne modnes* 1927. H.C. Branner: *Legetøj* 1936.

Hans Scherfig: *Den forsvundne Fuldmægtig* 1938. Jens Gielstrup: *Kys til højre og venstre* 1939. Soya: *Blindebuk* 1956 [1940-1948]. Tage Skou-

Hansen: *De nøgne træer* 1957. Peter Seeberg: *Fugls føde* 1957.

Hertil kommer samtlige eksempelsætninger hos Høysgaard p. 340-347 og Mikkelsen p. 12-38.

Da jeg gennemgik Hegers seddelsamling, var min afhandling for længst trykt. »Mit« regelsæt blev ikke rokket, men naturligvis fremkaldte visse sedler visse tanker, hvoraf et enkelt aftryk forefindes ovenfor. Interessant var det, at Heger, der må have udarbejdet samlingen i 1970'erne, allerede var klar over type 3, opremsnings-*der*.

Min glæde og nytte af samlingen er først og fremmest bekræftelsens. Hvor mine regler i *Danske Studier* 1997 blev verificeret af 200 belæg fra *Den Danske Ordbogs* korpus, bliver de her bekræftet af det tidobbelte antal belæg, og vel at mærke denne gang både med og uden *der*.

Litteratur

Abrahamson, W.H.F.: *Nyeste Københavnske Efterretninger om lærde Sager*. Kbh. 1788.

Bertelsen, Henrik: *Dansk sproghistorisk Læsebog*. Kbh./Kristiania 1905.

Breivik, Leiv Egil: *Existential there. A Synchronic and Diachronic Study*. Bergen 1983.

Brink, Lars: Den danske *der*-konstruktion, i: *Danske Studier* 1997. Kbh. (DK97).

Brink, Lars & Jørn Lund: *Dansk Rigsmål I-II*. Kbh. 1975. (Da.Rm.).

Brøndum-Nielsen, Johs. (udg.): *Danske Sprogtekster til Universitetsbrug II*. 2. udg. Kbh. 1962.

Brøndum-Nielsen, Johs.: *Gammeldansk Grammatik I-VIII*. Kbh. 1950-1973. (GG).

- Damgaard, Johann: *Alithia. Et dansk fyrstespejl til Christian IV. 1597*. Udg. af S. Olden-Jørgensen. Kbh. 2003.
- Diderichsen, Paul: Artiklen *II* og i ODS.
- Diderichsen, Paul: Über das unpersonliche und relative der im Dänischen, i: *Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague* 1938.
- Diderichsen, Paul: *Sætningsbygningen i Skaanske Lov*. Kbh. 1941.
- Falk, Hjalmar & Alf Torp: *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristiania 1900.
- Feilberg, H.F.: *Bidrag til en ordbog over de jyske almuesmål*. Kbh. 1886-1914.
- Frederiksen, Britta Olrik: Adverbierne »her« og »der« i dobbelt belysning, i: *Dialektstudier* 3, Kbh. 1974.
- GDO: *Gammeldansk Ordbog*. Under udarbejdelse af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (Jeg benytter lejligheden til at rette en varm tak til redaktørerne for at have givet mig adgang til samlingerne).
- Guttu, Tor et al.: *Riksmålsordbogen*, 3. oplag. Oslo 1986.
- Haiman, J.: *Targets and Syntactic Change*. *Janua Linguarum, Series Minor* 186. Haag 1974.
- Hansen, Aage: *Moderne Dansk*. Kbh. 1967.
- Hansen, J. Årup & B. Gaunt: *Det danske reklamesprog*. Kbh. 1953. (DDR).
- Høysgaard, Jens Pedersen: *Methodisk Forsøg til en Fuldstændig Dansk Syntax*. Kbh. 1752, i: *Danske Grammatikere* V udg. af Henrik Bertelsen, Kbh. 1923.
- Jespersen, Otto: *The Philosophy of Grammar*. London 1924.
- JO: *Jysk Ordbog* (og dennes redaktion. Tak for megen hjælpsomhed!). Under udgivelse.
- Juel Jensen, Torben: Kan man ligge i et mentalt rum? Om Lakoff, Fauconnier og den danske *der*-konstruktion, i: *Nydanske Studier* 26-27. Kbh. 2000.
- Kroman, Erik (red.): *Danmarks gamle Købstadslove*. København. (DgKK).
- Mikkelsen, Kristian: *Dansk Sproglære*. Kbh. 1894.
- Mikkelsen, Kristian: *Dansk ordfjningslære*. Kbh. 1911.
- Nygaard, Marius: *Norrøn syntax*. 1906.
- ODS: *Ordbog over det danske Sprog*. 1918-1956.
- ODS-S: *Supplement til Ordbog over det danske Sprog*. 1992-2005.
- Ole Pedersen Kollerød: *Min Historie ...* Kbh. 1840. Udg. af Else Margrethe Ransy. Kbh. 1978.
- Páll Sølvason (?): *Reykjaholtsmáldagi*. Udg. af Guðvarður Már Gunnlaugsson. Island 2000.
- Perlmutter, D.M.: Deep and Surface Structure Constraints in Syntax, i: *Transatlantic Series in Linguistics*. N.Y. 1971.
- Rask: *Breve til og fra Rasmus Rask I-II*. Udg. af Louis Hjelmslev. Kbh. 1941.
- Rubow, Paul V.: Artiklerne *I der* og *II der* i ODS.
- Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie I-IV*. Kbh. 1944-1968.
- Skautrup, Peter: *Den jyske Lov*. Århus 1941.
- Teleman, Ulf et al.: *Akademiens Grammatik över Svenska Språket*. Sth. 1997.
- Veirup, Hans: Jysk syntax III, i: *Sprog og Kultur* 24. Aarhus 1965.
- Wiwel, H.G.: *Synspunkter for dansk sproglære*. Kbh. 1901.
- ØMO: *Ømålsordbogen* bind 3, artiklen *der*, redigeret af Britta Olrik Frederiksen, suppleret af Finn Køster. Kbh. 1996.

Noter

1. Jeg takker Merete K. Jørgensen og Britta Olrik Frederiksen for gode korrektioner.
2. Gappet udfyldes heller ikke ved det rel. pron. *hvilken*: *en by, i hvilken jeg længe boede (-)*. *En by, hvilken (≠der) var ret trist*. Det udfyldes derimod tilsyneladende ved det rel. pron. *hvem* som subjekt: *en mand, hvem der havde et ar*. Men her kan der være tale om en omtolkning til apposition + relativsætning. De andre germanske sprog har ingen subjektvikar her. Under alle omstændigheder er der i hvert fald intet *mærkeligt* i, at den tomme plads ikke udfyldes.
3. Påstanden er lidt dristig, for i skriften lever konstruktionen helt op til, men ikke med, ODS' redaktion, se ODS u. *den*. Den er givetvis tysk-støttet og ubrugelig i tale. Yngste belæg: 1919. Pontoppidan har fx: »Selvopholdelsens tynde Traad, den Døden overklipper«. Den fungerer klart nok relativisk, men kan dog opfattes som apposition + relativsætning uden relativ, jf. dog kommateringen. Når jeg skråsikkert forviser den fra tale ca. 1500, er det dels pga. dens ringe frekvens, dels pga. dens fravær i samtlige nordiske talesprog.
4. »(En ting, der viser denne følelse af en vis enhed imellem *som* og *der*, er også det, at man i ældre litteratur og endnu i jævne folks tale meget ofte træffer *som*, hvor de fleste nu foretrækker *der*, f. eks. »hvem *som* ..., hvilke folk *som* ...; hvo *som* graver en grav for andre ...«.« (Wiwel 1901 p. 277).

Én gang vind og skæv terrorist ...

Fraseoskabeloner og fraseologisk reduplikation¹

Af Ken Farø

1. Indledning

I lingvistikken ses indimellem et ønske om at trække en skarp grænse mellem grammatik og leksik; Gabelentz (1891:121f.) tematiserede tidligt denne sondring: For lægmænd er grænsen ifølge Gabelentz svær at anlægge, men for lingvistikken er den nødvendig: »Den enkeltsproglige grammatik beskriver det tilladte, altså det, som når som helst kan blive til et faktum. Ordbogen derimod må (...) og kan kun sige det, som vitterlig er blevet til et faktum« (op.cit.:122, min overs.). Praksis ser noget anderledes ud end Gabelentz' ideelle fordring; der findes mange indikationer af, at denne skelnen kan være vanskelig at gennemføre (jf. Stetter 1986:36; Hessky 1987:75). Fx finder man i grammatikker som Hansen et al. (2002) en lang række eksempler på leksikalsk beskrivelse; alene på det fraseologiske område kan nævnes mere eller mindre detaljerede leksikalske gennemgange af disjunktive konjunktioner som *entweder ... oder, weder ... noch* eller do, præpositioner som *an ... vorbei, an ... entlang*. Senest har Nimb (2005) problematiseret forholdet mellem leksikalsk og syntaktisk beskrivelse, idet hun understreger danske adverbiers påfaldende idiosynkratiske karakter.

To problemer, der både har det til fælles, at de tilsyneladende befinder sig i krydsfeltet mellem grammatik og ordforråd, og som samtidig begge er relevante for fraseologiforskningen, skal undersøges her. Det drejer sig om fænomener, der kan betegnes hhv. »fraseoskabeloner« (jf. Farø 2003) og »fraseologiske reduplikationer«. Mit ærinde er at diskutere disse to størrelser, både med henblik på deres indbyrdes relationer og på deres stilling i fraseologien. For det første vil jeg fremlægge et forsøg på en præcis definition af begrebet »fraseoskabelon«. For det andet vil jeg diskutere problemet (leksikalsk) reduplikation i forhold til fraseologien. I tilknytning hertil vil jeg undersøge, om der kan udskilles en delmængde af dette problemfelt, som i særlig grad er fraseologisk relevant. For det tredje vil jeg prøve at give et svar på, hvordan de to fænomener, fraseo-

skabeloner og fraseologisk reduplikation, forholder sig indbyrdes. Og endelig vil jeg diskutere fraseoskabeloner og fraseologisk reduplikation i forhold til leksikonnet og grammatikken.

2. Fraseoskabeloner og manifeste fraser

I Farø (2003) blev begrebet »fraseoskabelon« introduceret til dansk. Betegnelsen er, som så megen anden fraseologisk terminologi, lånt fra den tyske tradition og kan i sidste ende føres tilbage til sovjetisk forskning (Fleischer 1982:136). Jeg plæderer for denne term frem for Norricks »syntactic formulas« (Norrick 2004:223), der efter min mening dels for stærkt betoner det syntaktiske frem for det leksikalske element, dels ikke synes at være etableret i europæisk fraseologiforskning. Spørgsmålet er så, hvad termen »fraseoskabelon« mere præcist denoterer. Begrebet er meget dårligt belyst, såvel i den almene lingvistik som i den snævrere fraseologiforskning. Et standardværk som Burger (2003) eller almene lingvistiske opslagsværker som Bußmann (1990) eller Glück (2000) nævner fx ikke problemet. Samtidig er fraseoskabelonerne sjældent leksikografisk beskrevet,² formentlig bl.a. pga. manglende manifeste indholdsord, hvad der i modsætning til de mere manifeste fraser gør dem ret vanskelige at identificere og placere i en systematik.

I dette afsnit vil jeg argumentere for, at betegnelsen »fraseoskabelon« bør reserveres til en undergruppe af fraseologiske typer, som er kendetegnet ved fraværet af bestemte elementer. De fraser, som ikke er fraseoskabeloner – og det er formentlig langt de fleste af dem –, vil jeg derimod for tydelighedens skyld kalde *manifeste fraser* (MF). Inden selve diskussionen indledes, vil jeg vise et par eksempler på, hvordan problemet fraseoskabelon er blevet behandlet i forskningen.

Fleischer (1982:134ff., jf. også Palm 1995:68ff.) vier fænomenet adskillige sider. Han påpeger, at dets fraseologiske karakter er omstridt, fordi fraseoskabelonernes betydning til dels minder om orddannelsesbetydninger (139), men at de udviser syntaktisk idiomaticitet (136). De har en »fast modelbetydning, der ved udfyldning af modellen med passende leksikalsk materiale skaber en ordforbindelse, hvis almene betydning allerede er forudbestemt af modellens betydning« (ibid., min overs.). Et eksempel hos Fleischer er *X [VBfin] und [VBfin] nicht* (fx: *der Brief kommt und kommt nicht; der Wagen will und will nicht anspringen*). Herudover næv-

nes was für ein X; so ein X!; X an X (*Kopf an Kopf; Schulter an Schulter*); X der X'e (*Buch der Bücher; Spiel der Spiele* – »intensivierende Genitivkonstruktion«); SB hin, SB her (»mit konzessiver Bedeutung«: *Bruder hin, Bruder her*); PERS.PRON. + und ein(e) + NOM.AGENT./VB.INF./ADJ. (*er und ein Gentleman?* – »mit skeptischer Bedeutung«); ein(e) X von (ART.) + SB. (*der Landratte von Seemann*) (136f.). Fleischer (135) påpeger, at fraseoskabelonerne »ligger i et grænsefelt mellem fraseologi og syntaks« (min overs., jf. ovenfor). Han nævner funktionen 'intensivering' som central, hvad der nok gælder for nogle tilfælde, men det er dog vanskeligt at se, at det skulle være den aktuelle funktion i et eksempel som *X ist X* (*sicher ist sicher, Urlaub ist Urlaub*). *Sicher* og *Urlaub* bliver næppe intensiveret – det samme gælder i øvrigt for flere af de tidligere nævnte eksempler. Skabelonerne er her snarere talehandlinger med funktionen 'LEGITIMATION', nemlig af hhv. en forsigtig fremfærd og fx afslapning eller et ekstra stort forbrug i en ferie.

Fillmore et al. (1988) behandler fraseoskabeloner under betegnelsen »formal idioms« (eksempler: *the X-er the X-er, Him be a doctor?* – her dog uden at ekstrahere den tilgrundliggende skabelon [*NOM*] *be* [*NOM/ADJ*] + ?, *nth cousin m times removed*³ –), en term, man kan diskutere hensigtsmæssigheden af, eftersom alle idiomere jo har formelle træk. Deres konklusion, at »formal idioms« er grammatiske konstruktioner (506), finder jeg heller ikke helt tilfredsstillende, men det punkt vender jeg tilbage til.

Wierzbicka (1987) tager en særlig type konventionaliseret (110) fraseoskabelon op, nemlig *X is X*, der traditionelt opfattes som logiske tautologier⁴ og forklares med Grices kvantitetsmaksime, hvad Wierzbicka – med rette – forkaster som forklaringsmodel. Fænomenet er først og fremmest leksikalisk og ikke nødvendigvis en universel »tautologi« – den »samme« skabelon kan ikke forventes at have samme funktion interlingvalt. Wierzbicka identificerer forskellige subtyper, nemlig »tautologies (her: fraseoskabeloner) of obligation« (*a rule is a rule, a father is a father*) og »tolerance for human nature« (*women are women, children are children*), »a sober attitude towards complex human activities« (*business is business, war is war*).

Oakey (2002) beskæftiger sig på sin vis med én specifik fraseoskabelon, når han undersøger *it is/has been ... that X* i »academic writing« (fx i form af *It has been shown that X, It is generally believed that X*). Men termen »lexical phrase« er uheldigt valgt, eftersom den logisk burde omfatte samtlige leksikaliserede flerordsforbindelser, og ikke kun fraseoskabeloner.

Denne ultrakorte gennemgang skal på ingen måde gøre det ud for en forskningsoversigt, men alene antyde, at vi med fraseoskabelonerne står med et temmelig uetableret forskningsfelt, der foreløbig kun ret usystematisk er blevet taget op som problem. En grundlæggende systematisering kan denne artikel kun levere et beskedent bidrag til.

3. Notation af og eksempler på fraseoskabeloner

Der bør stilles formelle krav til fraseoskabelonerne notation. I hvert fald følgende krav synes væsentlige: (1) *generaliserbarhed* og (2) *nøjagtighed*. Det første lægger op til, at fraseoskabelonerne noteres i en form, så de rummer alle tænkelige realiseringer af skabelonen, dvs. med tompladser, hvor der alene er tale om abstrakte aktanter. På den anden side gør kravet om nøjagtighed i beskrivelsen, at det ikke er tilstrækkeligt at skrive *X* for en bestemt tomplads (jf. delvist Fleischers notation ovenfor), medmindre der virkelig er tale om en syntaktisk og semantisk fuldstændigt åben plads; i reglen vil den være restringeret. Faktisk består en vigtig del af opgaven med at udforske fraseoskabeloner i at undersøge deres forskellige restriktioner. Restriktionerne kan markeres ved at bruge kantede parenteser og kapitæler for syntaktisk eller semantisk restriktion, fx *[ADV]* for et obligatorisk adverbialt element eller *[LOK]* for et tilsvarende lokalt element. Er komponenten fakultativ, sættes rund parentes om den kantede, fx *([ADJJ])* (jf. også Farø 2005b om anbefalet fraseologisk notation).

Et eksempel på en fraseoskabelon er følgende abstrakte form:

(1) ([ADV]) [UBEST.ART] [SB] var [UBEST.ART] [SB.] og
([UBEST.ART]) [SB] var [PARTIC]/[UBEST.ART]
[SB]/[REL.SÆTN],

fx:

(1a) vesttyskerne er i flertal, når det handler om længslen efter Tysklands svar på Morten Korch, det vil sige *dengang, en mur var en mur, og østtyskerne var forsvarligt indhegnet bag pigtråd og beton* (Politiken, 20.03.05, 4:8)

(1b) De færreste ønsker sig faktisk tilbage til *dengang*, *en forfatter var en forfatter og et kunstværk var noget ophøjet, helligt*, som kun de særligt indviede havde adgang til (www.reception.hum.ku.dk).

Skabelonens funktion er ret vanskelig at parafrasere, men tilsyneladende stiller den en nutidig tilstand op over for en fortidig, som – i hvert fald set fra et bestemt perspektiv – var mere (u)ønskelig; samtidig paralleliseres to fænomener i denne oprindelige, (u)ønskelige tilstand.

Den følgende fraseoskabelon er mindre kompleks:

(2) *én gang [SB/PARTIC], altid [SB/PARTIC].*

Nedenstående eksempler demonstrerer skabelonens produktivitet:

(2a) *Én gang finansmand, altid finansmand; en gang stammer, altid stammer?; én gang socialt marginaliseret, altid ...?; en gang Nepal, altid Nepal; en gang Frem, altid Frem; en gang snydt, altid snydt; en gang popdreng, altid popdreng; en gang terrorist, altid terrorist; en gang fjende, altid fjende* (alle: Google).

Skabelonens funktion er tilsyneladende at udtrykke nogets uafvendelighed, når det først er opstået/sket.

Næste eksempel (3) er temmelig komplekst:

(3) *[HYPERBEL]⁵: [UBEST.ART] [SB], der får ([UBEST.ART.]) [SB] til at ligne ([UBEST.ART.]) [SB].*

Fx i:

(3a) En stille (...) Kylie fra første del af koncerten forvandler sig samtidig til *en taknemmelig stjerne, der får show-poppens topnavn Madonna til at ligne en kummefryser* (www.bt.dk)

(3b) På kort sigt kan det måske (...) give lidt varme på aktiemarke-
derne (...) På langt sigt kan det udløse *en global hyperinflation, der får 20'ernes Weimar-Tyskland til at ligne en fornuftig spare-
runde* (www.schillerinstitut.dk)

(3c) Sydney bød på alt det, vi havde håbet. Summende storbyliv, fremragende muséer (...) og *et nattelev, der får Istedgade til at ligne en klassefest i 6. klasse* (www.simonstaun.dk)

(3d) Der er næsten intet at se, undtagen (...) hovedstaden Ashgabat, hvor præsident Saparmurat Niyazov i den grad udstiller sit eget storhedsvanvid, for alt (...) bærer hans fede portræt, *noget der får tidligere hyperegoer som Lenin og Hitler til at ligne beskedne skoledrenge* (www.cqj.dk)

(3e) jeg synes (...) de kvindelige studieværter (...) har tillagt sig et råt image. De skal helst udstråle en barsk (...) seksuel attitude, der signalerer, at de (...) bruger stavblendere som dildoer og giver *blow-jobs, der får en cementblander til at ligne et fuglebad i en vuggestue* (www.so.dk/studieliv).

Trækket HYPERBEL, der i notationen står foran skabelonen med et kolon for at markere, at det har skopus over hele syntagmet, er reelt det eneste, som binder eksemplerne sammen til den konkrete skabelon. Det ser man ved, at følgende eksempel ikke er en realisering af fraseoskabelonen, fordi trækket HYPERBEL her mangler:

(3f) Hvad der især glimrer ved sit fravær, er den iøjnefaldende mangel på *det virvar af ledninger, der får indholdet af en pc til at ligne en rotterede* (www.apple.dk).

Den følgende fraseoskabelon (4) har notationen [ART] ([ADJ]) [SB] af [ART] [SB], der kan realiseres:

(4a) Siden hippierne og backpackerne fandt *den lille perle af en ø* (...), er der vokset et internationalt samfund frem baseret på turisme og udnyttelse af koralrevne (www.mst.dk)

(4b) Det er *et værre rod af en bog*, men anmeldes det skal den (net-gallery.dk)

(4c) *et ordentligt dingleværk af et flyvejern*.⁶

Som afrunding af dette afsnit skal nævnes nogle eksempler på fraseoskabeloner, der nærmer sig et problem, der først vil blive behandlet teoretisk i de følgende afsnit, nemlig (*fraseologisk*) *reduplikation*. Det første eksempel (5) kan noteres *lade [SB] være [SB]*:

(5a) Måske havde det noget med hendes humør at gøre, at hun bare klædte sig totalt slackeragtigt på, en oldgammel T-shirt fra Roger, stramme sorte bukser (...) og en ulden islænder bundet rundt om maven hvis det blev koldt senere på dagen. *Håret lod hun bare være hår* (Holm 1998:199)

(5b) selvom Brigitta en brøkdæl af et sekund følte sig fristet til at *lade Gunhild være Gunhild*, (...) vandt moralen (Christensen 2002:244)

(5c) han *lader metaldetektor være metaldetektor*, den ligger og rufter i det høje græs (Christensen 2002:262).

Denne type findes i øvrigt også i varianten *lade [SB₁] være [SB₁] og [SB₂] være [SB₂]*:

(5d) han vakler, rummets dirren bliver stærkere, og så *lader han sovepose være sovepose, sprængstof være sprængstof* (Christensen 2002:251)

(5e) Omsonst rejste han sig, *lod lagen være lagen og dyne være dyne* (www.assiah.net).

Fraseoskabelonens funktion kan siges at være at udtrykke den omtalte persons indifferens i forhold til reduplikatet.

Den næste skabelon (6), *[SB] efter [SB]*, udtrykker iterativitet:

(6a) Han og Franco var stået af linje 3, gået (...) ned ad den smalle og skaktede (...) gade, hvor *bil efter bil* dannede et uendeligt espallier af blik og metal (Holm 1998:273)

(6b) udenom var der alle de andre, og det var efterhånden et helt surreelt fotoalbum hvor man *gang efter gang* genkendte nye ansigter (Holm 1998:260)

(6c) jeg har tænkt på, om den menneskemængde, vi dansede for, i virkeligheden ikke var de samme få tusind mennesker, der *dag efter dag* fyldte teateret (Høeg 1991:52f.).

Det samme gør (7), *[SB] for [SB]*, om end der her synes at være en lille forskel i retning af en større grad af processualitet:

(7) Og så op. Finde nøglerne. Lede efter hullet. Trappen, *trin for trin* (Holm 1998:170).

Endelig er (8), *[VB/PARTIC/SB/ ...]*, *[VB/PARTIC/SB/ ...]* og *atter [VB/PARTIC/SB/ ...]*, kendetegnet ved, at skabelonen ikonisk markerer gentagelsen eller intensiteten i indholdet ved hele tre gange at nævne den komponent, der »er meget af«:

(8) *sne, sne og atter sne; nej, nej og atter nej; øv, øv og atter øv; vi skal træne, træne og atter træne* (alle: Google).

Det er ikke, i hvert fald ud fra en fraseologisk synsvinkel, rimeligt at betragte disse eksempler som betydninger af eller sprogbrugseksempler på enkeltordene *lade, efter, og, ligne, fra, til* etc., for det er balancen mellem manifeste og ikke-manifeste (se nedenfor) komponenter for skæv til. Printleksikografisk kan det naturligvis være en mulighed eller ligefrem nødvendighed at placere en fraseoskabelon under en af dens komponenter, ligesom praksis er for de manifeste frasemer (*sælge skindet før bjørnen er skudt* fx under *skind*). Men ligesom ved disse er det strengt taget vilkårligt at udvælge ét element som repræsentant for eller indgang til hele frasemet. For fraseoskabelonen er principielt en ny, selvstændig leksikalsk enhed (nemlig: nominationsenhed), der ikke er forudsigelig ud fra kendskabet til enkeltkomponenternes normale funktioner.

Som så ofte opstår der i øvrigt et afgrænsningsproblem: Hvornår man præcist har at gøre med en manifest fraseologisme som fx:

(9) *på må og få*

og hvornår en fraseoskabelon som:

(6) *[SB] efter [SB]*

er til dels et spørgsmål om kontinua. Men selv om der er en flydende overgang mellem manifeste fraseologismer med en eller flere tompladser og fraseoskabeloner med en eller flere manifeste komponenter, er det af hensyn til termens håndterbarhed nødvendigt med en tilnærmelsesvis operationel definition. Den må tage udgangspunkt i, at balancen mellem manifeste og ikke-manifeste komponenter i fraseoskabeloner er tippet til fordel for tompladserne. I prototypetermer: Jo mindre manifest, desto bedre eksemplar af kategorien fraseoskabelon. Et andet aspekt er de eventuelle elementers semantik: Jo mindre indholdsord, desto mere fraseoskabelon. Med udgangspunkt i disse overvejelser kan man definere de to kategorier på følgende måde:

En »fraseoskabelon« er en leksikaliseret flerordsforbindelse, der består af minimum to syntaktisk-semantiske tompladser samt et eller flere manifeste indholdsord

Et »manifest frasem« er en leksikaliseret flerordsforbindelse, der består af en eller flere manifeste komponenter, evt. med tompladser.

Sammenfattende kan man altså sige, at fraseoskabeloner, som de fortolkes her, alene omfatter frasemer med mindst to tompladser; herudover må de manifeste komponenter normalt ikke være indholdsord. De har en berøringsflade med grammatikken i kraft af deres tompladser, men i første instans er de leksikalske størrelser. Dermed adskiller de sig både fra fraseoskabelonerne i bred forstand, dvs. frasemer med kun én tomplads og eventuelle indholdsord. Desuden holdes begrebet ude fra fraseologisk modifikation (jf. Burger 2003, Farø 2004a og Jakobsen 2005), som i hvert fald i denne forfatters optik er parole-fænomener, der følger sekundært af kendskabet til bestemte inventarelementer.

I lingvistikken, herunder ikke mindst i den del, som man kunne forvente i særlig grad tog sig af disse skabeloner, nemlig fraseologiforskningen, er fraseoskabelonerne ikke blevet viet den store opmærksomhed. Det er ikke desto mindre et fænomen, som spiller en vigtigere rolle i sproget, end mange formentlig er sig bevidst. Nedenfor vil jeg diskutere en særlig undergruppe af dem, nemlig »reduplikative fraseoskabeloner«. Forinden er det dog nødvendigt at foretage en omvej omkring en diskussion af selve begrebet »reduplikation«.

4. Reduplikation

Flere af ovenstående fraseoskabeloner (eksempel (5)-(8)) er kendetegnet ved (mindst) fordobling af en ikke-manifest komponent som et væsentligt element ved den samlede konstruktion. Det gør dem interessante for reduplikationsforskningen. Det bør herudover overvejes, om leksikalsk reduplikation kunne beskrives som et fraseologisk problem (jf. nedenfor).

I de fleste fremstillinger betegnes reduplikation ganske vist som et fonologisk (Marantz 1994:3487) eller et morfologisk fænomen. Det anvendes fx om germansk præteritalkonjugation (Bech 1969), jf. også de nordiske reduplikationsverber, og det kaldes ofte – med eksempler som fr. *bonbon* og *mama* el. lat. *quisquis* – en »orddannelsesproces« o.l. (Schlobinski 1994, Lewandowski 1975:537, Abraham 1988, Stammerjohann 1975:567, Bußmann 1990, Rischel 2000). Normalt forbinder man desuden reduplikation med for danskere eksotiske sprog som indonesisk (Bußmann 1990), kinesisk (Schlobinski 1994), warlpiri, agta (Marantz 1994:3486), pidgin (Abraham 1988, Holm 2000) og afrikaans (Donaldson 1993). Andre nævner baby-sprog som en varietet, hvor reduplikation hyppigt optræder (Rischel 2000). I forskningslitteraturen ser der ikke ud til at være nogen entydig relation mellem forekomsten af et redupliceret element og en bestemt betydning. Funktionerne er typologisk tilsyneladende mangeartede, fx pluralisdannelse, aspekt og komparation. På tok pisin markerer reduplikation af hovedverbet durativ aktionsart (Holm 2000:101), og på italiensk kan man sige: *la questa idea é la mia mia* med betydningen 'min egen'. I indonesisk danner man adverbier reduplikativt (*kira* 'gætte': *kira-kira* 'cirka', Beard 1998:63), og Holm (2000:121) nævner hypokorisme som en reduplikativ funktion. Reduplikation er altså et typologisk velkendt fænomen, men det er tilsyneladende vanskeligt at koble en generel enhedsfunktion til det.

Vietnamesisk er også blandt de sprog, hvor reduplikation er meget udbredt (jf. ðing-Hoà 1997:35ff., Thompson 1987, Rischel 2001, VA). I første omgang kan der tilsyneladende gives klare funktionelle forklaringer på reduplikationen, nemlig iterativitet og intensivering:

(10a) *ngay* 'dag', *dêm* 'nat' – *ngay ngay, dêm dêm* 'hver dag', 'hver nat'; *dâu* 'hvor, hvor som helst' *dâu dâu* 'overalt', *luôn* 'meget tit' – *luôn luôn* 'uophørligt, konstant'.

Der er også eksempler på det modsatte:

(10b) *run* ‘ryste, skælve’ – *run run* ‘sitte lidt’

Men i en del, og måske i virkeligheden i de fleste tilfælde, er det mere end vanskeligt at motivere forholdet mellem reduplikat og den samlede reduplikation, jf.:

(10c) *từ* ‘ord’ – *từ từ* ‘langsomt’

(10d) *đùng* ‘[lyden af torden el. pistolskud]’ – *đùng đùng* ‘pludseligt, voldsomt’

(10e) *đìuòng* 1. ‘sukker’; 2. ‘vej’ (!) – *đìuòng đìuòng* ‘(gl., om mænds adfærd) smukt, yndefuldt’

(10f) *tì* ‘lægge armen på bordet’ – *tì tì* ‘drikke el. spise kontinuerligt’

(10g) *lầm* ‘tage fejl’ – *lầm lầm* ‘uvenlig’

(10h) *tin* 1. ‘skarpsynet’; 2. ‘med indfølingsevne’ – *tin tin* ‘gorilla’

(10i) *te* ‘[art fiskenet]’ – *te te* ‘trompetlyd, hanegal, kykkeliky!’

(10j) *tê* ‘følelsesløs’ – *tê tê* 1. ‘bitter, især når man smager ngt. første gang, fx om alkohol’; 2. ‘[art firben, der lever i rismarken]’

(10k) *thiu* ‘for gammel, rådden’ – *thiu thiu* ‘døse, blunde’

(10l) *ve* 1. ‘flirte’; 2. ‘cikade’ – *ve ve* ‘[lyden af en myg eller cikade]’.

Reduplikationer tilsyneladende uden identificérbart reduplikat findes også:

(10m) *thên* *thên* ‘åben, fri, vidstrakt’; *phìng* *phìng* ‘rød i ansigtet (fx efter druk)’; *thình* *thình* ‘[lyden af hjertets banken]’; *e e* ‘[lyden af et spædbarns skrig]’; *tò* *tò* ‘nysgerrig’; *oang* *oang* [om lyd] ‘høj’.⁷

Holm (2001:121) forsøger at skelne klart mellem reduplikation og iteration: »While iteration is simply the repetition of a word for emphasis (‘a long, long walk’), reduplication is a mechanism for forming new words«. Hertil kan dog bemærkes, at det afgørende næppe kan være, om der ved reduplikationen opstår nye ord, ikke mindst fordi det kan være meget svært at afgøre, hvornår noget er et nyt ord eller ej – i nogle sprog er det endda nærmest umuligt. Eftersom begrebet i forvejen i praksis ikke er re-

serveret til nogen bestemt enhedsfunktion, mener jeg, det må være hensigtsmæssigt at operere med reduplikation som et i første omgang formelt overbegreb, til hvilket der efter empiriske studier kan knyttes semantiske eller pragmatiske funktioner, herunder fx 'intensivering', der nævnes som en prominent, men altså absolut ikke den eneste funktion.

I det følgende skal det undersøges, om reduplikation forekommer på dansk i en leksikalsk, herunder fraseologisk, kontekst. Jeg vil argumentere for, at reduplikation ikke bare er et fonologisk og morfologisk fænomen, og at det desuden ikke kun forekommer i varieteter som børnesprog, historisk germansk og nordisk, eller i eksotiske sprog. Reduplikation er tilsyneladende både et produktivt syntaktisk og også et fraseologisk fænomen i dansk.

5. Leksikogrammatisk reduplikation

Mange vil nok umiddelbart mene, at reduplikation ikke er noget standarddansk fænomen. Af Rischels encyklopædiartikel (2000:51) får man heller ikke indtryk af, at reduplikation eksisterer i standarddansk. Han nævner således kun historiske eksempler og børnesprog (*mamam* og *vov-vov*) som eksempler. Det kan være vanskeligt at se ud fra hans kortfattede materiale, hvordan hans reduplikater skal afkodes. Rischel omtaler selv problemet som morfologisk, og hvis det står til troende, må det næsten forudsætte, at orddannelsen medfører en ny, samlet begrebsbetødning. I dette tilfælde skulle eksemplerne vel så læses hhv. 'mad' og 'hund'. Men disse eksempler er jo ikke indikationer på fænomenets synkron produktivitet i dansk. Det er imidlertid produktivt på dansk, ikke bare i morfologien, men også på, og måske endda især snarere over, enkeltordsniveau, hvad der kunne gøre det interessant for fraseologien.

Der kan identificeres forskellige typer, fx:

a) Den allerede omtalte *intensivering*:

(11a) hmmm *tænke tænke* ved ik om jeg skal bestille ms 3.0 (www.gamescodes.dk)⁸

(11b) I øvrigt var det svalende med et lille bad, da temperaturen var ret høj (*svede, svede!*) (www.backpackerplanet.dk)

(11c) »Det er faktisk *dybt, dybt* irriterende, at de ikke vil acceptere, at man en gang imellem sætter sig ned med drengene og ryger en joint« (Politiken, 06.06.05, 1:2)

(11d) Her kunne de bo, tage på fangst med grønlandske fangere og få et *helt, helt* andet indhold i livet (Politiken, 06.06.05, 2:4)

(11e) Så de sagde klart nej til at medvirke i testen, som de fandt »alt for useriøs, uvidenskabelig, og *alt, alt* for for poppet« (Politiken, 13.06.05, 1:2).

b) *Rytmsk afrunding*: I mange tilfælde kan der næppe tales om intensivering, fordi der nok ikke er tale om et indhold, der ville kunne intensiveres. I stedet kan der åbenbart være rytmiske grunde til at foretrække reduplikation. Det knytter sig formentlig især til interjektioner som:

(12a) *hov, hov!; uha, uha!; tsk, tsk!; bop, bop!; tys-tys!*

Det kunne også gælde for kategorien onomatopoetika, der hyppigt, hvis ikke ligefrem prototypisk, og i øvrigt ikke kun på dansk, optræder redupliceret:

(12b) *gok, gok!; rap, rap!; øf, øf!; vroum, vroum!; ring, ring!; snøft, snøft!; fut, fut!; pip, pip!*

jf. også i »kalde-interjektioner« til dyr:

(12c) *mis, mis!*

som vel også går igen i Tuborgs:

(12d) *kylle, kylle.*

Strukturen genfindes i en række mere eller mindre leksikaliserede, frem for alt »intime« formler:

(12e) *vinke, vinke!; kuk, kuk!; tit, tit!; dikke, dikke!; se, se!*

c) *Negativ/ironisk talerindstilling*: En anden type kan nok heller ikke forklares fyldestgørende med funktionen intensivering, men angiver snarere 'negativ eller (især) (selv)ironisk kommentar'. Typen forudsætter formentlig verber, der i forvejen betegner negativt konnoterede handlinger, og som redupliceres i infinitiv:

(13a) Du ser faktisk lige så godt ud som i går (*smiske smiske*)
(www.fotokritik.dk)

(13b) Scenariet er stadig i idé-fasen og jeg vil gerne have alt det input jeg kan få (læs: *stjæle, stjæle*) (rpgforum.dk)

(13c) Jeg blev hentet ved flyet, hvor de andre selvfølgelig hurtigt så, at jeg havde glemt at hæve mine flaps efter landing (*Mobbe mobbe*) (rud.hjem.wanadoo.dk)

(13d) Hvis dit hjerte også banker for at få lov til at skrive på engelsk på digte.dk, så hjælp mig med at sabotere dem, regel-fascisterne (*drille, drille*) (digte.dk)

(13e) TUDE TUDE I havde chansen og AAB havde chansen [sic!] MEN I VAR IKKE GODE NOK. længere er den ikke (www.oik.dk).⁹

d) »Indre drift«. Her kan verbet både stå i infinitiv og imperativ:

(14a) Det var bare min fucking firewall!! *KVÆL KVÆL MYRD MYRD*, jeg kunne tage livet af den (www.gameland.dk)

(14b) Efter 11 timer igen nede i lejr 3, *sove sove* (sites.inka.de)

(14c) Jonathan! Du er så dejlig, ... *bolle bolle* ... savner dig ... Selvom du er et svin ... (www.soundvenue.com).

Ortografisk ser man indimellem bindestreg brugt i stedet for spatium. Men det gør næppe problemet til et orddannelsesfænomen, snarere til et grafisk forsøg på at udtrykke iterativiteten osv.

Man kan konkludere, at der på nutidsdansk eksisterer et produktivt syntaktisk fænomen »reduplikation«, som har forskellige funktioner, der kun meget forsimpelende kan sammenfattes med »intensiv«. Denne term (jf. Glück 2000), der ofte også er tiltænkt selve den formelle kopiering, er efter min mening derfor uheldig, fordi den strengt taget udgør en sammenblanding af form og funktion. For den implicerer jo, at et sprogligt elements kopi generelt har funktionen at intensivere det kopierede led. At det nok er for firkantet, både i dansk og i andre sprog, har jeg prøvet at vise ovenfor. Problemet leksikogrammatisk reduplikation savner i øvrigt en grundig undersøgelse, hvad der ikke kan gives i den aktuelle sammenhæng, hvor fokus i højere grad er fraseologisk.

Spørgsmålet er nu, hvad reduplikation har med fraseologi at gøre? I første omgang tilsyneladende ikke meget, medmindre man opfatter leksikalsk reduplikation som en særdeles abstrakt fraseoskabelon, der består

af elementerne $[X] [X]$. Det er ikke mit anliggende her, hvor ovenstående eksempler klart opfattes som en opgave for grammatikken. Men reduplikation forekommer også i leksikaliseret form i fraseologien.

6. Fraseologisk reduplikation

Ved siden af eksempler som ovenfor, hvis fraseologiske status er tvivlsom, fordi de snarere er udtryk for et produktivt grammatisk princip i moderne standarddansk, er reduplikation på en anden måde et fænomen, der er relevant for fraseologiforskningen, nemlig når de reduplikative elementer er leksikaliseret som en polyleksikalsk enhed med en fast, samlet funktion. Vender vi tilbage til Gabelentz, så omtaler han (1891:239) såkaldte »pleonasmer«, nemlig udtryk, som »siger det samme to gange med forskellige ord: *hell und klar, spritzen und sprudeln, blinken und funkeln, Kummer und Sorgen*«. »Pleonasme« er i denne sammenhæng nok ikke nogen optimal betegnelse, eftersom begrebet normalt dækker alle former for retorisk redundans (jf. Glück 2000). Jeg vil i stedet kalde det for »fraseologisk reduplikation« (FR). I øvrigt vil jeg holde begrebet teoretisk åbent for den mulighed, at redundansen ikke behøver at blive udtrykt gennem to forskelligartede komponenter som hos Gabelentz, men at de også kan være homologe. De ikke-homologe eksempler vil jeg, med en term delvist lånt fra Jespersen (1925:1001), så benævne »reduplikation med variation«. Det afgørende er i første omgang redundansen og syntagmets samlede leksikalisering. Fælles for alle former for fraseologisk reduplikation er netop, at de er leksikaliseret som flerordsenheder, dvs. de bliver ikke produceret, men derimod *re*produceret som ordforrådsstørrelser (jf. Farø 2003). Dermed afviger de i dette aspekt fra de egentlige (grammatiske) reduplikationer, vi så i kapitel 4, men ligner her til gengæld fraseoskabelonerne. Og i nogle tilfælde er de fraseologiske reduplikationer da også samtidig fraseoskabeloner. Det svarer til sondringen mellem fraseoskabeloner og manifeste frasemer, som blev indført ovenfor.

7. Reduplikative fraseoskabeloner

Reduplikative fraseoskabeloner udgør på flere måder det krydsfelt mellem grammatik og leksik, som bl.a. Fleischer gjorde opmærksom på (jf. ovenfor). De danner også overgang mellem fænomenet reduplikation som leksikogrammatisk størrelse og som rent idiomatisk fænomen; de er derfor interessante på flere planer. Først og fremmest er fraseoskabeloner, der har *og* som den eneste manifeste komponent, prominente i dansk fraseologi, fx: *VB og VB*, [*ADJ/ADV_{KOMP}*] og [*ADJ/ADV_{KOMP}*]. Eksemplerne nedenfor skal demonstrere, at der ganske vist er en tendens til, at skabelonerne her udtrykker *intensivering* eller *iterativitet*:

(15a) han *gik og gik*, genkendte byen, dens stenmassiver (Holm 1998:185)

(15b) et hurtigt kontramål mens FCK *pressede og pressede* ville være katastrofalt (Holm 1998:204)

(15c) »Det eneste jeg kan gøre er at skrive *bedre og bedre*« (Holm 1998:224)

(15d) *flere og flere* kvinder var der, piger helt ned til tiårsalderen (Holm 1998:261)

(15e) Det hang i hans bevidsthed, dag og nat. Skønt hver dag *mindre og mindre* (Holm 1998:296)

(15f) de prøver et (...) løft fra (...) »Korsaren«, *igen og igen* (Høeg 1991:67)

(15g) Morten Ramsland har bare at gi' hals *igen og igen* (Politiken, 15.06.05, 2:2)

(15h) En god gammeldags freak, der fortunlet dansede sin moon walk og syntes at miste *mere og mere* jordforbindelse for hvert skridt (Politiken, 15.06.05, 2:2)

(15i) de mindst uddannede sækker *længere og længere* agterud (Forskerforum, 2005:25)

(15j) derfor blev prinsessen forvandlet til en heks, der gik hvileløst rundt på jorden for at finde ham *igen*, mens hun blev *ældre og ældre* (Christensen 2002:203).

På den anden side er der heller ikke her noget 1:1-forhold mellem form (reduplikation) og funktion. Både skabelonen med verbal- og adjektiv-/adverbium-kopiering kan have andre funktioner, jf. fx:

(16a) vi nåede dog hjem i ét stykke ... eller *hjem og hjem* er måske så meget sagt, for han gad faktisk ikke køre os helt hen til hotellet (www.natur-viden-skab.dk)

(16b) Tja ..., *dum og dum*, det ved jeg sku ik ... (www.babeindex.dk)

(16c) *Sove og sove* var så meget sagt, da man blev vækket flere gange af folk, der skulle slå en streg (www.keeponmoving.dk)

(16d) ‘Nu skal vi i Terapien, Gunhild.’ ‘*Vi og vi*. Det er mig, der skal i Terapien,’ vrisser Gunhild (Christensen 2002:145).

Her skal reduplikationen tydeligvis noget andet, nemlig *relativere* indholdet af det kopierede element. Gentagelsen illustrerer, muligvis ikonisk, at den talende genovervejer ordets berettigelse i konteksten. I fraseoskabelonen *NUM og NUM*:

(17a) Må jeg spænde børnene fast *to og to* i samme sele? (www.sikkertrafik.dk)

(17b) Skær sværen af stegen, så de ligger *én og én* (www.danske-slagterier.dk)

(17c) Tæpperne skal sys sammen, *fem og fem* (www.tagryggen.dk).

betegner den et *symmetrisk* forhold. Elementerne optræder her eksplicit parvist. Hvorimod det i *PRON og PRON*:

(18a) Det var jo en kærlighedshistorie, og sådan *én* havde han aldrig skrevet. Fordi han aldrig selv havde mødt den. Kun mødt *dén* og *dén* (Holm 1998:321)

(18b) *hende og hende* er rigtige [sic!] smukke, er pæne i tøjet (,) kønne øjne osv. (www.islamisk.dk)

og i *ADV og ADV*:

(18c) »Jeg prøver også at forebygge konflikter ved at have klare regler med medarbejdere og studerende: Reglerne er *sådan og sådan*« (Forskerforum, sommer 2005)

drejer sig om, at elementerne tilsyneladende kan udskiftes: Den talende markerer en vis vaghed mht. hvem eller hvad, pronomenet eller adverbiet konkret refererer til.

Der er altså heller ingen automatisk forbindelse mellem formel reduplikation af elementer i reduplikative fraseoskabeloner og elementernes funktion i skabelonen. Der er formentlig mange forskellige typer af reduplikative fraseoskabeloner (jf. Wierzbicka 1987:104); også den enkelte form har forskellige indholdstyper. Her har jeg alene demonstreret kategoriens relevans som sådan i dansk.

8. Manifeste fraseologiske reduplikationer

I modsætning til de reduplikative fraseoskabeloner består de fraseologiske reduplikationer primært af manifeste komponenter (jf. Wierzbicka 1987:105). De kan derfor kaldes »manifeste fraseologiske reduplikationer« (MFR).¹⁰ Eventuelle tompladser udgøres typisk af et subjekt, når frasetets syntaktiske værdi er verbal (*må og skal*). Herudover kan frasetmet være både adverbielt (*tit og ofte*), adjektivisk (*ond og led*), nominalt (*fred og ro*) og udgøre sætningsemner (*knæk og bræk!*) m.m. I MFR'er er forholdet mellem de to kernekomponenter enten, at de begge forekommer i fri produktion (*tyk og fed; tigge og bede om ngt*), eller at den ene komponent er unik¹¹ (*fryd og gammen; mangt og meget*;¹² *i ro og mag*¹³). Der er desuden forskel på, om det ene element kan udelades eller ej: fx er ?*bag lås* (< *bag lås og slå*) i det mindste problematisk, mens *tigge om ngt* (< *tigge og bede om ngt*) ikke volder nogen problemer. Endelig er der forskellige grader af permutationsrestriktioner.¹⁴ Nedenstående eksempler på MFR'er er fra Benn Q. Holms *Hafniapunk* (1998), med sidetal:

(19a) så blev Morton ført væk i jerngreb (...) og folk *hviskede og tiskede* og gloede (57)

(19b) når han trådte ind i larmen på Søhesten skulle han have en øl, (...) den skulle drikkes *stille og roligt* (66)

(19c) Hoppe *bandede og svor*, nu ville de ikke nå halvellevfærgen (87)

(19d) »de snakker fanden et øre af, det er *sikkert og vist*. De kommer fra Jehovas Vidner« (89)

(19e) Hun fortsatte ad Magstræde (...) mellem de *vinde og skæve* huse (152)¹⁵

(19f) Hendes lejlighed var udstyret med *ting og sager* som (...) hørte hjemme i hippieafdelingen (157)

(19g) Jeg har altid syntes at det var *synd og skam*, når smukke ting går til spilde (303)

(19h) så på uret, (...) pis også, nu kunne han ligge og *vende og dreje sig* (306)¹⁶

(19i) så var de *stille og roligt* gledet fra hinanden (321).

Og fra Helle Helles *Rødby-Puttgarten*:

(19j) Hvis hun beklagede sig, sagde vores mor: *Sludder og vrøvl*, tag en syltetøjsmad (6)

(19k) – Ved du hvad, Jane, jeg er vel *i bund og grund* glad for at være her (66)

(19l) Kassedamerne sad allerede *på rad og række* på det lange pakkebord (73)

(19m) Lauge *bandede og svovlede* (74)

(19n) – Kunne du ikke bare have sagt tak *stille og roligt?* (92)

(19o) – *Først og fremmest* skal du frisere dig (94).

Endelig eksempler fra spredte kilder:

(19p) *ting og sager*;¹⁷ *land og rige*;¹⁸ *til punkt og prikke*;¹⁹ *mod og mandshjerte*;²⁰ *råbe og skrige*;²¹ *skik og brug*;²² *blot og bart*;²³ *helt og aldeles*;²⁴ *helt og holdent*; *fuldt og helt*;²⁵ *klart og tydeligt*;²⁶ *fuldt og fast*;²⁷ *vidt og bredt*;²⁸ *ene og alene*;²⁹ *syg og dårlig*; *sund og rask*; *være led og ked af ngt*.

Lenz (2002:195) taler om, at (parformel-)mønsteret er »produktivt« på tysk, idet reklamer og titler på film, romaner o.l. ofte benytter sig af mønsteret. Men hvad med selve det leksikalske inventar af MFR? Er det åbent på dansk? Kommer der nye MFR'er til? Det mener jeg næppe, der gør, i hvert fald kun i meget beskeden grad. MFR kunne se ud til at være en næsten eller helt lukket kategori i dansk. Jeg kan ikke afgøre spørgsmålet her, men vil i stedet kaste det ud til videre undersøgelse og diskussion, jf. denne artikels konklusion.

Fænomenet MFR er på den ene side klart fraseologisk, eftersom eksempler som ovenfor udgør en samlet leksikaliseret flerordsforbindelse. De er desuden syntaktisk idiomatiserede, for så vidt som rækkefølgen på elementerne ofte er fast (»irreversible«, Ross 1980, Lenz 2002) – jf. fx usandsynligheden af *?skæv og vind* eller *?række og rad*. På den anden side er det fænomen, som ligger til grund for dannelsen, nemlig en eller anden form for reduplikation, jo altså tilsyneladende ikke noget, der er

bundet til fraseologien i snæver forstand, men er et produktivt grammatisk princip i dansk. Det lægger op til nogle overvejelser om fraseologiske reduplikationer som beskrivelsesproblem, fx i monolingvale ordbøger. Hvad stiller man op med denne fraseologiske kategori i sprogbeskrivelsen? Er man af den opfattelse, at fraseologiske reduplikationer er et idiomatisk (ikke-kompositionelt) fænomen, så må MFR'erne behandles som idiomer og udskilles klart af enkeltordsbeskrivelsen, fx vha. en særlig typografisk markering. Mener man derimod, at MFR'erne bygger på et velkendt grammatisk princip i dansk, nemlig leksikogrammatisk reduplikation (jf. ovenfor), så kan man med en vis ret – i hvert fald med henblik på aspektet sproglig reception – i ordbøger placere MFR'ere umarkeret blandt kollokationer og sprogbrugseksempler, som pr. definition er uproblematisk at afkode for en native speaker. Men denne placering forudsætter altså den erkendelse, at vi på dansk har et produktivt grammatisk fænomen, der hedder reduplikation, og den forestilling er næppe udbredt.

Der er for MFR'ernes vedkommende nok til dels overlappning, men ikke overensstemmelse med de såkaldte »tvillingformler«, »parformler« og »binominaler« (Burger 2003:45, Lenz 2002, Farø 2003). Disse begreber er nemlig bredere og teoretisk-definitivt ikke særligt præcise, jf. eksempler som *Mann und Frau*, *Berg und Tal*, *Land und Leute* og *klipp und klar* (Lenz 2002:191). Den bredere kategori kan dog for så vidt være nyttig nok, hvis det handler om at opfange de ikke egentlig reduplikative frasemer, hvis struktur bare indeholder en eller anden form for parallelitet mellem komponenterne.

9. Konklusioner og et forskningsspørgsmål

I denne artikel er et grammatisk og to fraseologiske problemer samt deres indbyrdes relation blevet undersøgt, nemlig leksikogrammatisk reduplikation, fraseoskabeloner og fraseologisk reduplikation. Der er tætte forbindelser mellem de tre fænomener, som tilsyneladende er veletablerede på dansk og i det lys overraskende dårligt beskrevet. De undersøgte problemer ser ud til at befinde sig i krydsfeltet mellem leksik og grammatik, men de ligger ikke samme sted på det grammatisk-leksikalske kontinuum:

Leksikogrammatisk reduplikation (i snæver forstand; *myrd, myrd!*;

tænke, tænke; dyt, dyt!) har klare grammatisk karakter. Det er et produktivt fænomen i moderne standarddansk med en række forskellige funktioner (fx intensivering, rytmisk afrunding, negativ talerindstilling, udtryk for indre drift m.m.). Reduplikation er ikke, som det ofte ses beskrevet, nødvendigvis et fonologisk eller morfologisk fænomen, men her snarere et leksikalsk-syntaktisk, og kan formuleres som en grammatisk regel: $X + X = X$ + en af de omtalte funktioner. Det er leksikogrammatisk, fordi det er frie leksikalske elementer, der indgår i denne type reduplikation.

Fraseoskabeloner er flerordsforbindelser, som består af minimum to tompladser og eventuelle manifeste funktionsord, hvorom gælder, at deres antal ikke overstiger tompladsernes. Der kan være sammenfald med fraseologisk reduplikation (jf. nedenfor), som er én af mange mulige typer fraseoskabeloner.

Fraseologiske reduplikationer (FR) kan være *reduplikative fraseoskabeloner* eller *manifeste fraseologiske reduplikationer* (MFR). I første tilfælde kan forbindelsen til grammatikken synes bevaret, mens den ser ud til at være fjern i det andet, selv om også de manifeste reduplikative fraserer tilsyneladende trækker på et udbredt grammatisk princip i dansk. Der er i begge tilfælde tale om leksikaliserede flerordsforbindelser, som består af to led, der tilsyneladende er indbyrdes redundante.

Fraseologisk reduplikation med variation er det klareste eksempel på, at et grammatisk fænomen, reduplikation, antager en umiskendelig fraseologisk status, idet konkrete elementer stivner og bliver til faste flerordsforbindelser, nu med manifeste komponenter, som kan være unikale (*fryd og gammen, til punkt og prikke*). Forbindelsen til grammatisk reduplikation er dog stadig synlig, selv om den nu klart er blevet sekundær, for det afgørende er den leksikaliserede enheds konventionelle funktion i sprogsamfundet i kraft af dens status som ordforrådsfænomen.

Selv om de omtalte fænomener altså hver især har andel i både grammatikken og leksikonnet, så er reduplikation et grammatisk, nærmere betegnet et syntaktisk fænomen ($X + X = X$ + en bestemt funktion). Fraseoskabeloner og (M)FR'er er derimod i første omgang leksikalske, selv om fraseoskabelonernes sammenhæng med syntaksen springer i øjnene. Men skabelonen lagres tilsyneladende som en forholdsvis abstrakt leksikalsk enhed med bestemte syntaktiske restriktioner, ikke som et syntaktisk princip som fx ren grammatisk reduplikation. De fraseologiske reduplikationer, med eller uden variation, er derimod i høj grad leksikalske fænomener, der snarere diakront har forbindelse til grammatikken. Men

det kan ikke afvises, at danske native speakere kan afkode hidtil usete FR'er ved at udnytte det allerede eksisterende princip leksikogrammatisk reduplikation, hvad der fx så kan udnyttes af receptionsordbøger.

Forskellige tilløb til paradigmedannelser som Falster Jakobsens [*NGN*] er ikke den [*ADJ SUP*] [*NOM*] [*LOKALITET*] (fx *han er ikke den hurtigste knallert på molen*) og eksemplet *jeg* [*VBfin*], *altså er*/[*VBfin*] *jeg* (fx *jeg ryger, altså er jeg*) betragter jeg ikke i første omgang som fraseoskabeloner, fordi bevidstheden om et forlæg (hhv. *ngn er ikke den skarpeste kniv i skuffen* og *cogito ergo sum*) formentlig stadig er levende. Derfor er det mere oplagt at se det som et parole- eller pragmatisk fænomen, nemlig som et eksempel på fraseologisk modifikation (jf. Burger 2003 og Farø 2004) af et bestemt idiom hhv. bevinget ord. Men det er klart, at et yderligere bevidsthedstab om forlægget eller en stigning i modifikationsparadigmets produktivitet vil gøre det attraktivt at rubricere eksemplerne som fraseoskabeloner og dermed egentlig leksikalske fænomener.

Man kunne som nævnt overveje, om den rent leksikogrammatiske reduplikation ikke i virkeligheden også kan beskrives som et fraseologisk fænomen. I så fald ville dansk indeholde frasemer, som alene består af tompladser [*X*] [*X*] (*svede svede*), og som er kendetegnet ved at være nominationsenheder med en bestemt serie af fastlagte betydninger/funktioner. I praksis er det dog nok for radikalt, og fænomenets klart produktive karakter trækker snarere i retning af grammatikken. På den anden side vidner grænsefænomener som *hej, hej!* – der nærmest er en fast leksikaliseret enhed med betydningen (uformelt) 'farvel' –, over for *hej!* (snarere: 'dav!'), om, at der ofte er uskarpe kanter i dette grammatisk-leksikalsk-fraseologiske krydsfelt. Eksemplet kan opfattes som en kollokation, her i form af fraseologisk reduplikation. Om det er et eksempel på en fraseoskabelon af typen [*INTERJ.*] [*INTERJ.*] må blive et temperamentsspørgsmål eller bedre: en opgave for den fremtidige udforskning af fraseologi, der gerne må kombineres med grammatiske problemstillinger, som fx Hansen (u. udarb.) er et eksempel på. Skal sådanne »blande-de« undersøgelses lykkes, må det imidlertid være afgørende, at de er bevidste om den fraseologiske andel af deres undersøgelsesgenstand, og de teoretiske problemer, det medfører.

Det blev ovenfor konstateret, at leksikogrammatisk reduplikation er produktiv i nutidsdansk. På den anden side blev hypotesen opstillet, at inventaret af fraseologiske reduplikativer ser ud til at være forholdsvis sta-

bilt; der kommer altså tilsyneladende (næsten) ikke nye MFR'er til. Det er for mig at se et paradoks, som jeg i øjeblikket ikke kan se nogen forklaring på. Det kan selvfølgelig skyldes, at præmisserne ikke holder, nemlig at inventaret af MFR'er faktisk er åbent; i så fald måtte man finde eksempler på helt friske leksikaliserede dannelser, som i det mindste ikke fremkom under mit arbejde med denne artikel. Men der kan måske også tænkes andre, mere sofistikerede forklaringer på det umiddelbart paradoksale forhold.

Litteratur

- Abraham, Werner: *Terminologie zur neueren Linguistik*. Tübingen 1988.
Alt for damerne nr. 17, 2005.
- Beard, Robert: Derivation, i: Andrew Spencer/Arnold M. Zwicky (red.): *The Handbook of Morphology*. Oxford 1998. S. 44-65.
- Bech, Gunnar: *Das germanische reduplizierte Präteritum*. København 1969.
Berlingske Tidende 25.06.05.
- Burger, Harald: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 2. udgave. Berlin 2003.
- Bußmann, Hadumod: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart 1990.
- Christensen, Camilla: *Jorden under Høje Gladsaxe*. København 2002.
- Đing-Hoà, Nguyễn: *Vietnamese*. Amsterdam/Philadelphia 1997.
- DDO = *Den Danske Ordbog*. Ledende red. Ebba Hjorth og Kjeld Kristensen. København 2003ff.
- Donaldson, Bruce C.: *A Grammar of Afrikaans*. Berlin/New York 1993.
- DUW = Dudenredaktion: *Duden Deutsches Universalwörterbuch*. 4. udg. Mannheim: Dudenverlag 2001.
- Farø, Ken: Det ligger lige på tungen. Den danske fraseologi, i: *Mål + Mæle* 3/2003.
- Farø, Ken: Omkring det grønne bord. Dansk-tysk idiomatik og sproglig forandring, i: *Studier i Nordisk* 2004a.
- Farø, Ken: Sproget i uniform: Om militært særsprog, i: *Mål + Mæle* 2/2004b.
- Farø, Ken (red.): Dänisch-europäische Phraseologieforschung. Temanummer af *Hermes* (35) om fraseologi. 2005a.
- Farø, Ken: Zum Geleit, i: Farø (red.) 2005b.
- Fillmore, Charles/Kay, Paul/O'Connor, Mary Catherine: Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of *let alone*, i: *Language. Journal of the linguistic society of America* 64:3, 1988.
- Fleischer, Wolfgang: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig 1982.
- Forskerforum*, sommer 2005.
- Gabelentz, Georg von der: *Die Sprache. Ihre Aufgabe, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Tübingen 1891/1972.

- Glück, Helmut (red.): Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart 2000.
- Hansen, Agnete Bruun/Stenestad, Elva/Eriksen, Carl Collin: *Gyldendal tysk grammatik*. København 2002.
- Hansen, Nina Sværke (under udarb.): [Ph.d.-projekt om ekspletiver]. Præsenteret på Torsdagsseminar på Forskerskole Øst, KUA, 10. marts 2005.
- Harder, Peter: DFL – en afsluttende oversigt, i: Engberg-Pedersen, Elisabeth/ Fortescue, Michael/Harder, Peter/Heltoft, Lars/Herslund, Michael/Jakobsen, Lisbeth Falster (red.): *Dansk Funktionel Lingvistik. En helhedsforståelse af forholdet mellem sprogstruktur, sprogbrug og kognition*. København 2005.
- Helle, Helle: *Rødby-Puttgarten*. København 2005.
- Hessky, Regina: *Phraseologie. Linguistische Grundfragen und kontrastives Modell deutsch-ungarisch*. Tübingen 1987.
- Holm, Benn Q: *Hafniapunk*. København 1998.
- Holm, John: *An Introduction to pidgin and creoles*. Cambridge 2000.
- Hovmark, Henrik: Tre franske miniordbøger til rejsebrug og daglig tale, i: *LexicoNordica* 12 (under udg.).
- Høeg, Peter: *Fortællinger om natten*. 3. udg. København 1991.
- Jakobsen, Lisbeth Falster: Frasemer som konstituent i løbende tekst, i: Farø (red.), 2005a.
- Jespersen, Otto: Reduplikation, i: *Salmonsens Konversationsleksikon*. 2. udgave. Bind XIX. København 1925.
- Lenz, Barbara: Reihenfolge-Präferenzen in Zwillingsformeln, i: Hartmann, Dietrich/Wirrer, Jan (red.): *Wer A sagt, muss auch B sagen. Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung aus dem Westfälischen Arbeitskreise* (= Phraseologie und Parömiologie 9). Hohengehren 2002.
- Lewandowski, Theodor: *Linguistisches Wörterbuch*. Heidelberg 1975.
- Marantz, Alec: Reduplication, i: Asher, R.E. (hovedred.): *The Encyclopedia of Language and linguistics*. Oxford etc. 1994.
- Nimb, Sanni: *Danske adverbier mellem leksikon og syntaks*. (Upubliceret ph.d.-afhandling). København 2005.
- Norrick, Neil R.: Extreme Case Formulations in English Paremeology, i: Földes, Csaba (red.): *Res humanae proverbiorum et sententiarum. Ad honorem Wolfgangi Mieder*. Tübingen 2004.
- Oakey, David: Lexical Phrases for Teaching Academic Writing in English, i: Nuccorini, Stefania (red.): *Phrases and Phraseology – Data and Descriptions* (= Linguistic Insights 5). Bern etc. 2002.
- Palm, Christine: *Phraseologie. Eine Einführung*. Tübingen 1995.
- Politiken* 06.07.04, 20.03.05, 04.06.05, 05.06.05, 06.06.05, 13.06.05, 15.06.05, 16.06.05.
- Rischel, Jørgen: Reduplikation, i: Lund, Jørn (ansv.): *Den store danske encyklopædi*, bd. 16. København 2000.
- Rischel, Jørgen: Vietnamesisk, i: Lund, Jørn (ansv.): *Den store danske encyklopædi*, bd. 20. København 2001.
- Ross, John R.: Ikonismus in der Phraseologie. Der Ton macht die Bedeutung, i: *Zeitschrift für Semiotik* 2, Heft 3, 1980.
- Schlobinski, Peter: Über Reduplikation im Chinesischen und südchinesischen

- Minderheitensprachen, i: *Zeitschrift für Sprachtypologie und Universalienforschung* 47/4, 1994.
- Stammerjohann, Harro (red.): *Handbuch der Linguistik. Allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft*. München 1975.
- Stetter, Christian: Linguistische Konsequenzen der Semiologie Saussures, i: Jäger, Ludwig/Stetter, Christian (red.): *Zeichen und Verstehen. Akten des Aachener Saussure-Kolloquiums 1983*. Aachen 1986.
- Thompson, Laurence C.: *A Vietnamese Reference Grammar*. Honolulu 1987.
- VA = *Từ điển việt-anh* [vietnamesisk-engelsk ordbog. Udgivet af Vietnams oversætterråd]. HCMC: Nhà xuất bản thông kê.
- Wierzbicka, Anna: Boys will be boys: 'Radical Semantics' vs. 'Radical Pragmatics', i: *Language* 63/1, 1987.

Noter

1. Tak til Lisbeth Falster Jakobsen, Erla Hallsteinsdóttir og Henrik Hovmark for kommentarer. Synspunkterne er naturligvis mine egne.
2. DDO har dog – generelt overbevisende – kodificeret en ikke uvæsentlig del af de skabeloner, der behandles i denne artikel, omend ordbogsperspektivet på disse komplekse enheder nok aldrig kan blive helt tilfredsstillende.
3. Hvor jeg ville kapitalisere *times* som indholdselement.
4. Wierzbicka (ibid.) argumenterer for det lingvocentriske i at betragte »tautologier« som logiske og universelle fænomener. Hun viser (99), at der ikke er tale om en konstruktion, der »altid er sand«, for det er netop ingen faktisk sætning: »it is no more true than the Ten Commandments« (ibid.).
5. Jf. Fillmore et al.'s (1988:513) operator »retorisk spørgsmål«.
6. Hærkaptajn H.P.O. Pedersens beskrivelse af en kamphelikopter på sprogofficersuddannelsen (1998), jf. Farø (2004b).
7. Tak til Cô Ngà og Chì Yê, Hanoi.
8. Hallsteinsdóttir (personlig meddelelse) har (09.06.05) i en tøjbutiks prøve-rum overhørt flg. eksempel: »... jeg skal bare vælge hvilken farve, *tænke, tænke*, hvad synes du?«.
9. Enkelte eksempler kan være knyttet til specifikke internettekstgenrer, som Hallsteinsdóttir har påpeget (personlig meddelelse).
10. Der er tale om en ellipse, idet »manifest frasem« skal læses 'frasem med primært manifeste komponenter'.
11. Hvad der efter min opfattelse er nok til at kalde konstruktionen idiomatisk, i modsætning til Wierzbicka (1987), der eksplicit afviser, at hendes »tautologier« skulle være idiomter.
12. »*Mangt og meget* andet er (...) ikke medtaget, herunder de konstruktionelle helheder på fraseniveau« (Harder 2005:149).
13. »familien (fik) bagefter (...) brochurer med hjem, så de *i ro og mag* kunne træffe endelig beslutning om alt fra armatur og håndklædetørrer til klinker og baderumsmøbler« (Politiken, 04.06.05, 6:11, annonce).

14. Det er i øvrigt interessant, at MFR'en *vende og dreje* ngt på tysk er leksikali-seret inverst: »Man kann die Sache *drehen* und *wenden*, wie man will« (DUW) – et problem som savner en grundlæggende kontrastiv undersøgelse, jf. andre eksempler som *Hals-Nasen-Ohren-Arzt*, *Strohalm*, *sißsauer*, *Hals über Kopf*, *etw steht hoch im Kurs* og *arbeitsunfähig*.
15. Jf. også varianten: »Anderledes i 70'erne, hvor (...) man kunne gøre en dyd ud af at være 'dum og glad', som når man røg sig *vind og skæv*« (Politiken, 05.06.05, 4:4).
16. Jf. varianten: »Uanset hvordan man *vender og drejer* resultatet, var det en amerikansk tragedie, der sluttede med frifindelsen af Kongen af Pop natten til i går« (Politiken, 15.06.05, 2:1).
17. »også i hendes mave sker der *ting og sager*, ligesom det rører på sig i Arthurs bukser« (Christensen 2002:82).
18. »I deres flotte kostumer rejser de *land og rige* rundt til karnevaler« (www.karnevaliaalborg.dk).
19. »Og så gennemspiller de resten af det indledende ritual *til punkt og prikke*« (Christensen 2002:81).
20. »Men vi har før vist, at vi har *mod og mandshjerte* til at sige fra, når nogen vil fratage os det, vi holder af« (www.dansksfolkeparti.dk).
21. »De forklarede, at 'manden', der afhørte, *råbte og skreg*, når de enkeltvis sad til afhøring i teltet på knæ med rank ryg« (Politiken, 16.06.05, 1:4).
22. »Han blev efter den tids *skik og brug* omgående kastreret og måtte leve sit liv som eunuk« (Politiken, 06.07.04, 2:3).
23. »I RØD præsenteres man ikke *blot og bart* for en række tilfældige fraser, man får faktisk byggeklodserne til en hel situationsbestemt interaktion« (Hovmark 2005, under udg.).
24. »Det har længe stået klart for enhver, at Michael Jackson, uanset resultatet af gårsdagens dom var *helt og aldeles* færdig« (Politiken, 15.06.05, 2:1).
25. »Kulturminister Brian Mikkelsen (K) tilslutter sig »*fuldt og helt*«, men ønsker ikke at uddybe beslutningen« (Berlingske, 25.06.05, 1:1).
26. »i løbet af de par måneder, der er gået, siden han stod på hendes dørtrin første gang, er han begyndt at se hende *klart og tydeligt*« (Christensen 2002:200).
27. »Gunhild [er] *fuldt og fast* overbevist om, at det er det *rene og skære* tilfælde (...), der har placeret ham netop dér« (Christensen 2002:188).
28. »Burde han søge *vidt og bredt* (...) på Bibliotekets hjemmeside efter ligese-ende?« (Christensen 2002:165).
29. »Hvad har været din største succes? – (...) verdensmesterskabet i 1999 i København – *ene og alene* fordi det var på hjemmebane« (Alt for Damerne 17, 2005:10).

Efter *Den Danske Ordbog*

Af Allan Karker

Ved udgangen af 2004 forelå de tre første bind af *Den Danske Ordbog*. Bind 1, der omfatter A-D, udkom i 2003 og blev anmeldt af Henning Bergenholtz & Vibeke Vrang dels i *Hermes* 33 (2004), dels i *LexicoNordica* 11 (2004), begge steder fulgt op af kommentarer ved Henrik Lorentzen & Lars Trap-Jensen som repræsentanter for redaktionen. I en senere anmeldelse i *Danske Studier* 2004 kunne Karen Margrethe Pedersen tillige bedømme bind 2, der var udkommet samme år og som dækker E-H. Med bind 3 omfattende I-L, der ligeledes fremkom i 2004, er *Den Danske Ordbog* nået frem til midten af sin bane, og det er således halvdelen af det endelige værk jeg kan lægge til grund for mine følgende betragtninger.

Mit ærinde er ikke at levere en ny og anderledes anmeldelse. Tilskyndet af disputen om lemmaselektionen mellem Bergenholtz & Vrang (2004a:155-163; 2004b:167-168) og Lorentzen & Trap-Jensen (2004a:180-185; 2004b:192) vil jeg blot indledningsvis præcisere mit standpunkt. Med formuleringen af principperne for »Udvælgelse af opslagsord« (DDO 1:60), der munder ud i at ordbogen rummer »den foreliggende mængde af opslagsord, som har en udbredelse i moderne dansk der berettiger til optagelse og behandling i en modersmålsordbog af Den Danske Ordbogs størrelse«, har redaktionen gjort det lidt for nemt for kritikerne at tale om tautologi, oven i købet udsmykket med allusion til Gustav Wiedes måne (Bergenholtz & Vrang 2004a:163; 2004b:168). Men Lorentzen & Trap-Jensen har sobert og efter mit skøn med gode argumenter imødegået denne kritik (2004a:181; 2004b:192).

Hermed er dog ikke sagt at jeg slet intet savner i DDO. Lad mig nævne nogle få ord (blandt adskilligt flere) som jeg har iagttaget i kilder fra tidsrummet 1992-2004, men som glimrer ved deres fravær i DDO: *altgennemtrængende*, *bekæmper*, *betalelig*, *bosniak*, *halvbue*, *hidlokke*. Fælles for dem er at de er registreret i andre ordbøger, *altgennemtrængende* således i NDO og DanskO, *betalelig* og *halvbue* i DanskO. Men når *bosniak*, som jeg har tre moderne citater på, ellers kun findes i ODS og ODS-S, det sidste sted karakteriseret med »aftagende brug i 20.årh.«, så bliver det sandsynligt at dette ord har figureret så sjældent i DDO's korpus at dets fravær i den trykte ordbog alligevel ikke er så påfaldende

endda. Noget tilsvarende kan måske føres i marken om *bekæmper* trods to moderne citater, og i hvert fald er det klart at selve afledningstypen er så produktiv (jf. suffiksartiklen *-er*¹) at forståelsen af ordet er helt uproblematisk. Om *hidlokke* gælder at det nok er afhjemlet i ODS (1926), men det er allerede dér betegnet som litterært og lidet brugt, hvilket heller ikke dementeres af mit moderne excerpt, som lyder: »Det rige, men militært impotente England hidlokkede vældige vikingeflåder« (Feldbæk 2004). På den anden side undrer det mig at *kvajhoved* ikke har fået sin egen artikel på linje med behandlingen i RO, NDO og DanskO; til forskel fra synonymet *fæhoved* er det kun nævnt som sammensætningseksempel under lemmaet *hoved* (jf. Karen Margrethe Pedersen 2004:181). Og når Bergenholtz & Vrang i deres ene anmeldelse taler om »ordbogens fortekst side 60« (2004a:163), kan det synes at være en skæbnens ironi at DDO kun henfører *fortekst* til film eller tv-program mens allerede ODS-S (1997) citerer ordet anvendt om en del af en tryksag i 1941. Alligevel må jeg alt i alt konkludere at de »manglende ord« i de allerfleste tilfælde lader sig bortforklare netop ud fra redegørelsen i ordbogens fortekst side 60. Og til mit formål kan jeg da nøjes med at tage redaktionens udvælgelse til mig og efter den gammeldags magistrelle recept anerkende produktet som quantum satis.

Det er jo rigtigt, som Bergenholtz & Vrang skriver, at en papirordbog i princippet er forældet allerede når den udkommer, og at den »i bedste tilfælde kan oplyse om sprogets udvikling indtil afslutning af redaktionsarbejdet« (2004b:167). Men det er nu heller ikke så ringe. Som det fremgår af værkets indledning vil DDO give en leksikalsk »beskrivelse af dansk sprog fra 1950'erne og frem til i dag«, dvs. »til ordbogens udgivelsestidspunkt« (DDO 1:62-63). På den ene side kongruerer den altså med NDO, der udgave for udgave – tilsammen 18 fra 1953 til 1999 – ved løbende justeringer (strygninger og tilføjelser) har bestræbt sig på at give så godt som et øjebliksbillede af det vigtigste danske ordforråd på udgivelsestidspunktet. På den anden side er DDO en historisk ordbog, sammenlignelig med ODS(-S) inden for sit ganske vist meget kortere tidsrum. Mens ODS suppleret af ODS-S dækker sprogbugen i tiden ca. 1700-1955 (jf. ODS-S 1:XXIX-XXXII), giver DDO et tilsvarende overblik over eftertiden frem til det nye årtusind, en periode der falder sammen med Dansk Sprognævns hidtidige eksistens. Blandt opgaverne for nævnet var fra første færd »At indsamle og registrere nye ord (fremmedord og nydannelser)«, som det hed i den tidligste bekendtgørelse af 29/4 1955; og den nugældende lov af 14/5 1997 pålægger stadig Sprognævnet

»at følge det danske sprogs udvikling« og »indsamle nye ord, ordforbindelser og ordanvendelser«. De vigtigste pejlemærker var fra starten den netop afsluttede ODS og den nyudkomne NDO. I den mellemliggende tid er ODS naturligvis kommet på større og større afstand, og det følger af sig selv at de skiftende reviderede udgaver af NDO indtil 1999 ligesom Pia Jarvads historisk anlagte ordbog over Nye Ord 1955-1998 nu vil træde i baggrunden for DDO som sammenfatning af det foregående halve århundredes ordhistorie og som afsæt for observationer vedrørende det danske sprogs nyere udvikling.

Til Dansk Sprognævns indsamling har jeg over en årrække ydet min skærv (jf. Karker 2001), og jeg fortsætter min excerpering under de nye forudsætninger som fremkomsten af DDO har skabt. De iagttagelser jeg i det følgende rapporterer om gælder udelukkende fænomener som ikke er registreret i DDO, men som allerede antydet ovenfor er hensigten ikke at kritisere (endsige triumfere over) DDO. Et grundsynspunkt under mine private observationer er at det er vigtigt at registrere også fænomener der for en umiddelbar betragtning tager sig ud som udslag af ubetænksomhed eller uvidenhed, for sådanne øjeblikkelige individuelle afvigelser fra den etablerede sprogbrug vil sidenhen ikke sjældent vise sig at blive selskabelige. En anden vigtig opgave ser jeg i at holde øje med det sproghistoriske efterslæb, moderne skribenters (muligvis stilbevidste) brug af traditionelle ord og udtryk der i moderne ordbøger er udrangeret som forældede.

I den følgende oversigt har jeg ikke fundet det nødvendigt at dokumentere alle iagttagelser med kildehenvisning, og citater kan af pladshensyn være afkortet eller på anden (dog naturligvis aldrig svigagtig) måde tillempet. Aviser og tidsskrifter citeres oftest uden forfatternavn.

Ordklasse og genus

Blandt de sjældne eksempler på ordklaseskift kan nævnes adverbiet *gladelig* anvendt som adjektiv i »et gladeligt velkommen« i en leder i JP 2003 (med fortilfælde 1919 i ODS). Konjunktionen *ifald* er i et læserbrev i JP 2004 omtolket til adverbium med betydningen 'i så fald': »Kvinder måtte ikke forlade hjemmet uden mandlig ledsagelse, og ifald da altid tilhyllet i burka«.

Fremmedordet *humaniora* er ikke tillagt noget genus i DDO så lidt som i RO, NDO, FrO og DanskO; men i JP 2004 forekommer både fælleskøn og intetkøn: »den faldende interesse for humanioraen« og »inden for det traditionelle humaniora«. Skift fra fælleskøn til intetkøn ses i »et

voldsomt *adfærd*« (JP 2003), »et *afskrift* fra Skånske Lovs bestemmelser« (Hoff 1997; jf. *efterskrift* fælleskøn eller intetkøn), »et lille *akvarel*« (SøndA 2003) og »idémand med særligt *flair* for at lave penge« (JP 2004); til de tre første har ODS(-S) paralleller i ældre sprog. Det modsatte skift fra intetkøn til fælleskøn optræder i »den megen kostbare jødiske *bohave*« (JP 2004) og »Karin Michaëlis høstede megen *ffjendskab*« (Nielsen 2002) – i begge tilfælde er fk. betegnet som forældet i ODS – samt i »ordet er en *diminutiv*« (Müller 2004).

Bøjning

Som nys nævnt forekommer *humaniora* med markeret genus, i det ene excerpt udtrykt i bekendtheds morfemet: *humanioraen* (trods den håndfaste karakteristisk »ubøjelig« i DanskO). De øvrige afvigelser fra den ordbogsførte sprogbrug fordeler sig for substantivernes vedkommende på alternative flertalsdannelser. I stedet for pluralismorfemet *-e* optræder *-er* i »et utal af *barnedåber*« (Historie 2004) og »*hvid'ernes* værdi i lybsk mønt« (Enemark 2003); omvendt *-e* for *-er* i »hellenistiske mysterie*kulte*« (Müller 2004) og »som andre *lemminge*« (Sven Ove Gade i JP 2004, påfaldende fordi *-e* ellers er forbeholdt visse personbetegnelser); nulmorfem i stedet for *-er* ses i »et af de største *karneval*, vi kommer til at opleve« (læserbrev i JP 2004), ligesom nulmorfem er tillagt det franske fremmedord i »sådanne *faux-pas*« (Bjørn 2001; uden pluralis i RO, NDO, FrO og DDO, i DanskO ligefrem »ubøjelig«). Uetableret i sprogbogen er pluralis af et stort antal afledte abstrakte substantiver; men for så vidt de forestilles som eksemplarer, forsynes de med pluralismorfemet *-er*, således *fagligheder*, *forgabelser*, *hasarder*, *kapabiliteter*, *kommunismer* (»visse asiatiske kommunismer«).

Inden for adjektivbøjningen kan der spores en ret udbredt tendens til at negligere neutrums morfemet i ét bestemt ord, nemlig *al*. Det gælder både attributivt som i »al anlægsarbejdet« (ÅrhSt 2004), »al glasset« (Skalk 2004), »al unødvendigt gods« (Hoff 1997) og i faste forbindelser, fx »i al overvejende grad« (Müller 2004) og »i al væsentligt« (leder i JP 2004).

Til pronomenet *ingen* hører jo neutrumsformen *intet*. Men et analogisk *inget* kan forekomme: »Det har vi inget overblik over, siger han« (JP 2004), »det var inget problem for politiet« (B.T. 2005), »Inget arbejde!« (BerlT 2005). Der er næppe tale om påvirkning fra svensk, og varianten er ikke helt ny; den er registreret i ODS (1927) og dér betegnet som »dialektal eller vulgær«.

Som falske analogidannelser efter den svage verbalbøjning optræder pluralis af participierne i »vi er ikke endegyldigt *afskrevede*« (JP 2004) og »Boghandlerne er *afskårede* fra at konkurrere på prisen« (JP 2004); det er klart at de stærktbøjede former *afskrevne* hhv. *afskårne* havde været formelt korrekte, men singularis *afskrevet* hhv. *afskåret* turde ellers ligge ligefor. Den nu om stunder usædvanlige præteritumsform i »han *forstilte* sig ikke« (Sven Ove Gade i JP 2003) er anført uden redaktionel kommentar i ODS (1923). I sammensætninger med *holde* som sidsteled er der en udbredt tilbøjelighed til at omdanne præteritum til svag bøjning: »da politiet *anholdte* ham for vold« (OddA 2004), »NN *beholdte* livsgnisten lige til det sidste« (dødsannonce i JP 2004), »Retten *henholdte* sig til, at sagen godt kunne belyses uden de to ministre i vidneskranken« (JP 2003), »de over 2000 mennesker, der *højtideligholdte* jubilæet for våbenhvilen« (JP 2003); for *anholde* og *beholde* har ODS noteret fortilfælde fra 1700-tallet. Under lemmaet *fornemme* er RO, DanskO og DDO enige om det svage præteritum *fornemmede*, men besynderligvis er de også fælles om på alfabetisk plads at anføre både præteritum *fornam* og participiet *fornummet* med henvisning til *fornemme* – der altså på sin side kun figurerer med svag bøjning; NDO medtager derimod til lige den stærke bøjning under *fornemme*. Nutidig brug af det stærke præteritum ses i »Fornam vi ikke næsten, at tv tog førergreb på vores følelser?« (WeekA 2005).

Syntaks

Under denne rubrik samler jeg eksempler på sprogbrug der afviger fra hvad DDO meddeler som »almindelige grammatiske konstruktioner i moderne dansk« (DDO 1:38-39; jf. 1:753).

I forbindelse med *både ... og* såvel som med *dels ... dels* nævner DDO afvigelser fra normen der »af nogle« anses for ukorrekte, fx med *men og så* som korrelat; en yderligere udskridning ses i »vi er endnu langt fra både retssædvane for slet ikke at tale om statsskik« (Bjørn 2001) og »Bagsædepladsen er derimod knap så imponerende. Dels er knæpladsen ikke så god, som man skulle forvente, og det stærkt skrånende tag begrænser loftshøjden« (Motor 2004). Et tilsvarende tvivlsmaal er ikke omtalt i forbindelse med *hverken ... eller*; men analoge konstruktioner forekommer, fx »hverken for rådmanden, ej heller for resten af byrådet« (JP 2004) og »Sådan ville hverken en Hækkerup og da slet ikke en Krag have drømt om at formulere sig« (Gade 2004); historisk præcedens er registreret i ODS VIII:837.

I alle de øvrige tilfælde som skal berøres her er kernen et verbal. Fra engelsk er overtaget den »absolutte« konstruktion med participium *givet* i betydningen 'i betragtning af', fx »Givet at vort kildemateriale er så fragmentarisk, må vi formode, at [osv.]« (Hansen 2004) og »da en sådan holdning ville være absurd, givet den enorme kompleksitet, der synes at have karakteriseret indvandringen« (Ole Høiris i JP 2004). Når *forkynde* kan konstrueres med direkte personobjekt, fx »den skabergud, Paulus forkynder« (Müller 2004), er det nok traditionelt teologisk fagsprog, jf. ODS V:591,49ff. Men også andre verber kan optræde med objekt uden præposition, således »Andre *argumenterer* at mange af anglicismene ikke er lån, men regulære kodeskift« (Trap-Jensen 2002), »at *føje* kidnappernes krav« (JP 2004), »de føler sig *hetzet*« (JP 2004), »Vil man bo i Danmark, må man *indordne sig* vore normer« (læserbrev i JP 2003). Omvendt kan det forekomme at et præpositionsudtryk viger pladsen for et indirekte objekt som i »Nu *fremsender* jeg ham skriftligt dokumentation« (ÅrhSt 2003), eventuelt kombineret med at et direkte objekt får tildelt rollen som indirekte: »skal man endelig *klandre* bogens forfattere noget, er det, at [osv.]« (WeekA 2003) og »Det kan ikke *klandres* Tove Fergo, at kassen var tom, da hun trådte til« (leder i JP 2003) – jf. synonymet *bebrejde*. Hvor præpositionsudtryk bruges, er skribenten ikke sjældent usikker i valget af den rette (konventionelle) præposition, som det ses i de følgende citater: »Flere lande *advarer mod*, at forfatningen helt må opgives, hvis det ikke lykkes at nå til enighed« (JP 2004) – og omvendt »en meget kraftig *advarsel* til Danmark *om* at tillade andre (NATO-)magter at oprette baser på dansk territorium« (Bjørn 2004); »tallene er *afrundet på* hele hundreder« (Enemark 2003); »Jyderne *bedyredes om*, at de ikke var glemt« (Frandsen 1996); »at *beskytte* det eksklusive Marlboro-mærke *fra* lavprishandlen i varehusene« (B.T. 2002); »Museet har *betragtet* sagen *for* så vigtig, at [osv.]« (Skriver 2003; jf. fra 1800-tallet ODS II:541,66); »i 2000, da 69 pct. af danskerne *fandt* pornoindustriens kvindebilleder *for* nedværdigende« (JP 2003; der menes ikke 'mere nedværdigende end rimeligt'!); »Alligevel *fratager* det ikke obersten *for* et ansvar« (ÅrhSt 2004, jf. *fritage*); »vores *færdighed til* at tale et sprog forudsætter en god hukommelse« (Spang-Hanssen 2004); »forsamlingen *henstillede* kongen *om* at bevilge en jernbane gennem Slesvig og Nørrejylland« (Frandsen 1996); »han havde indtrængende *henstillet til*, at man genoptog forhandlingerne« (Bjørn 2004); og »grundbestanddelen af ediktet er germansk med *ligheder* bl.a. *til* skandinavisk ret« (Mortensen 1991).

Endelig kan adskillige verber styre infinitivneksus (akkusativ med infinitiv) uden at denne alternative konstruktion (der er grundigt belyst af Boye 2002) i alle tilfælde er omtalt i DDO, velsagtens fordi frekvensen er utilstrækkelig. Eksempelvis skal følgende forekomster citeres: »da badegæster på Djursland *bemærkede* en mand i gummibåd drive væk fra kysten« (JP 1999); »mens jeg *betragter* mængden af turister myldre på kryds og på tværs« (Per Smidl i JP 2001); »Dengang kendte man ikke til at bedøve dyrene først. Jeg kan endnu *erindre* grisen skribe« (læserbrev i JP 2003); »da personalet ved lukketid *fundt* den 17-årige pige sidde på en trappe ved diskoteket« (ÅrhSt 2004); »Man *forfatter* frygten lure i baghovedet på dem, man beder udtale sig« (ÅrhSt 2001); »Tværtimod skal vi plante nye vejtræer og *følge* dem vokse sig store og smukke« (SøndA 2004); »Man har *iagttaget* visse afrikanske chimpanser udsøge sig og bruge sten til at knække nødder med« (JP 2002); »når man *læser* en dr. phil. i historie udtale sig eksempelvis om miljø eller intelligensforskning« (David Gress i JP 2004).

Orddannelse

Her skal først nævnes nogle få ord der kan opfattes som strukturelt godtagelige, men ikke normfæstede variantformer: *abnormal*, *abnormalitet*, *afartet* (»hvor forfærdelig afartet det, jeg laver, er«, Otto Frello interviewet i WeekA 2004; jf. *fremmedartet*, *vanartet* etc.), *ankerfolk*, *delegitimere*, *dobbeltbunden* (»de mange tvetydige, dobbeltbundne replikker«, JP 2004; grammatisk omtydning af det etablerede *dobbeltbundet* 'med dobbelt bund'), *efterlevn* (jf. ODS & ODS-S *efterlevning*). Ligeledes unævnt i DDO, men registreret i ODS(-S) er fx *agtpågiven*, *bibelshistorie*, *falskmønter*, *højtspændt* (»højtspændte forventninger«, Müller 2004).

I foden af en artikel i DDO gives »eksempler på ord der kan dannes ud fra opslagsordet. Ordene er normalt udvalgt efter deres hyppighed i sproget« (DDO 1:48). Under lemmaet *branche* anføres således bl.a. »branchefolk, -forening, -kendskab, -organisation« som alle må forudsættes at være selvforklarende, hvorimod sb. *brancheglidning*, adj. *branchekendt* og adv. *branchervis* er opslagsord for egne artikler. I mit materiale optræder adj. *branchevant* (»Medhjælper til pølsevogn. Voksen, branchevant medhjælper m/k søges«, annonce i OddA 2003). Andre selvtolkende orddannelser der er (mere eller mindre) sandsynlige kandidater til leksikalisering er fx *borgernær*, *brudløs* (jf. RO *brudfri*; ikke i DDO), *brændetræ*, *fejldom*, *ferskvandsfisker*, *frasvindle* (jf. DDO *franarre*), *giftklar*

(Lassen 2003; jf. DDO *giftefærdig*, *giftelysten*, *giftemoden*), *herfødt* (»herfødte indvandrerbørn«, WeekA 2004; jf. DDO *herboende*, *her-værende*), *ibrugværende* (jf. DDO *ibrugtage*).

I det følgende giver jeg ved hjælp af udvalgte eksempler en oversigt over de typer af afledninger som mine excerpter viser er produktive i dagens dansk. De fleste af dem er nok hvad man kalder »tilfældige dannelser«, ord som næppe engang kunne gøre krav på at figurere i foden af en artikel i DDO; men tilsammen er de udtryk for sprogets iboende potenti-ale.

Foruden det forstærkende førsteled *hunde-* (»saltet er *hundegiftigt*«, læserbrev i ÅrhSt 2004) forekommer blandt præfikserne *bom-* (»Jens Otto Krag stod *bomroligt* uden at fortrække en mine«, Hjortdal 1999) og *eks-* (»en *ekskristen*, der var konverteret til islam«, Müller 2004); men oftere *be-*, fx »*bekitlede* halvguder« (Gjørup 2000), »de som siden kom til at bemande og *bekvinde* statens stillinger« (Fjord Jensen 2004), »Suzanne Brøgger har forarget, begejstret og *belæst* et stort publikum«, tv-program i B.T. 2004), og *gen-*, fx »missionærer har skabt, besøgt og *genbesøgt* menigheder« (Müller 2004; jf. sb. *genbesøg*), »byen blev *gengrundlagt* med nye indbyggere« (Hansen 2004), »Spørger man ham, om det ikke er en modedille, *genspørger* han vredt: Hvor er modedillen henne?« (WeekA 2003; jf. *Gienspørgsmaal*, citeret ODS VI:775,8).

Ved siden af tilbagedannelser (rodafledninger) som i »uden fransk dominans, uden tyske *armvrid*« (WeekA 2003) og »dette grundtvigske *braller* om danskerne som Guds udvalgte« (Pittelkow 2004; også i ODS-S) optræder en lang række substantiver afledt med suffiks. Højfrekvent er suffikset *-er* til dannelse af nomina agentis, fx »Man er sin egen værdigheds *bevarer*« (Leffers 2003; også i ODS-S), »den kvindelige *forhører*« (Davidsen-Nielsen & Seidelin 2004), »Valdemar Atterdags virksomhed som *genrejser* af riget« (Feldbæk 2004), hertil også afledninger på *-gænger* som i »H.C. Andersen er en utrættelig *gallerigænger* og museumsgæst« (Brøndsted 2004a). Desuden danner *-er* indbyggerbetegnelser som *fastlænder* (OddA 2004) og *hamborger* (Frandsen 1996), ved analogi også *britere* (»de EU-skeptiske *britere*«, JP 2003). Til adjektiver dannes abstrakte substantiver typisk med suffikset *-hed*, fx *afsideshed* (Frandsen 1996), *indsigtsfuldhed* (Lassen 2003), ved fremmedord alternerende med *-itet* som i »Odins *androgynitet*« (Lassen 2003). Med *-eri* kreeres pejorativer dels af verber (*benspænderi*, læserbrev i WeekA 2003), dels af substantiver (»H.C. Hansen ligefrem ækledes ved Jens Otto Krags *dameri*«, WeekA 2004).

Substantivering af verber foregår med suffikserne *-else* og *-(n)ing*. Som eksempler på *-else* kan nævnes »*fremmelse* af gensidig respekt« (JP 2004; normalt *fremme*), »nu må tiden være kommet for en *granskelse*« (læserbrev i JP 2003; normalt *granskning*), »*indskrivelse* i laugene« (Vogt 2000; normalt *indskrivning*), »*indstillingen* af forfølgelsen« (Müller 2004; normalt *indstilling*); og på *-(n)ing*: »*antræfning* af et stykke vildt« (Hoff 1997), »denne *betvivling*« (Lützen 2002), »Ejendommen udbydes ved *budgivning* med mindste pris på kr. 3.200.000,-« (OddA 2003), »den tiltagende *ensporing* af politikken« (Frandsen 1996), »*gennemtvivning* af en tropestationering« (Bjørn 2004; DDO *gennemtvivningelse*), »*Jævnføringen* af H.C. Hansen med Stauning« (Bjørn 2004; normalt *jævnførelse*). Vaklen ses mellem *-else* og *-sel*, fx »rapporter om deltagerens opførelse, turens *gennemførelse* og det forventede udbytte hos deltagerne« (Frederiksen 2004; normalt *gennemførelse*) og »FN-pagtens forbud mod *krigsførelse*« (JP 2003; ordbøgerne har kun *krigsførelse*). Enkeltstående i mit materiale er fx *bygherreinde* (JP 2004), *fætterskab* (Bjørn 2001; også i ODS), *improvisatrice* (Brøndsted 2004a), *konsumerisme* (Historie 2004).

Suffikserne *-bar* og *-lig* er produktive til dannelse af mulighedsadjektiver, fx *afsætbar* (WeekA 2003), *erkendbar* (Hoff 1997; synonymt med *erkendelig* nævnt i DDO), *kommercialiserbar* (Henning Lehmann i UTT 2003); og *fremfindelig* (Ole Hasselbalch i WeekA 2003). Tilsvarende er *-et* produktivt som udtryk for præg, således *farcet* (JP 2004), *lebbet* (JP 2003). Tilhør betegnes med *-sk* eller *-isk*, fx *hamborgsk* (Frandsen 1996; også i DanskO), *hovedstadsk* (WeekA 2004) og *amatørisk* (Fjord Jensen 2004), *fortællerisk* (Historie 2004), *habsburgisk* (»det habsburgiske rige«, David Gress i JP 2004; traditionelt *habsburgsk*), *koranisk* (»benytte kildekritisk metode på koraniske tekster«, Jakob Skovgaard-Petersen i WeekA 2004). Etablerede afledninger som *hoffæhig*, *salonfæhig* (RO, NDO, DanskO) er mønster for nydannelsen i »at erklære Tyrkiet *Europa-fähigt*« (WeekA 2004). På grænsen mellem adjektiv- og adverbialsuffiks står *-vis*, fx »vælgerne sidder *bordvis* efter parti« (WeekA 2004), »forfatteren kan *fodnotevis* minde os om [osv.]« (WeekA 2004).

Som verbale tilbagedannelser (subtraktionsdannelser, Skautrup 1968:244) optræder fx »at *gidseltage* vælgerne« (leder i JP 2004; jf. DDO *gidseltagning* nævnt under *gidsel*) og »at *krisestyre* situationen« (JP 2003; jf. RO, DanskO *krisestyring*), mens *disciplinærstraffe* (læserbrev i WeekA 2004; jf. DDO *disciplinærstraf*) står på overgangen til verbalafledning med suffiks (Skautrup 1968:261) som i »for nylig lykkedes

det at *berufsverbote* et anstændigt menneske« (læserbrev i JP 2004), »de konservative skulle *brandes* på velfærdsreformer« (JP 2004), »demokraterne har *bøsset* flere penge i kampagnekassen end nogensinde« (ÅrhSt 2004), »Michael Moores iver efter at *karaktermyrde* Bush« (WeekA 2004). Andre verbalsuffikser (til importord) ses i »Også FN's menneskerettighedskommission viser tegn på *dhimmificering* ved at gøre knæfald for sharia« (Brix, Hansen & Hedegaard 2003), »det onde, som ikke blot skal betvinges, men fremfor alt kodificeres og *juridificeres*, så det i alle detaljer var muligt at vide, hvad der var tilladt og forbudt« (Ole Thyssen i WeekA 2004); »en *elitiseret* proces« (Fjord Jensen 2004), »det lykkes nationalisterne at *hegemonisere* den politiske debat« (Frandsen 1996), »disse landskaber blev først *helleniseret* i senklassisk tid« (Hansen 2004), »Hukommelsestræning er blevet identificeret med *idiotiserende* udenadslære« (Spang-Hanssen 2004).

Betydning

Hvad det gælder her er det som sprognævnstloven af 1997 kalder »nye ordanvendelser«, altså ikke at forstå som nye ord eller ordforbindelser, men specifikt som ændringer i allerede etablerede ords betydning. I det følgende oplister jeg de vigtigste eksempler i mit materiale, ordnet alfabetisk under lemma med mindst ét citat og eventuelt, hvor omstændighederne indbyder til det, en ledsagende summarisk kommentar.

adstadig »Udstillingen indeholder adstadige dragter (bl.a. en ministeruniform)« (JP 2004; metonymisk om ting)

afbigt »Alligevel foretrækker nogle danske politikere altså at gøre afbigt over for terrorismen og dens bagmænd« (leder i JP 2004; dvs. 'knæfald'?)

afgrænse »kreativitet og lyst til noget nyt, uden at gammelt og gamle afgrænses« (JP 2004; dvs. 'udgrænses')

afkapsle »den angelsaksiske nykritik var i streng forstand æstetisk og afkapslede sig som sådan fra samfundets politiske frigørelsestraditioner« (Fjord Jensen 2004)

afklæde »Her ses hun, før hun afklædte sig sit lange hår« (WeekA 2003; thi »til sidst lod hun sig klippe korthåret«)

afkøbe »Var det for at afkøbe vores dårlige samvittighed?« (B.T. 2003; dvs. 'betale os fra')

aflad »Syge personer kan få aflad for voldtægtsfantasier på mange tusinde sider på internettet« (ÅrhSt 2003; dvs. 'afløb')

- aflåse* »Udvalgets papirer er aflåst i et pengeskab« (JP 2004; metonymisk for 'indelåst i et (aflåst) pengeskab')
- afsiige* »Derfor afsagde han sig i går borgmesterhvervet« (JP 2003; normalt *frasagde*)
- afvæbne* »Hussein skal afvæbne selv, frivilligt, uden at gøre modstand« (WeekA 2003; dvs. 'nedlægge våbnene', jf. eng. *disarm*)
- alter: til alters* »da de for år tilbage vandrede til alters med den, de troede var den eneste ene« (ÅrhSt 2003; omtydning af *gå til alters* 'modtage nadveren')
- andrage* »boligarealet andrager 94 m²« (annonce i ÅrhSt 2003; normalt kun om beløb)
- anfægte* »De radikale anfægter regeringen for modsætninger i uddannelsespolitikken« (JP 2003; dvs. 'angriber')
- angivelig* »angivelige rygter om, at Tyskland ville indføre et protektorat i Danmark under besættelsen« (Historie 2003; tautologisk)
- anstød* »Romerbrevet har givet anstød til teologisk nytænkning« (Müller 2004; normalt *givet stødet til* – men jf. DDO *anstødssten* 'udløsende faktor')
- apartheid* »en apartheidspolitik. Ægteskaber mellem germanere og romere var forbudt« (Mortensen 1991; overført fra sydafrikanske forhold i 20. årh.)
- appelsinfri* »tv-stationen Al-Jazeera virker ikke altid helt appelsinfri i sin journalistiske dømmekraft« (B.T. 2004; om anden usikkerhed end den der skyldes indtag af alkohol)
- beklumret* »NN kan stadig vinde ifølge meningsmålingerne, men udsigterne er beklumrede« (JP 2004)
- binde op på* »Forestillingen om at være et folk var bundet meget op på, at man havde den samme konge« (Pittelkow 2004; traditionelt *bundet til*)
- bone* [afledt af sb. *bon*] »Nej, det eneste, der her i landet boner ud, det er, hvis du stjæler en ispind i et supermarked. Så er du færdig« (ÅrhSt 2004)
- bramfrihed* »Anne Louise Hassing fremstiller med overbevisende bramfrihed Kirstens naivitet, sårbarhed og skrøbelige sind« (WeekA 2004)
- bunde* »valgdeltagelsen, der bundede med 16,5% i 1855« (Frandsen 1996)
- bælgravende* »ved Gällivare om sommeren var det jo bælgravende lyst også midt om natten« (Dalgaard 2002)
- bærbar* »at centret drives videre på et bærbart økonomisk grundlag« (Ritzau i JP 2003; dvs. 'bæredygtigt')

desavouere »Det vakte irritation, at konservative kræfter havde held til at desavouere påstanden om folkets enighed« (Frandsen 1996; uden personobjekt)

dyb, adj. (fortsat udvidelse af brugen som adv. i betydningen 'i høj grad', jf. DDO) »Vi er dybt privilegerede« (SøndA 2004), »dybt begavede mennesker« (læserbrev i JP 2004), »avisens dybt kvalificerede litteraturanmelder« (JP 2004), »det kræver viden, humor, livserfaring og slagfærdighed at være netop det: dybt overfladisk« (WeekA 2004)

fløjlsrevolution »der er lang vej hjem, før man kan tale om succesfuld fløjlsrevolution i Georgien« (JP 2003; overført fra Tjekkoslovakiet 1989, jf. Jarvad 1999)

fodnote »han har placeret sine fodnoter parallelt med teksten og ikke omme bagi« (JP 2004)

forhale »chimpanserne fandt det klogest at forhale til et mere sikkert sted« (Holmqvist 2003; intransitivt, ikke om skib)

forsage »de østtyske magthavere havde måttet lade Moskva gribe ind i 1953 og var bange for at forsage igen« (JP 2003; dvs. 'gå fejl, komme til kort', jf. tysk *versagen*)

fortidsminde »Henrik Ibsens skuespil har typisk som omdrejningspunkt en opgravning af fortidsminder, der sluttelig fører til katastrofen« (Spang-Hanssen 2004)

forudse »Andragendet forudså, at der skulle oprettes en filialbank i Viborg« (Frandsen 1996; dvs. 'forudsatte')

frakende »idet loven ikke giver ham nogen mulighed for at frakende sig ansvaret« (Hoff 1997; dvs. 'fralægge sig')

frasige »at det var muligt at frasige sig de øvrige grundejeres krav om rebning og nyfordeling« (Hoff 1997; dvs. 'afvise')

frembringelse »Vimosefundet har en broget frembringelseshistorie, og genstande derfra er spredt på mindst otte samlinger« (Skalk 2004)

fremkommelighed »firehjulstrækkeren er kendt for sin fantastiske fremkommelighed« (BiA 2003; dvs. 'evne til at komme frem')

glimte »det er ikke alt guld, der glimter« (Ken Farø i DSt 2003; traditionelt *glimrer*)

gærde: *sidde på gærdet* »flertallet har foreløbig valgt at sidde på gærdet og afvente, hvordan situationen udvikler sig« (JP 2004; efter eng. *sit on the fence* 'undgå at beslutte sig')

henhold »Syrien ønsker at være drivkraften bag de beslutninger, der tages i henhold til palæstinenserne« (SøndA 2004; dvs. 'i forhold til')

hånd: *sidde på hænderne* »Skal vi blot sidde på hænderne? Nej. For gør

alle det, sker der intet« (Samuelson 2004; efter eng. *sit on one's hands* 'forholde sig passiv')

indgangsportal »den russiske revolution – det, som vi engang så hen til som indgangsportalen til en ny menneskehed« (Jakobsen 1990; overført brug)

jævnføre: imp. *jævnfør* »så betyder det jo sådan set ikke, at man ikke skal opføre sig jævnfør konventionerne, siger forsvarsministeren« (JP 2004; dvs. 'i henhold til, efter'); ligeledes »Jf. cirkulære nr. 158 om salg af statens faste ejendomme, forbeholder Vejdirektoratet sig ret til frit at vælge mellem de indkomne tilbud« (annonce i JP 2004)

lagune »Her er der en lagune i danskernes bevidsthed anno 2004« (JP 2004; omtydning, i normen *lakune*)

liebhaber »Villa. Utraditionel og spændende liebhaber – på pragtfuld grund« (annonce i OddA 2004; metonymisk om ting).

Nye ord

Under min spredte læsning støder jeg jævnlig på ord der forekommer mig at være nye i dansk. I en del tilfælde viser det sig dog, ved kontrolopslag i først og fremmest RO, NDO, Jarvad 1999, DanskO og DDO, at det aktuelle ord eller udtryk er behørigt ordbogsført – at det altså kun var nyt for mig og med god samvittighed kan lades ude af videre betragtning. Men genfinder jeg det ikke i nogen af ordbøgerne, exciperer jeg et eller flere citater i mest muligt oplysende kontekst. Alligevel er det ikke nær altid at betydningen og brugen er helt klar, og bl.a. derfor afstår jeg i almindelighed fra redaktionelle kommentarer i den følgende liste over fund af nye ord og udtryk – nye i det mindste i den forstand at de ikke er registreret i nogen af de nævnte moderne ordbøger. Som det let vil ses, frembyder en del af materialet eksempler på produktive orddannelsestyper (sammensætning, afledning) som for så vidt kunne være citeret under Orddannelse ovenfor, men det overordnede kriterium er at det givne ord i sin helhed (udtryk og indhold) er nyt i den nævnte forstand.

afnotere »I det danske KFX-indeks er en række firmaer blevet afnoteret« (ÅrhSt 2003)

afterparty »Filmholdet har fulgt seernes favorit fra forberedelserne op til showet og til fejringen af sejren ved afterpartyet« (tv-program i JP 2003)

aftrækkerfisk »En fisker i Vedbæk fangede en helt ukendt fisk i Øresund: En grå aftrækkerfisk. Den er kun én gang tidligere og for mange år siden registreret i danske farvande« (JP 2004)

- anational* »den anationale helstatstankegang« (Frandsen 1996)
- bagagerumssalg* »Bagagerumssalg på Brugsens parkeringsplads 23/8 kl. 10-13. Det koster 10 kr. at opstille en bod« (annonce i OddA 2003)
- baggårdspuma* »Nørrebroknægten og baggårdspumaen Otto Brandenburg fylder 70 år« (JP 2004)
- bagudskuende* »tage udgangspunkt i bagudskuende betragtninger« (Frandsen 1996)
- bar* sb. »nogle få Bounty-chokoladebarer« (ÅrhSt 2003); »Som regel fik fangerne også forskellige barer med havregryn eller peanutbutter« (Davidsen-Nielsen & Seidelin 2004)
- begravelsesbinderi* »Alt i begravelsesbinderi og blomster. Fri levering til nabokirker« (annonce i OddA 2004)
- biouorganisk* »professor i biouorganisk kemi fra 2002« (Kraak 2004/05)
- bistandspræst* »Menighedsrådene i Hundslund og Torrild har nu fundet en bistandspræst til at hjælpe sognepræsten. Det er NN, der netop er ved at være færdig med sin uddannelse« (OddA 2004)
- bloddrivende* »Jugoslavien, som spillede en vigtig, til tider bloddrivende rolle på Balkan i det 20. århundrede« (leder i JP 2003)
- blodudtrækning* »På hans højre hånd er der nu et stort blåt mærke med tydelige blodudtrækninger« (JP 2004; normalt *blodudtrædning*)
- dendrodatere* »faskiner fastholdt af lodrette stokke, der er dendrodateret til 840-841 e.Kr.« (Hoff 1997)
- dhimmi* »dhimmier, betegnelsen for monoteister der har accepteret islamisk overherredømme« (Brix, Hansen & Hedegaard 2003)
- drifte* »Men netop derfor er det heller ikke underligt, at befolkningerne sprogligt, og derfor efterhånden også mentalt, er driftet fra hinanden« (Uffe Østergård i JP 2003; jf. eng. *drift*)
- enerum* »De sidder frivilligt i enerum. Fordi de føler behov for den sikkerhed en mur og en lukket dør giver« (formanden for Dansk Fængselsforbund i WeekA 2004)
- farvetrappe* »Farvetrapperne, som fremkommer når man lag for lag af-dækker de forskellige farver, som har været lagt på i tidens løb« (GIBy 2003)
- fedte af* »Jeg råbte, at de skulle tage og fedte af, og at de ikke havde noget at lave ude hos os, sagde et vidne i retten« (ÅrhSt 2003)
- forkørsel* »Lederen af instruktøruddannelsen har set en forkørsel på filmen. Han synes, det er i orden, at scenen er taget med« (JP 2004)
- fotobrev* »Skriv trygt, du vil ikke fortryde det. Kun fotobreve besvares« (kontaktannonce i JP 2004)

- fotosvar* »Gensidig diskretion. Kun fotosvar« (kontaktanonce i JP 2004)
- fradisputere* »Men selv om man mener, at de i Danmark af indvandrere fødte muslimer er danske, kan ingen djævel fradisputere mig, at der i så tilfælde er tale om en ny og anderledes form for danskhed« (kronik i JP 2003)
- frelæse* »en meget traditionel biografisk læsemåde der entydigt fremlæser enheden mellem liv og værk« (Lützen 2002)
- fundrig* »Lucy er navnet på de forstenede knogler, som forskere har fundet i den fundrige dal i Østafrika, Great Rift Valley« (Gjørup 2000); »Uppåkra, den fundrigeste oldtidsbebyggelse i Sydsverige« (Skalk 2004)
- fyraftensgudstjeneste* »Holme Kirke. Onsdag d. 6. okt. kl. 17.00. Fyraftensgudstjeneste« (brochure for 8270 Højbjerg 2004); »en ny omgang 'fyraftensgudstjenester'« (OddA 2005)
- førhistorisk* »Flere runeindskrifter kan tyde på, at det onde øje var kendt i Norden allerede i førhistorisk tid« (Lassen 2003)
- førmoderne* »frygt for at det moderne danske samfund kommer til at rumme voksende førmoderne og autoritært prægede etniske parallelsamfund« (Pittelkow 2004)
- gadehverver* »gadehverver. At være medlemshverver på gaden kræver tålmodighed« (MagaSinet, Scleroseforeningens medlemsblad 2004)
- gearknop* »Mænd bruger knoppen, i hvert fald når de skifter gear i en bil. Momo fremstiller en serie eksklusive gearknopper i lækre materialer« (Motor 2004)
- glaspest* »den såkaldte glaspest, som kan gøre gammelt glas uklart og porøst« (Skalk 2004)
- handelslærer* »handelslærer NN, f. 1930« (Krak 2004/05)
- huskesnor* »Kogebøgerne er udstyret med huskesnor« (JP 2004; som fx ofte i salmebøger, i Politikens Billedordbog Hvad hedder det? (1947) s. 392 kaldt *fast bogmærke*)
- indekat* »Par søger bolig. Har stueren indekat« (annonce i OddA 2004)
- islamofil* »islamofile kristne kirkeledere« (Brix, Hansen & Hedegaard 2003)
- islamolog* »den schweiziske islamolog Tariq Ramadan« (Brix, Hansen & Hedegaard 2003)
- jævntstillet* »et i økonomisk henseende jævntstillet lønmodtagerhjem« (Bjørn 2004)
- kirkefrokost* »Søndag d. 28/11 kl. 10.00. Frederikskirkens 60 års fødselsdag, kirkefrokost« (brochure for 8270 Højbjerg 2004); »Høstgudstje-

neste i Odder sognekirke. Efterfølgende er der kirkefrokost i Kirkecenteret« (OddA 2004)

kravlepram »Kravlepram stjålet. En kravlepram er et camouflagedfarvet fartøj til andejagt« (OddA 2003)

landechef »Efter nogle år som distriktschef blev han forfremmet til landechef – først for Danmark og siden for Norge, Sverige og Finland« (Larsen 2004)

liftgardin »nye spændende produkter – såsom liftgardiner« (Larsen 2004)

lokalfødt »Med både malerier og keramik udstiller lokalfødte Heidi H. Frølund nu i det nye galleri« (OddA 2003).

Mens det som sagt kan være tvivl undergivet hvor nye disse ord egentlig er i sproget – citaterne gør i hvert fald ikke krav på at markere terminus a quo – så er det givet at ordene i den følgende gruppe er langt mere bedagede.

Gamle ord

At redaktionen af DDO ved sit tekstvalg – korpus suppleret med eksisterende ordbøger og Dansk Sprognævns ordsamling – har lagt vægt på »at sikre at også forholdsvis sjældne eller blot mindre almindelige ord har en fair chance for at komme med i ordbogen« (DDO 1:60) er givetvis ingen garanti for (og heller ikke at forstå som et løfte om) at alle ord der faktisk er i brug i nutidens almensprog og det nærmest tilgrænsende fagsprog er optaget i ordbogen. Dens ydre omfang – 6 bind a 700-800 sider – har været en uomgængelig forudsætning for finansieringen (Lorentzen & Trap-Jensen 2004a:180), så det har været nødvendigt at vælge: Ordbogen »medtager normalt ikke ord der ikke eller næsten ikke bruges i moderne dansk« (DDO 1:60).

Ligesom jeg jævnlig støder på (formentlig) nye ord, møder jeg imidlertid ikke så sjældent ældre ord og udtryk som er udeladt af de moderne danske ordbøger, antagelig fordi de er faldet for det just citerede kriterium. Men uanset at sådanne ord rimeligvis er marginale, er de altså i brug, og jeg føler mig kaldet til at excerperer dem. Ingen af ordene i den følgende liste genfindes i RO, DanskO, NDO eller DDO, alle derimod i ODS/ODS-S. Foruden et nutidigt hjemmelsted citerer jeg regelmæssigt brugsbestemmelsen i ODS med tilhørende trykkeår; for polyseme ord gælder karakteristikken kun den aktuelle betydning.

affælde »anmelderen affælder en dom så utvetydig, som var den afsagt af Æresretten« (JP 2003; ODS 1919 »nu ubrugeligt«)

afkant »Fra første færd har vi kun fået lidt at vide om Mary ad gangen, for det nytter ikke, at vi får alle afkanter af hendes liv alt for hurtigt« (JP 2004; ODS 1919 »nu næppe brugeligt«)

afsjæle »lys i vinduerne og ved kisten kunne holde de onde ånder fra døren, og fungere som en yderligere renselse af kroppen, mens den afsjæledes« (Historie 2004; ODS 1919 »sjældent«; DDO osv. har kun *afsjælet* adj.)

aftentid »ved aftentide« (Bjørn 2004; ODS 1919 »skriftsprog« + ODS-S)

aldres »at vores forskellige måde at aldres på kun for en mindre dels vedkommende skyldes genetiske faktorer« (JP 2005; ODS 1919 »sjældent« + ODS-S; sb. *aldrig* afleder DDO etymologisk »af et vb. svarende til æda. *aldres* 'blive gammel'« – men forkortelsen »æda.« er ikke opløst, listen på bagpermen har kun »ænyda. ældre nydansk«)

andrage på »den nørrejyske jernbaneforbindelse med hertugdømmerne, som den viborgske stænderforsamling havde andraget på i 1846« (Frandsen 1996; ODS 1919 »nu næppe brugeligt« + ODS-S med citat 1936)

bebrejde »Under denne sammenkomst havde jeg bebrejdet, at regeringen havde sendt 130 politibetjente til Færøerne og samtidig nægtet, at de måtte bruges« (Elkær-Hansen 1996; ODS 1920 »nu sjældent uden hensynsobjekt / med tingsobjekt«)

benævnt »en plads i de nu hedengangne Venstresocialisters hovedbestyrelse (...) Hun fik benævnte tillidshverv i 1968« (JP 2004; ODS 1920 »forældet«)

bitingsted »med en lukning i Odder foregriber vi sådan set bare begivenhedernes gang, for i sidste ende bliver der ikke mange bitingsteder tilbage« (OddA 2004; ODS-S med citat 1916)

blylodder »blikkenslager og blylodder NN (død 1980)« (Krak 2004/05; ODS-S med citat 1957)

brækfældig »eftersom han aldrig nogensinde opfører sig pinligt, arrogant eller brækfældigt« (læserbrev i JP 2003, betydning uvis; ODS-S »ældre sprog« med citat 1741 i betydningen 'brøstfældig')

bygfældig »I 1627 var Løvel bro bygfældig og måtte istandsættes« (Enemark 2003; ODS 1920 »lidet brugt«)

digevolding »Arealerne med digevoldingerne, som skelvoldene ofte benævnes« (Hoff 1997; ODS-S »arkæologisk sprog«, med citat 1942)

drivjagt »Foruden drivjagt på vildsvin tilbydes individuel jagt på vild-

- svin, ibex, ulve [osv.]« (annonce i JP 2004; ODS 1921 »jægersprog« + ODS-S)
- endda* som konj. »De overså andet – endda det var af uvurderlig betydning!« (Leffers 2003; ODS uden brugsbestemmelse + ODS-S med citat 1935)
- fabrikarbejderske* »Clausen Erik filminstruktør, skuespiller, f. 1942; søn af fabrikarbejderske Lilly C.« (Krak 2004/05; ODS-S med citat 1947)
- forbillede* »Matt 12,40 nævner tre dage og nætter i havdyrets bug som forbillede på, at Jesus skulle være tre dage og nætter i jordens skød« (Müller 2004; ODS 1923 »teologisk sprog«)
- forese* »Forslaget foreså en jernbanelinje fra Ballum til Århus« (Frandsen 1996; ODS 1923 »nu ubrugeligt«)
- fortørke* »historikerne og deres fortørkede kildeangivelser« (WeekA 2003; ODS 1923 »lidet brugt« + ODS-S med citat 1935)
- forvedde* »Senere vil oplysningerne [som måske er usikre] forvedde til kendsgerninger« (Tortzen 2003, overført; ODS 1923 »botanisk sprog«)
- frastå* »man satser på, at de fleste af Iraks militære styrker frastår fra at kæmpe« (B.T. 2003; ODS 1922 »nu sjældent«)
- fremblik* »Men hvad det 180 minutters dokumentarprogram indeholdt af kvaliteter, hvad angår indblik, overblik og tilbageblik, savnede det til gengæld i fremblik og perspektiv« (læserbrev i JP 2004; ODS 1923 »lidet brugt« + ODS-S med citat 1944)
- gangbar* »Bornholmerur i god gangbar stand« (annonce i JP 2003; ODS 1924 »nu sjældent«)
- givelse* »Jyske Lovs givelse i 1241« (Hoff 1997; ODS 1924 sp. 972 »især skriftsprog, lidet brugt«)
- godtykke* »det synspunkt, at man efter eget godtykke simpelthen kan se bort fra demokratiets grundlæggende regler« (leder i WeekA 2003; ODS 1924 »især brugt af sprogensere«)
- henfly* »Hvorfor forskrive sig til risikoen for at blive tidligt tvær eller bare ligeglad og henfly til tilværelsens snævre radius med rekreative sysler og anden åndsfortærelse?!« (WeekA 2004; ODS 1925 »især bibelsk eller religiøst sprog«)
- hvasøjet* »Odins søn, Thor, beskrives som særdeles hvasøjet« (Lassen 2003; ODS 1926 »lidet brugt« + ODS-S med citat 1947)
- indgrænse* »efter en glanstid under Salomo falder riget fra hinanden under Rehabeam, der må se sit rige indgrænset til de sydlige dele« (Müller 2004; ODS 1927 »nu lidet brugt« + ODS-S med citat 1928)

- jobsbudskab* »Efterhånden som krigen i 1864 bragte det ene jobsbudskab efter det andet« (Frandsen 1996; jf. ODS 1927 *jobsbud* »nu sjældent«)
- jode* »Et betændt skrabesår på knæet blev jodet og forbundet« (Dalgaard 2002; ODS-S med citat 1954)
- jordlig* »de jordlige toner skabt af snavsede gader, huse og den bare jord« (JP 2004; ODS 1927 »nu ubrugeligt«)
- julebord* »i november 1837 udkom bogen rettidigt til julebordet« (Brøndsted 2004b; ODS 1927 om »bord, hvorpaa julegaver lægges«)
- koncertere* »I forlængelse af traditionen for statsretslige initiativer var der i 1846 planlagt et koncerteret fremstød i stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg med krav om en forfatning« (Frandsen 1996; ODS-S »især ældre sprog«)
- kors for tanken* »denne Jesus fra Nazareth, på en gang sand gud og sandt menneske, som opstod fra de døde. Det er og bliver et kors for tanken« (WeekA 2004; ODS 1929 sp. 145 »sjældent«)
- korsbør* »processionerne hen over landsbyens marker med præstens og kirkens kors – den såkaldte korsbør – var et almindeligt syn i såtiden« (Feldbæk 2004; ODS 1929 sp. 154 »nu ubrugeligt« som variant til *korsbyrd*)
- korsgang* »Altertavlen er inddelt i 16 felter. I et af felterne er korsgangen mod Golgatha fremstillet« (JP 2004; ODS 1929 »sjældent«)
- kranietag* »adskillige menneskeknogler, deriblandt brudstykker af et kranietag« (Holmqvist 2003; ODS 1929 »sjældent«)
- krukkevarm* »Jeg ryster og bæver, hvis der ikke er krukkevarmt i stuen« (ÅrhSt 2003; ODS 1929 »dagligdags sprog, næsten vulgært«)
- landegn* »I landegnene herskede forståelse for, at jernbanen kunne fremme deres sag over for købstædernes privilegier« (Frandsen 1996; ODS 1931 »lidet brugt«)
- landkøber* »omstrefjende forprangere og landkøbere, en gruppe, der ikke havde ret til at drive opkøb af øksne på landet« (Enemark 2003; ODS 1931 »nu næppe brugeligt«)
- lystanlæg* »I 1913 indrettedes et lystanlæg med musiktribune« (GIBy 2003; ODS 1932 »nu lidet brugt«).

Hvad skal det nytte?

Som vi alle ved, er sprogbrugen aldrig i ro. Selv med fremkomsten af DDO som arvtager efter ODS(-S) er det sidste ord ikke sagt; i bedste fald er der tale om at den autoritative leksikalske beskrivelse af det danske

sprog er blevet forlænget med et halvt hundrede år. Man kan beklage at DDO har måttet udelade ord og udtryk som (næsten) ikke bruges i moderne dansk, men det var som allerede nævnt et uundgåeligt vilkår for finansieringen. Tilbage bliver spørgsmålet om redaktionen har skønnet forsvarligt. Blandt de ord jeg har citeret i det foregående er der en del som jeg må tro er leksikaliserede som termer inden for visse fagområder, fx *begravelsesbinderi*, *dendrodatere*, *farvetrappe*, *glaspest*, *kravlepram* – og alligevel finder jeg ikke holdepunkt for at påstå at deres status og frekvens hjemler dem ret til at figurere i »en modersmålsordbog af Den Danske Ordbogs størrelse« (DDO 1:60). Ringen er sluttet.

Men ordene er jo i brug og bør registreres, om ikke i en trykt ordbog, så i det mindste i et arkiv, fx Dansk Sprognævns samling af excerpter, jf. opgaveformuleringen i loven af 1997 (de elektroniske muligheder kan jeg ikke overskue). At det bør gælde (formodede) termer som de citerede er vel klart, men vil man for alvor »følge det danske sprogs udvikling« (lovens § 1), er det nødvendigt at observere et langt større felt og omhyggeligt notere eksempler også på sprogbrug som umiddelbart synes tilfældig eller tilmed fejlagtig.

Inden for det materiale jeg her har lagt frem er der et antal ord og udtryk der forekommer mig at have ret gode chancer for at blive faste ingredienser i sprogbrugen, fx bekendthedsbøjningen *humanioraen*, orddannelsen (en) *briter*, betydningsudvidelsen af *bunde* til 'få en bundplacering', omtydningen af *gå til alters*. Men en sådan (muligvis intersubjektiv) formodning må ikke på forhånd udelukke registrering af underligheder som *aflad* for 'afløb' og *lagune* for 'lakune', for man kan aldrig vide. Hvad fluktuationerne i syntaksen vil føre til på sigt er heller ikke til at forudse. For orddannelsens vedkommende er det overordnede mål at holde øje med de produktive typer, uanset at de i sprogbrugen repræsenteres af enkeltstående ord; og nogle af disse »tilfældige« dannelser vil sandsynligvis være kandidater til leksikalisering.

Når det gælder hvad jeg her har kaldt »gamle ord«, ord der er forbigået i moderne ordbøger, men genfindes i ODS(-S), er det bemærkelsesværdigt hvor mange af dem der på udgivelsestidspunktet, dvs. engang mellem 1919 og 1932, blev ledsaget af brugsbestemmelser som »lidet brugt«, »sjældent« eller endog »nu ubrugeligt«. Er de marginale i sprogbrugen i dag, har de altså efter ODS at dømmes været det allerede for et par generationer siden. Lad være at enkelte af de nutidige forekomster er influeret af sprogbrugen i historiske kildetekster – det kunne gælde fx *bygfældig* eller *koncertere* – men forfatteren har dog fundet dem anven-

delige i sin moderne fremstilling. Under alle omstændigheder er de marginale ord et element i sprogbrugen der fortjener at blive observeret på linje med det gængse eller trivielle.

Udgang

Mens denne artikel blev skrevet, forelå som sagt de tre første bind af *Den Danske Ordbog*, omfattende A-L. Manuskriptfristen har ikke levnet tid til at inddrage ordbogens bind 4 med M-Q, der udkom i marts 2005, end mindre resten af værket som ventes publiceret inden for samme år.

At grundlaget for mine overvejelser således er begrænset til den første halvdel af DDO, anser jeg imidlertid for uvæsentligt; jeg finder ingen anledning til at tro at ordbogens anden halvdel vil tegne et andet billede end den første.

Svarende til at DDO 1-3 udkom i 2003-04, rækker mine her citerede excerpter kun i meget få tilfælde ind i 2005, og da mest for at dokumentere kontinuitet i et tidligere afhjemlet fænomen, fx bøjningsformen *in-ge*. Dette eksempel er desuden ét blandt mange der viser at man så godt som intet skal forsværge. I bagklogskabens spotlys kan vi ryste på hovedet ad Jacob Baden, der i 1799 mente at det franske importord *karsse* aldrig ville gå ud af omgangssproget, eftersom man »strax kan danne et Verbum deraf som man ikke kan undvære: nemlig karsserer: hvor faer man saadant et Verbum af Kiærtegn? kiærtegn vil dog vel ingen skiøtte om« (Baden 1799:XI; jf. ODS XI:1170). Men når DDO nu under adj. *krank* anfører de regelrette bøjningsformer -t, -e (ligesom for øvrigt RO, NDO og DanskO), kan man undre sig over dementiet i fortsættelsen: »kun i udtrykket *krank skæbne*«, hvoraf man må slutte at ntr. *krankt* ikke forekommer i sprogbrugen. Og nogen forekomst er rigtignok ikke citeret i ODS. Men et læserbrev i Jyllands-Posten den 18. april 2005 begynder således: »Som gymnasieelev på første år må jeg indrømme, at jeg synes, at det danske skolesystem er krankt«. Heureka! Det er jo almen lærdom at man aldrig skal sige *aldrig* (citeret i DDO 1:148). Det ser ud til at man heller aldrig skal sige *kun*.

Litteratur

- Baden, Jacob, *Dansk ortografisk Ordbog* (1799)
 Bergenholtz, Henning & Vibeke Vrang, *Den Danske Ordbog imponerer og skuffer*, i: *Hermes* 33 (2004a) 149-178

- Bergenholtz, Henning & Vibeke Vrang, Ny dansk ordbog i seks bind for sekretærer og forskere, i: *LexicoNordica* 11 (2004b) 165-189
- BerIT = *Berlingske Tidende*
- BilA = *BilAvisen*
- Bjørn, Claus, *Blot til pynt? Monarkiet i Danmark* (2001)
- Bjørn, Claus, *H.C. Hansen* (2004)
- Boye, Kasper, Den danske infinitivneksus, *Danske Studier* 2002: 17-68
- Brix, Helle Merete & Torben Hansen & Lars Hedegaard, *I krigens hus. Islams kolonisering af Vesten* (2003)
- Brøndsted, Mogens, Efterskrift i H.C. Andersen, *Improvisatoren*, 2. udg. (2004a)
- Brøndsted, Mogens, Efterskrift i H.C. Andersen, *Kun en Spillemand*, 2. udg. (2004b)
- B.T. (dagblad)
- Dalgaard, Jørgen B., *Stadier på en retsmedicinens vej* (2002)
- DanskO = Henning Bergenholtz mfl., *DanskOrdbogen* (1999)
- Davidson-Nielsen, Hans & Matias Seidelin, *Danskeren på Guantánamo* (2004)
- DDO = *Den Danske Ordbog* 1-3 (2003-2004)
- DSt = *Danske Studier*
- Elkær-Hansen, Niels, *Uden fortrydelse. Tilbageblik på over 50 år i det offentlige tjeneste* (1996)
- Enemark, Poul, *Dansk oksehandel 1450-1550* (2003)
- Feldbæk, Ole, *Gyldendals bog om Danmarks historie* (2004)
- Fjord Jensen, Johan, *En Århus-historie. Erindringslinjer* (2004)
- Frandsen, Steen Bo, *Opdagelsen af Jylland* (1996)
- Frederiksen, Peter, *Kindkys af Pol Pot* (2004)
- FrO = Karl Hårbøl mfl., *Fremmedordbog*, 2. udg. (1999)
- Gade, Sven Ove, *Frode Jakobsen* (2004)
- Gjørup, Ivar, *Den sjette sans. Sprog, skrift og liv gennem tre årtusinder* (2000)
- GIBy = *Den Gamle By* (årsskrift)
- Hansen, Mogens Herman, *Polis, den oldgræske bystatskultur* (2004)
- Historie*, udg. af Jysk Selskab for Historie (tidsskrift)
- Hjorddal, Helge, *Tre røde konger* (1999)
- Hoff, Annette, *Lov og landskab* (1997)
- Holmqvist, Birger, *Som mand og kvinde skabte han dem* (2003)
- Jakobsen, Frode, *Slægt skal følge* (1990)
- Jarvad, Pia, *Nye Ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998* (1999)
- JP = *Jyllands-Posten*
- Karker, Allan, Excerpteringens last, i: *Sproglige åbninger. Festskrift til Erik Hansen* (2001) 441-449
- Krak 2004/05 = *Kraks Blå Bog 2004/05* (2004)
- Larsen, Lars, *Go'daw, jeg hedder Lars Larsen – Jeg har et godt tilbud* (2004)
- Lassen, Annette, *Øjet og blindheden i norrøn litteratur og mytologi* (2003)
- Leffers, Gerda Thastum, *Barndommens oase* (2003)
- Lorentzen, Henrik & Lars Trap-Jensen, Kommentarer til Henning Bergenholtz og Vibeke Vrang, i: *Hermes* 33 (2004a) 179-192
- Lorentzen, Henrik & Lars Trap-Jensen, Kommentarer til Henning Bergenholtz og Vibeke Vrang, i: *LexicoNordica* 11 (2004b) 191-201

- Lützen, Peter Heller, *Danskfagets danskhed* (2002)
MagaSinet (medlemsblad for Scleroseforeningen)
Mortensen, Lars Boje, *Civiliserede barbarer* (1991)
Motor (medlemsblad for FDM)
Müller, Lisbet Kjær & Mogens Müller, *Bogen om Bibelen* (2004)
NDO = *Nudansk Ordbog* (1953ff), specielt *Nudansk Ordbog med etymologi* (1999)
Nielsen, Birgit S., *Karin Michaëlis. En europæisk humanist* (2002)
OddA = *Odder Avis*
ODS = *Ordbog over det Danske Sprog* 1-13 (1919-32)
ODS-S = *Ordbog over det Danske Sprog. Supplement* 1-4 (1993-2001)
Pedersen, Karen Margrethe, Den Danske Ordbog [anmeldelse], i: *Danske Studier* 2004: 171-183
Pittelkow, Ralf, *Forsvar for nationalstaten* (2004)
RO = Dansk Sprognævn, *Retskrivningsordbogen*, 3. udg. (2001)
Samuelsen, Anders, *Vejen til et bedre Europa* (2004)
Skalk = *Skalk. Nyt om gammelt* (tidsskrift)
Skautrup, Peter, *Det danske sprogs historie* 4 (1968)
Skriver, Jens B., *Det Historiske Museum i Århus* (2003)
Spang-Hanssen, Ebbe, *Hukommelsens skæbne* (2004)
SøndA = *Søndagsavisen*
Tortzen, Chr. Gorm, 'Dette må undersøges nærmere' – *Theofrast og botanikkens grundlæggelse* (2003)
Trap-Jensen, Lars, Normering eller deskription i Den Danske Ordbog – mere eller mindre?, i: *LexicoNordica* 9 (2002) 63-78
UTT = *Universitet til tiden?* Debatbog, red. Finn Horn & Henrik Kaare Nielsen (2003)
Vogt, Lino, *Laug, slægt og stat. Den politiske udvikling i Firenze 1281-1295* (2000)
WeekA = *Weekendavisen*
ÅrhSt = *Århus Stiftstidende*

Al magt til varianterne?

Nogle overvejelser om *critique génétique* og *New Philology*

Af Johnny Kondrup

Hensigten med denne artikel er at give en diskuterende introduktion til to nyere filologiske strømninger, der begge markant betoner varianternes værdi på bekostning af den etablerede tekst: den franske *critique génétique* og den hovedsageligt angelsaksiske *New Philology*. Jeg vil dog begynde et tredje sted, nemlig i den tyske nyfilologi, der med fordel kan bruges som baggrund for at forstå og vurdere de to nyere strømninger.¹

1. Den tyske nyfilologi

Udviklingen i 1900-tallets filologi er ofte blevet beskrevet som nyfilologiens selvstændiggørelse i forhold til den klassiske. – Allerede her er en præcisering nødvendig: »Nyfilologi« bruger jeg i overensstemmelse med vanlig tysk praksis om en filologi, der arbejder med materiale efter bogtrykkerkunstens opfindelse. Som betegnelse for den retning, der kalder sig »New Philology«, bruges enten den engelske term eller »materialfilologi«. Nyfilologiens selvstændiggørelse bestod netop i, at den blev bevidst om, at dens særegne materiale var bogtryk – og de manuskripter, som lå forud herfor: udkast, kladder, renskrifter. I modsætning til den klassiske filologi, der i sit materiale, håndskrifterne, har at gøre med se-ne afskrifter af en nu forsvunden original, er bogtrykket netop nyfilologiens original, og hvad der findes af håndskrifter, ligger før originalen, ikke efter.

Den udvikling, der er foregået, kan, hvis man koncentrerer sig om forholdet mellem tekst og variantapparat, beskrives som en forskydning af vægten fra teksten til apparatet. Hvis man alene koncentrerer sig om apparatet, kan udviklingen beskrives som en forskydning fra læsemåder til varianter.

Det første først: I en klassisk eller norrønt filologisk udgave består variantapparatet af læsemåder, som afviger fra den etablerede tekst. De er

hentet fra andre håndskrifter, og udtrykket læsemåder er her ganske præcist: De repræsenterer andre måder at læse den tabte original på end den måde, hvorpå den læses i og med den etablerede tekst, som apparatet knytter sig til. Men i en nyfilologisk udgave består variantapparatet af afvigende steder i forfatterens egne, tidligere versioner af samme værk. De repræsenterer ikke andre måder at læse originalen på, men tidlige, varierende versioner af det værk, som finder sin krystallisationsform i den trykte original.

Friedrich Beißner indførte i 1938 termerne overleveringsvarianter og tilblivelsesvarianter, som beskriver denne forskel. De er gode, men ikke helt dækkende, eftersom der i trykte udgaver efter den første, men inden forfatterens død, kan være foretaget ændringer, som skyldes forfatteren selv. Man kan da tale om tilblivelsesvarianter *après la lettre* eller af genealogisk type, hvorimod varianter fra manuskripter før førstetrykket kaldes tilblivelsesvarianter af genetisk type.

Den nyfilologiske udgaves besvær med at finde sine egne ben illustreres af de store tyske udgaver fra sidste halvdel af 1800-tallet og langt ind i 1900-tallet. Her behandles nyfilologisk materiale, som var det et klassisk filologisk. Der råder en vis tilbageholdenhed med at meddele varianter fra forfatterens skriveproces, især interne varianter, altså de ændringer, som forfatteren har foretaget i det enkelte håndskrift under nedskrivningen. Udgiverne mener ikke, at sådanne spåner fra værkstedet skal have lov til at skygge for det færdige resultat. Til gengæld registrerer man med flid senere afvigelser fra den etablerede tekst, ofte uden at spørge om deres værdi. Man registrerer også varianter fra tryk, som forfatteren ikke har haft indflydelse på, og fra udgaver efter hans død. I Karl Goedeke's udgave af Schillers værker (1867-76) hedder det fx i tredje bind: »Wir haben den Text, wie ihn Schiller gab und wie er in der Folge gestaltet oder verunstaltet wurde, vorzulegen«. ² I samme bind registreres afvigelserne mellem førstetrykket af *Kabale und Liebe* (1784) og 20 senere tryk frem til 1862. Goedeke skriver herom: »Wir wissen sehr wohl, daß diese Ausgaben, die sämtlich ohne Schillers Beteiligung erschienen sind, für die Constituirung des Textes selbst keinen Werth haben, aber für die Geschichte des Textes haben sie den entschiedensten Werth«. ³ Her registreres m.a.o. originalens gradvise forvitring i en slags vaneforestilling om, at man har at gøre med teksthistorie i klassisk-filologisk forstand. Goedeke's udgave blev af samtiden betegnet som »udgavernes udgave« og dannede forbillede for talrige andre Schiller-editioner helt frem til 1950'erne. ⁴

Ser man dernæst på forholdet mellem tekst og variantapparat, er det i den klassiske tradition tydeligt, at apparatet tjener teksten. I apparatet meddeles først og fremmest de læsemåder fra håndskriftoverleveringen, som udgiveren har forkastet under etableringen af den autoritative tekst. Disse udskudte læsemåder tjener som dokumentation for udgiverens rekonstruktion af arketypen, dvs. det nærmeste man kan komme den tabte original. Derudover kan apparatet indeholde oplysninger om, fra hvilke håndskrifter de læsemåder stammer, som er optaget i teksten.⁵

I den nordiske filologiske tradition er det lidt anderledes; her rekonstruerer man ikke en arketype, men aftrykker et af de bevarede håndskrifter (»best manuscript«-metoden) og kommer for så vidt tættere på en nyfilologisk praksis. Dog er apparatet selvsagt stadig en dokumentation af den øvrige overlevering, og sammen med stemmaet tjener det som et materiale for læserens egen afgørelse af, hvad der er primær tekst, og hvad der er sekundær. Det tjener m.a.o. *læserens* forsøg på at rekonstruere arketypen.⁶

I den nyfilologiske udgave har variantapparatet sin egen funktion: at anskueliggøre værkets tilblivelse. Det var dog først omkring år 1900, at denne funktion blev bevidstgjort. Alle de tyske klassikerudgaver frem til den store Sophien-Ausgabe af Goethes værker, der udkom i Weimar 1887-1919, brugte håndskrifterne til at sikre den etablerede tekst. Man imiterede altså den klassiske filologiske metode.⁷ Sophien-Ausgabe var den første til at indføre princippet om, at *alle* tilblivelsesvarianter skulle meddeles, inklusive de interne.⁸ En anden sag er, at udgaven ikke levede op til sit eget princip; ligeledes, at den blot registrerede varianterne uden nogen tilsyneladende idé om, hvad de skulle bruges til.

Fokus lå til at begynde med på variantapparatet som et redskab til at forstå udviklingen i digterens psykologi eller »stil« (stilen er manden). Perspektivet var skabelsespsykologisk eller poetologisk; men siden indsnævredes det til at gælde værket. I 1921 hævdede Georg Witkowski, at variantapparatets opgave var at anskueliggøre »das Wachsen des einzelnen Werkes« – ganske vist med tilføjelsen: »und die darin abgespiegelten Entwicklungsstadien der künstlerischen Persönlichkeit«. ⁹ Man mærker, at forandringen er undervejs.

I 1924 hævdede Reinhold Backmann som den første, at variantapparatets genetiske perspektiv på værket gav det en selvstændig værdi i forhold til den etablerede tekst, ja endog en større betydning end teksten. »Überall wo eine eigenhändige Überlieferung (...) vorhanden ist, hat diese im Apparat mindestens gleichwertig und gleichberechtigt neben

die Schlußgestalt zu treten.« Og videre: »Die Klarlegung der Entwicklung gibt dem Apparat erst seinen selbständigen Wert gegenüber dem Textabdruck, ja sie gibt ihm, wenn sie in der rechten Weise erfolgt, ein Übergewicht an Bedeutung über den letzteren.«¹⁰

Trods disse teoretiske tilløb var variantapparaternes udformning langt op i 1900-tallet bestemt af den klassisk-filologiske arv. Varianter blev meddelt i det traditionelle enkeltstedsapparat, dvs. hæftet til den etablerede tekst og isoleret fra hinanden. Først da Friedrich Beißner op mod anden verdenskrig udviklede et trin- eller trappeapparat, som han siden brugte i sin »Große Stuttgarter Ausgabe« af Hölderlins værker (1943-85), blev det muligt at repræsentere ændringer og vækst i (mindre) sammenhængende tekstpartier. Beißners apparat betød et vendepunkt i det nyfilologiske variantapparats historie (jf. illustration 1).

Den fulde, teoretiske konsekvens af de tilløb, jeg hidtil har nævnt, blev trukket i 1971, da Gunter Martens lancerede sit begreb »Textdynamik« (i artiklen »Textdynamik und Edition« fra samlebindet *Texte und Varianten*). Med tekstdynamik sigtede Martens til den udvikling af et værk, som forløber gennem »variante stadier«. Martens pointerede, at denne udvikling repræsenterede mere end forfatterindividualiteten eller den kunstneriske skabelsesproces. Udviklingen »erweist sich als eine wichtige textspezifische Aussage, ja sogar als spezifische Qualität von Text schlechthin.«¹¹ Argumentationen bag dette synspunkt går hovedsagelig

Illustration 1: Et lille stykke tekst (øverste fire linjer) fra *Friedrich Hölderlin: Sämtliche Werke. Große Stuttgarter Ausgabe*, hrsgg. von Friedrich Beißner und Adolf Beck, til lejligheden monteret med det tilhørende variantapparat. Teksten er tredje strofe, dvs. versene 9-12, af den asklepiadæiske ode »Dichtermuth« (i en senere version kaldet »Blödigkeit«), i udgavens bd. II, 1951, s. 62. Variantapparatet er fra samme bind, s. 531 f. Apparatet omfatter fire af de i alt fem overleveringsbærere til denne første version af digtet: to egenhændige manuskripter (H2 og H3; teksten følger H1), en afskrift i fremmed hånd (h = trykms.) og et uautoriseret førstetryk (A1, 1826). I H3 mangler dog vort tekstudsnit. H2 opviser en sky af varianter, som Beißner forsøger at klare ved sit såkaldte trin- eller trappeapparat. Mest kompliceret er tilblivelsen af vers 9, hvor der udskilles tre genetiske trin (I-III). Det højst nummererede er det sidst skrevne og erstatter de(t) foregående. Denne regel gælder også inden for hvert af de tre trin, hvor arabertal markerer stadierne. Trin III bør altså læses: »still am Gestad in silberner«. Illustrationen er lånt fra Christian Janss' artikel: »Friedrich Hölderlins verker – en prøvesten for ulike utgavetyper«, i: Per Dahl, Johnny Kondrup og Karsten Kynde (red.): *Læsemåder. Udgavetyper og målgrupper*. Nordisk Netværk for Editionsfilologer. Skrifter, 6, Kbh. 2005, s. 101.

Denn, wie still am Gestad, oder in silberner
Fernhintönender Fluth, oder auf schweigenden
Wassertiefen der leichte
Schwimmer wandelt, so sind auch wir,

Lesarten der ersten Fassung (H^2, H^3, h, A^1)

H^2 enthält in den Versen 1–6 auch schon einige Varianten zur 3. Fassung
(Blödigkeit).

Überschrift: Dichtermuth. aus Dichter-Muth. h fehlt H^3

1–16: fehlt H^3

1 Sind denn dir aus: Bist denn du H^2 verwandt] verwandt, H^2 alle aus
allen H^2 dir nicht verwandt alle] darüber: dir nicht bekannt viele H^2
2 zum] gestr. u. unterpunktet; darüber, gestr.: im h Dienste] darüber die Num-
mer 2 H^2 die Parze] darüber die Nummer 1 H^2 2: über der ersten Hälfte
des Verses: Wandelst auf Wahrheit du H^2 unter der zweiten: nicht, wie auf
Teppichen? H^2 3 nur] (1) nur (2) doch (5) nur H^2 wandle] darüber:
(1) tritt nur (2) vorgefügt: mein Genius H^2 4 durch's] durchs H^2 Fort.
durch's] darüber: Baar ins H^2 5 dir,] dir H^2 geseegnet dir] darüber:
gelegen uns H^2 6 gewandt!] Ausrufzeichen aus Komma H^2 gewandt] reimt
über gestr. wandt H^2 6.7 denn Dich] darüber, gestr.: dich Denn H^2
7 Herz!] Herz, (aus w) H^2 9 Denn,] Denn H^2 Denn, h Dann, A^1
10 Fluth] Flut aus Fluth h

9–12: I: Denn wie drunten im Thal, oder den steigenden

Pfad an schauriger Kluft, oder in schweigender

(1) Wolken

(2) Wolke droben ein froher

Alpenwanderer, (1) gehen

(2) gehn auch wir H^2

II: 9 auf über gestr. den H^2 10 tosender über gestr. schauriger H^2

III: 9 still am (1) Gestat, (2) Gestad über: drunten im Thal H^2
in silberner] (1) im (2) in silberner H^2 10 Fernhintönender
Fluth,] (1) über dem Anfang der Fassung I: Oder mitten im an
linken Rand: (2) Hell (5) Fernelokender (4) Hochoaufwallender
(5) Woogenluftiger Fluth (6) Immertönender (7) Fernhin-
tönender Fluth, H^2 10.11 auf schweigenden Wassertiefen]
(1) in (a) schweigenden (a) Dunkeln (β) Blauen Tiefen drunten
(b) dämmernden (2) im Wassergewölk (5) in lu (4) auf (a)
schweigender (b) silberner Tiefe (5) auf schweigenden Wasser
Tiefen H^2 11 der leichte] der (1) muntre (2) gestr. u. unter-
punktet: leichte über: ein froher H^2 12 Schwimmer wandelt,
so sind über: Alpenwanderer, [gehn] H^2

ud på, at enhver tekst har en immanent bevægelse mod at indfange en førsproglig virkelighed eller realisere en hensigt – og denne bevægelse ytrer sig i stadig nye ændringer. Tekst er således et fænomen, der unddrager sig statisk fiksering.

Som Martens selv gør opmærksom på, får denne opfattelse vidtrækkende konsekvenser for udgivelsen af tekster. Jeg parafraserer det centrale afsnit af hans artikel i nogle sætninger, der næsten har karakter af citat: For det første er det klart, at der tildeles tekstvariansen en central rolle i udgivelsen. For det andet følger, at ingen enkelt version kan gøre krav på prioritet. Begrænsningen til ét udviklingstrin, valget af en bestemt tekstgestalt inden for den totale udvikling, vil altid betyde en fortolkende fiksering. I den historisk-kritiske udgave skal den samlede tekstoverlevering foreligge og dokumenteres på passende vis, hvilket betyder, at det, der normalt betegnes som »apparatet«, får en central rolle. Apparatet bliver det centrum, hvorom alle andre dele af udgaven grupperer sig; ja, i yderste konsekvens betegner de tilhørende tekstbind, der indskrænker sig til én version af værket, kun en tilføjelse (»ein Superadditum«) til apparatets dokumentation af variansen. Ganske vist må Martens indrømme, at tekstudviklingens komplicerede karakter resulterer i variantapparater, der er svære at læse, og at man derfor har behov for en »klartekst«, dvs. en ederet tekst. Men det er kun en nødvendig indrømmelse til læseren.

Martens slutter det centrale afsnit med en betragtning, der resumerer historien og viser, at han forstår sig selv som fuldbyrdelsen af den udvikling, jeg har beskrevet:

Solange der Begriff Varianten-Apparat noch die Editionstechnik bestimmt, solange also der Verzeichnung der Textveränderungen noch eine rein additive Funktion zukommt und dieser Teil als Appendix zum edierten Klartext angelegt wird, ist die Lösung vom unangemessenen altphilologischen Vorbild nicht völlig vollzogen. Erst eine Umkehrung des traditionellen Verhältnisses Text – Apparat kann der hier im Ansatz entwickelten Texttheorie ihre editorisch vollgültige Entsprechung geben, wenn auch aus ökonomischen Gründen in den meisten Fällen dieses Ziel ein Idealbild bleiben und ein tragbarer Kompromiß gefunden werden muß.¹²

Martens konkluderer, at det optimale apparat til repræsentation af tekstdynamik er det synoptiske, der på samme tid tillader læseren at se den paradigmatiske forandringsrække og den syntagmatiske sammenhæng,

som hver forandring er indfattet i. Synopsen kombinerer enkeltstedsapparatets vertikale dimension med »lag-apparatets« horisontale.¹³ Imidlertid er det apparat, Martens selv præsenterer i slutningen af sin artikel, ikke synoptisk. Det adskiller de enkelte »tekstrin« og gør rede for de interne varianter på hvert trin. (Et tekstrin svarer omtrent til et tilblivelseslag, ofte også til en overleveringsbærer.) Forholdet mellem forskellige tekstrin redegøres der for i diskursiv form, evt. støttet af et stemma.¹⁴

I stedet blev det synoptiske apparat udviklet af Martens' nære kollega, Hans Zeller, i en udgave af Conrad Ferdinand Meyers *Sämtliche Werke* (1-15, 1958-86), som blev mønsterdannende for andre udgaver.¹⁵ Zellers apparat er dog ret enkelt, og i mange tilfælde vælger han at erstatte en sammenfattende synopse af en større håndskriftbestand med to eller tre mindre synopser, der hver sammenligner to overleveringsbærere.¹⁶ – Et langt mere gennemført og ambitiøst synoptisk apparat findes i den historisk-kritiske Klopstock-udgave, hvor Elisabeth Höpker-Herberg fx har udgivet *Messias* og sammenfattet 11 overleveringsbærere i en synopse¹⁷ (jf. illustration 2).

2. Critique génétique

Den genetiske kritik – *critique génétique* – er et fransk fænomen, knyttet til institutionen ITEM (Institut des Textes et Manuscrits Modernes). Historien begyndte i 1968, da den franske stiftelse til fremme af forskning, Centre National de la Recherche Scientifique, dannede en forskergruppe, der skulle undersøge Heinrich Heines efterladte manuskripter, som det franske nationalbibliotek havde købt. Gruppen, ledet af Louis Hay, udviklede sig til at blive kernen i et større forskningsprojekt, der i 1982 førte til dannelsen af det selvstændige institut ITEM. Instituttet blev en stor succes i en tid, hvor humanistisk forskning ellers var i defensiven, måske fordi det overtog en række traditionelt naturvidenskabelige træk: et stort forbrug af teknisk apparatur (til gennemlysning, mikroskopering osv.) og en arbejds måde opbygget i forskerteams. I dag er instituttet arbejdsplads for mere end 100 forskere.¹⁸

Den genetiske kritik beskæftiger sig med at fortolke – og undertiden udgive – manuskripter og varianter. Men det har man gjort, også i Frankrig, gennem hele 1900-tallet, så hvordan adskiller den genetiske kritik sig fra traditionel filologisk manuskriptforskning? Selv lægger de fleste

Erster Gesang

Übersicht über die synoptisierten Zeugen
(Über textkritischen Bewertung der Zeugen vgl. Werke IV, Bd 3): Textwiedergabe, Synopse, Textgrundlage.)

K1	Z 672-704	Autoreigene Wiederschrift von 1747
A1	Z 1-721	Erster Druck (D1) in den "Bremer Beiträgen", 1748: Erster Gesang
A2	Z 1-721	Quartdruck (D5) der Ausgabe "Halle 1751": Erster Gesang
D6	Z 637	Corrigenda-Liste zu A2 (D4)
A3	Z 1-721	"Kopenhagener Ausgabe", Bd 2 (D7), 1755: Erster Gesang
Ma	Z 1-721	Handexemplar der "Kopenhagener Ausgabe" (A3) mit Zwischenfassungen: Arbeitsunterlage
Mb	Z 1-721	Handexemplar der "Kopenhagener Ausgabe" (A3) mit Zwischenfassungen: Arbeitsunterlage
A4	Z 1-721	Quartdruck (D19) der "Altonauer Ausgabe", 1790: Erster Gesang
Mc	Z 1-721	Handexemplar der "Altonauer Ausgabe" (A4) mit Zwischenfassungen: Arbeitsunterlage
Mf	Z 1-721	Handexemplar der "Altonauer Ausgabe" (A4), Druckvorlage der "Göschenausgabe" (A5)
A5	Z 1-721	Foliodruck (D23) der "Göschenausgabe", 1799: Erster Gesang

A1 A2 A3 Ma Mb A4 Mc Mf A5

1	A1 A2 A3 A4 A5	Sing , unsterbliche Seele , der sündigen Menschen Erlösung ,
2	A1 A2 A3 MaDh.2) MbDh.2) MbDh.2) A4 A5	Die der Messias auf Erden in seiner Menschheit vollendet , ^ auf = = [Erde] der Mittler! = - "Medias auf Erden" = =
3	A1 A2 A3 A4 Mc Mf A5	Und durch die er Adams Geschlechte die Liebe der Gottheit , "Geschlecht zu der
4	A1 A2 A3 MaDh.2) MaDh.2) A4 McDh.1) McDh.1) McDh.1) McDh.1) McDh.1) McDh.2) McDh.3) Mf A5	Mit dem Blute des heiligen Bundes von neuem geschenkt hat , "hat wiederggeben =) "von neuem geschenkt hat . [Blut] = = = = [Blut] [Mit dem Blut] des heiligen Bundes [von neuem geschenkt hat .] "Hier und droben die Guten beseligend , wieder erlcht hat ." Leidend , getödtet , [dann] verherrlicht , wieder erlcht hat . und
5	A1 A2 A3 A4 A5	Also geschah des Ewigen Wille . Vergebens erhob sich
6	A1 A2 A3 MaDh.1) MaDh.2) MbDh.2) A4 McDh.2) Mf A5	Satan wider den görtlichen Sohn ; umsonst stand Judäa [Judah] "Juda gegen

M(W.L.S.J.): zwei Überarbeitungsstadien im Textbereich I 2-75, deren relative Chronologie an der Variationsfolge in Z 6 zu erkennen ist.
M(W.L.S.J.): zwei Überarbeitungsstadien im Textbereich I 2-139, deren relative Chronologie an der Variationsfolge in Z 11 zu erkennen ist.
M(W.L.S.J.S.): drei Überarbeitungsstadien im Textbereich I 2-22, deren relative Chronologie an der Variationsfolge in Z 4 zu erkennen ist.
2 (Z.1) M: Ersatzvariante durch Tilgung des ersten Textes in der Grundschicht des Zeugen (=A3).
4 (Z.1) M: Ersatzvariante aus der Grundschicht des Zeugen (=A1) durch Tilgung der Alternativvariante 2.2.
4 (Z.4) M: Tilgung der Ersatzvariante durch Streichung des Einweisungszeichens.
4 (Z.5) M: Ansatz zur Änderung durch Umstellung des Einweisungszeichens der Ersatzvariante 2.4.
4 (Z.6) M: Aus der Grundschicht des Zeugen (=M); des heiligen bis hat.

genetikere (som skolens tilhængere kalder sig)¹⁹ vægt på, at de ikke tilhører den filologiske tradition, der i Frankrig ansås for at være udlevet og overvundet omkring 1970. De ser sig i stedet som efterkommere af den strukturalistiske og poststrukturalistiske litteraturvidenskab. Det giver sig til kende på i hvert fald tre måder: 1) i holdningen til forfatteren; 2) i holdningen til tekstens teleologi; 3) i holdningen til det at udgive.

1. Den traditionelle manuskriptforskning hvilede i en psykologisk-biografisk forståelseshorisont og drev sine studier for at bidrage til at begribe enten den litterære skabelsesproces som sådan eller den individuelle forfatters måde at digte på. I modsætning hertil tænker den moderne tekstgenetik strukturelt og koncentrerer sig om tekstens eller skriftens udvikling. Den genetiske kritik er a-psykologisk og anti-biografisk; den har for så vidt indoptaget strukturalismens (eller Roland Barthes') idé om forfatterens død.²⁰

2. Ligesom den traditionelle manuskriptforskning var indstillet på at forstå forfatteren, var den orienteret efter hans intention; den forfulgte så at sige hans tankeretning fra den første idé eller det første udkast frem mod det færdige værk. Det betød også, at dens vurdering af tilblivelsesvarianterne blev hierarkisk. Men den franske tekstgenetik fornægter værkets teleologi og dermed også en hierarkisk ordning af varianterne.²¹ Den tekst, som forfatteren har fundet værdig til udgivelse, er ikke bedre end de tekster, som historisk ligger forud for den; eller sagt med genetikernes egne termer: Teksten er ikke bedre end præteksten eller »l'avant-texte« (det sidste begreb blev introduceret af Jean Bellemin-Noël i 1972). For den genetiske kritik sameksisterer de tekstlige stadier bare. Man mærker her præg af poststrukturalistiske ideer om teksten som et »netværk«

Illustration 2: Det synoptiske variantapparat i den historisk-kritiske udgave af *Friedrich Gottlieb Klopstock: Werke und Briefe*. Her er det apparatet til 1. sang af *Messias*, vers 1-6, hvor udgiveren, Elisabeth Höpker-Herberg, har sammenfattet ni overleveringsbærere i en synopse (Abteilung *Werke*, bd. IV,4, 1984, s. 2-3). Øverst en liste over overleveringsbærere, som viser, at apparatet totalt spænder over 11 bærere. Af disse er nogle adskilt i flere trin, afhængigt af hvor mange revisionslag eller gennemgående hænder der kan skelnes i håndskriften (se fx bæreren Hc, der i vers 4 er fordelt på tre hænder, H.1, H.2 og H.3). For disse hænders omfang og relative kronologi redegøres der i første afdeling af det supplerende apparat på sidefoden. I anden afdeling meddeles øvrige, lokale iagttagelser, som ikke kan optages i hovedapparatet. – Pilene mellem vers 3 og 4 indikerer, at ændringernes meningssammenhæng griber ud over det enkelte vers. For så vidt som man er i stand til at afkode denne synopse, muliggør den en læsning af *Messias* uafhængigt af nogen ederet tekstversion.

(igen Roland Barthes) eller et »metodisk felt«, der inddrager tekstens egen fortid og følgelig strækker sig frem og tilbage mellem tekst og »avant-texte«. ²² Man mærker også en påvirkning fra Derridas teorier om skriften og betydningen, der skrider eller spreder sig polymorft til alle sider. Den genetiske kritiks ambition er den modsatte af at fastlægge betydning; den vil netop åbne teksten ved hjælp af præteksten, opløse den i utalte potentielle fortolkninger.

3. Det blev før sagt, at den genetiske kritik fortolker og undertiden udgiver manuskripter og varianter. »Undertiden«, fordi der i den genetiske kritik råder en udbredt skepsis over for den traditionelle kritiske udgave. Nogle radikale genetikere afviser simpelthen at foranstalte kritiske udgaver, fordi variantapparater er uegnede til at repræsentere værkets tidslige aspekt. Med et udtryk af Louis Hay taler de om tekstens »tredje dimension«, som altså er tiden (idet de to første dimensioner må være rummets horisontale og vertikale retning).

Genetikernes kritik af den traditionelle udgavetype er et element i deres opgør med den filologiske tradition. Her skal man dog være opmærksom på, at udgangspunktet for deres kritik er den udgavetype, som nyfilologien arvede fra den klassiske filologi, dvs. en udgave, som består af en etableret tekst og et påhæftet, evt. lemmatiseret variantapparat. ²³ At et sådant variantapparat er uegnet til at meddele genetisk materiale, altså tilblivelsesvarianter, kan man kun være enig i. De versioner af værket, som ligger forud for hovedteksten, fremtræder atomiseret, og det er vanskeligt eller umuligt at studere sammenhængen mellem flere, simultane ændringer. For så vidt ligger de franske genetikere blot på linje med de, især tyske, nyfilologer, der i løbet af 1900-tallet har udviklet apparater til gengivelse af forandring og vækst i sammenhængende tekstpartier – Friedrich Beißner, Gunter Martens, Hans Zeller m.fl.

Man skulle umiddelbart tro, at genetikerne, ligesom Gunter Martens, ville anse det synoptiske apparat for at være ideelt til gengivelse af tilblivelsesvarianter. Men det er ikke uden videre tilfældet. Den tidligere direktør for ITEM, Almuth Grésillon, fastslår, at en genetisk udgave i Frankrig ikke er synoptisk, men én, der giver en diplomatarisk transskription af alle håndskrifter i »avant-teksten«. ²⁴ Hendes foretrukne udgavetype gengiver på hvert opslag dels en faksimile af en håndskriftside, dels en transskription af samme side, der ikke tyder ændringerne genetisk, men gengiver dem positionelt eller »topografisk«, hvor de står (jf. illustration 3). – Det virker påfaldende uambitøst sammenlignet med tysk standard, især med det synoptiske apparat fra Klopstock-udgaven. ²⁵

Hvis man skal tyde det positivt, at de genetiske udgaver i bogform ikke er synoptiske, kan man måske erindre om, at de eksempler, man har set på synoptiske apparater i trykt form, ikke er egnede til at overbevise om, at de repræsenterer fænomenet tekststilblivelse. De virker stive og svært overskuelige, besat med tal, sigler, klammer og symboler. Desuden er det begrænset, hvor stor varians den trykte synopse kan redegøre for; kompositionelle forandringer bryder straks med dens system, der bygger på linjeparallelisering. Løsningen ligger givetvis i edb-teknikken. Computeren synes at være det ideelle redskab til at skabe synoptiske apparater. Den tillader brugeren på én gang at arbejde med sammenhængende tekster og med flere (endog mange) tekstlag; den kan udstyres med raffinerede værktøjer til sammenligning, som fremhæver variansen mellem lagene; og kompositionelle forandringer kan man tage højde for ved at indsætte *links* mellem de tekststeder, der bytter plads fra lag til lag. Måske er computeren derfor ved at gøre skellet mellem den kritiske udgave og det genetiske tekstarkiv forældet. Det er også, hvad man får indtryk af, når man læser Almuth Grésillon. Da hun kommer til edb-teknikkens muligheder, fremhæver hun hypertextstudgavens »infrastruktur« som en slags net, der tillader brugeren at søge efter sammenhænge, »soit syntagmatiquement, en suivant le fil du texte, soit paradigmatiquement, en appelant toutes les reformulations successives d'une même unité de contenu«.²⁶ Det er en formulering, der lader forstå, at den nævnte infrastruktur er synoptisk.

I samme retning peger det, når svejtseren Laurent Jenny, der ganske vist er anti-genetiker, beskriver den genetiske kritiks ideale udgave således:

Obviously, a complete genetic edition (which is materially impossible in the medium of paper) should be both »horizontal« (taking into account a complete stratum of the elaboration of the text (...)) and »vertical« (at every moment in the text, producing all the pre-

Illustration 3: Et opslag med manuskriptfaksimile og diplomatarisk transskription. Det drejer sig om et blad af Gustave Flaubert: *L'Éducation sentimentale* (BNF, nafr. 17611, fol. 66; transskriberet af Éric Le Calvez). Transskriptionen gengiver omhyggeligt varianternes position, men tyder dem ikke genetisk, jf. sigellisten under transskriptionen, hvis væsentligste tolkningskategorier er »slettet« og »tilføjet«. Illustrationen, der ikke stammer fra nogen konkret udgave, men skal eksemplificere den genetiske kritiks foretrukne udgivelsesmåde, er lånt fra Almuth Grésillon: *Éléments de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*, Presses Universitaires de France, Paris 1994, s. 124 f.

→

3.

une [sépresse ou] femme de couleur tenant dans ses bras une petite fille de deux ans vient lui parler. c'est sa femme de chambre Fr écoute avec aridité le son de sa voix. & ses paroles insignifiantes

à l'avant [De a] un monsieur trapu, à cheveux frisés bottes en cuir de Russie soustachés, air un peu distrait & Cabot; fume une pipe à bout d'ambre (x) blague avec les

Matelets & se fait admirer - Fr se sent p' lui de la sympathie. on fume ensemble. c'est le sieur Arnou marchand de bronze & de tableaux beaux. restaur. propriét' & directeur des arts réunis - il élève Fr.

Fr. roulet prie de M - qu'on s'occupe. [M] de jouer dans la chambre - soleil sur sa figure & travers les stores bleus absorption intime au bruit des palette de la vapeur & des deux harpes. - le bateau s'écrite. il faut s'en aller

De Naderess à Nopent, il ramène ce qu'il vient de voir. M' s'en va dans le type de la littérature de l'époque (I) il s'en déclare amoureux. & se reconnoît une pte passion.

(II.)

l'ennui du retour est compensé par la joie de revoir son

ami Deslauriers (qui doit venir un jour) à Nopent lui faire une visite. &

D Deslauriers (p. maigre, avec de ptes ptois & de ptes mains. - [a] des lunettes (est clair d'a) plus âgé que Fr de trois ans. (est clair d'jévous & troupe) c'est (sa fille d'au) (ancien officier de l'empire, très brave & payé, qui a une petite place & est successeur des hommes). (la nécessité

l'a forcé de se pas fixer ses études). (s'occupe de son) (il est républicain (de) (couleur jacobine). admire Robespierre & Assand Carrel, nourrit une pte ambition. [très laborieux], épou, beaucoup d'glébe & cependant jovial, d'une santé saine & barbare nature de charlatan & de despote. Mais ici au début il est préoccupé de métaphysique. (Pierre Leroux) (l'a - Fr est le dernier des romantiques.) (Deslauriers le dernier des penseurs).

est venu à pied de Nantes le salier pr voir Frédéric C

est venu à pied de Nantes le salier pr voir Frédéric C

est venu à pied de Nantes le salier pr voir Frédéric C

Notre auteur a adopté un code de transcriptions diplomatiques, qui respectent exactement la disposition du texte dans le manuscrit. Voici comme la ponctuation et l'orthographe finalistes de Flaubert.

Les signes sont ainsi réduits au minimum, ce qui accorde la visibilité de la transcription:

[.....]: passage supprimé

[italique]: passage ajouté

[canevas]: passage ajouté dans l'interligne, et se profile sur le passage supprimé

[/]/, /./, // signe de ponctuation ajouté

[]: crochets insérés par Flaubert quand il souhaite supprimer tel mot, tel passage, sans pour autant les restaurer immédiatement

Carbone de fer
Sulfure - pour le
phosphate de fer
de fer de fer
alloye = fer

II.

On a alloué par la
liste votre expresse
- est à l'usage de la
part la part: fait

Quant à la base des
vrais de conservation
de l'argent - pour le
provenir - pour
à l'usage de la

Quant à la base des
vrais de conservation
de l'argent - pour le
provenir - pour
à l'usage de la

Les ~~propositions~~ pour le métal d'argent dans les bases au platine
plus de deux ans sont les gâteaux. C'est en France de l'argent
70 cents une livre de la base de son poids métrique

à l'usage de la base de l'argent dans les bases au platine
plus de deux ans sont les gâteaux. C'est en France de l'argent
70 cents une livre de la base de son poids métrique

Quant à la base des vrais de conservation de l'argent - pour le
provenir - pour à l'usage de la

Quant à la base des vrais de conservation de l'argent - pour le
provenir - pour à l'usage de la

Quant à la base des vrais de conservation de l'argent - pour le
provenir - pour à l'usage de la

textual strata from the most embryonic to the most complete (...), thereby constituting an »open book« in which the very process of its genesis emerges at the same time that the form becomes fixed.²⁷

Netop den form for udgave, som her beskrives, svarer til, hvad man på dansk forsøger at skabe i *Søren Kierkegaards Skrifter* (1997 ff.). Det er en hybrid-udgave, hvis elektroniske version, som er under udarbejdelse i forlængelse af bogversionen, vil knytte et altomfattende, synoptisk apparat til de færdige værkers tekst. Apparatet skal tillade brugeren på én gang at læse ethvert lag i et givet værks tilblivelsesproces horisontalt, fra ende til anden, og at arbejde sig vertikalt ned igennem samtlige lag ved et givet tekststed. Dette apparat knytter man altså til en kritisk ederet læsetekst, som svarer til den trykte udgave, hvilket en radikal genetiker næppe ville gøre. Men det er dog tankevækkende, at man i én og samme udgave forener den traditionelle kritiske udgave og den genetiske kritiks idealudgave.

Med risiko for at underbetone det originale og nybrydende i den genetiske kritik vil jeg tilføje, at også på de andre punkter, hvor genetikerne hævder deres særstatus og deres brud med den filologiske tradition, er de mere i overensstemmelse med den generelle udvikling, end de vil vide af. Deres a-psykologiske og anti-biografiske holdning til det genetiske studium modsvarer vel af den udvikling, der er foregået i den tyske (og skandinaviske) editionsfilologi, hvor perspektivet er flyttet fra skabelsesprocessens eller digterens psykologi til teksten eller værket som et dynamisk fænomen. Skønt forandringen har fået en særlig militant karakter i det strukturalistiske Frankrig, er den synlig også i andre lande. Lad mig nøjes med at minde om Gunter Martens' artikel »Textdynamik und Edition«, der også er et opgør med det psykologisk-biografiske perspektiv på tekstforandring. Martens siger, at en henvisning til forfatterens skabende individualitet ikke længere er nok til at begrunde variantapparatets indretning. For en konsekvent historisk-hermeneutisk tilgang kan forandringer i et værk ikke forklares blot som udtryk for kunstnerisk produktivitet. Værkets udvikling gennem variante stadier må anerkendes som et faktum, der repræsenterer selve tekstens væsen som dynamisk fænomen.²⁸

Også genetikerens afvisende holdning til værkets teleologi og dermed til den hierarkiske orden af varianterne genkalder en diskussion, som har været ført i tysk editionsfilologi efter anden verdenskrig, især i tilknytning til Friedrich Beißners Stuttgarter-udgave af Hölderlins værker

(1943-85). Beißners variantapparat blev hurtigt kritiseret for, at det anskuede varianterne under et teleologisk perspektiv og indordnede dem i en udviklingsproces frem mod det færdige værk. De varianter, der ikke tilhørte tekstens sidste udviklingstrin, blev meddelt uden kontekst og på en måde, så man ikke kunne rekonstruere ordlyden i den tidligere version.²⁹ Presset af kritikken måtte Beißner indrømme, at hans apparat kun tillod læseren at danne sig et billede af værkets »ideale vækst«, ikke af den »reale«. Men netop kritikernes insisteren på, at hvert tilblivelsestrin skulle indgå i apparatet i sin egen ret, betegnede en anti-teleologisk og anti-hierarkisk holdning, som siden har sat sig grundigt igennem. Igen kan man minde om Gunter Martens' artikel, hvor det pointeres, at alle versioner af et værk har samme rang og ingen bør subumeres under andre. Eller man kan citere Bodo Plachtas sammenfatning af, hvordan tysk editionsfilologi har udviklet sig i sidste halvdel af 1900-tallet: »the understanding of textual genesis as such has changed. The genetic apparatus no longer reconstructs the 'growing' of a text to a state of perfection, but at the most documents stages of the development of a text which is 'open' in principle and reached a final state at some time«. ³⁰

Jeg har som sagt nok underbetonet det nye, det innovative i den genetiske kritik for at påpege, hvor den stemmer overens med udviklingen uden for Frankrig. Dette nye er da især koncentrationen om teksten (eller værket) som tilblivelse, produktion, bevægelse, potentialitet. Antoine Compagnon siger det således: Tekstgenetikens fokus er »the dynamic process of writing and textual production (...) its ultimate goal is to reconstruct, by examining notebooks, autographs, typescripts and proofs, the mechanisms of textual production through the movement of writing«. ³¹ Pierre-Marc de Biasi siger det mere poetisk: Teksten »ne vit que par la mémoire vive de sa propre écriture«. ³²

Men hvis dette skal være andet og mere end den koncentration om tekstens »dynamik«, som vi har mødt i den nyere tyske editionsfilologi, må man spørge, om dette andet overhovedet er tilgængeligt for videnskabelig udforskning. I hvilket omfang kan studiet af det bevarede manuskript give adgang til en teksts tilblivelse? Er manuskriptet andet end tilblivelssens redskab eller produkt, en afskudt ham, hvorudfra man håber at kunne genskabe den levende slange? Kan manuskripter åbenbare andet end illusionen om en tilblivelse? ³³ Er genetikernes dyrkelse af manuskriptene m.a.o. et udtryk for et stykke tilblivelsesmetafysik, en romantisk søgen efter en oprindelse, som ikke kan gribes? Et egentligt svar kan ikke gives her. Men indtrykket af, at det forholder sig sådan, bestyrkes,

når genetikerne viser tilbøjelighed til at betragte præteksten som stedet for alt, hvad der er godt: frihed, frugtbarhed, lysten og det ubevidste. I præteksten finder de gerne en tilstand af semantisk rigdom og vildskab, som uvægerlig indskrænkes ved den tekstlige strukturering.³⁴

3. New Philology

Hvor den genetiske kritik udspringer af en beskæftigelse med moderne forfattere – især Flaubert, Valéry, Zola og Maupassant – er *New Philology* opstået inden for middelalderfilologien. Det skete omkring 1990. Et afgørende incitament var franskmænden Bernard Cerquiglinis essay *Éloge de la variante* (1989), der med inspiration fra Michel Foucault hævdede, at det litterære værk i middelalderen var en variabel. Der fandtes ikke stabile værker, kun varians. Cerquiglinis tanker blev ført videre året efter (1990) i et nummer af tidsskriftet *Speculum*, udgivet af The Medieval Academy of America, med temaet »The New Philology«. Emnet var foreslået af Stephen G. Nichols, der også skrev fløjartiklen og udpegede de øvrige skribenter. To år forinden (1988) havde Nichols været medudgiver af et samlebind med titlen *New Medievalism*. I *Speculum* brugte han termen *New Philology* i samme betydning som *New Medievalism*. Nichols, der i dag er professor ved Johns Hopkins University i Baltimore, regnes for retningens hovedmand. I øvrigt taler han nu helst om *material philology*.

Nichols definerer materialfilologien som et postmoderne fænomen,³⁵ og heri ligger en parallel til den genetiske kritik, der forstod sig selv som poststrukturalistisk. De to retninger er også langthen fælles – og i øvrigt fælles med nyfilologien – om at reagere mod den samme filologiske tradition: den lachmannske, der overførte de klassiske filologiske principper på yngre materiale, hvor de ikke hører hjemme.

Kritikken af Lachmanns metode er dog en anden fra materialfilologiens side, idet middelalderfilologen sjældent har at gøre med tilblivelsesvarianter som nyfilologen og den genetiske kritiker. Ligesom den klassiske filolog arbejder middelalderfilologen normalt med overleveringsvarianter i håndskriftform. Men Lachmanns fejl bestod i at overføre de relativt simple og retlinede overleveringsforhold, som man kender fra det græske og romerske materiale, til et middelalderligt tysk, hvis overleveringsforhold er langt mere komplicerede, fordi teksterne er præget af

kontamination, sammenblanding.³⁶ I det middelalderlige materiale er det derfor uhyre meget vanskeligere, om ikke umuligt, at foretage den operation, som hele Lachmanns kritik går ud på: at sigte den samlede overlevering med henblik på at rekonstruere arketypen.

De middelalderlige manuskripter indeholder en overflod af varianter, som for Lachmann-traditionen repræsenterer en uorden, og som dens udgaver forsøger at bemestre i deres forsøg på at komme så nær den tabte original som muligt. Men denne originalfiksering er ifølge materialfilologien idealistisk og miskender realiteten i den middelalderlige kultur: Den såkaldte uorden var netop datidens norm, og materialfilologien ønsker at genindsætte variansen i sin ret. Det er et projekt med flere dimensioner.

For det første indebærer det en respekt for den tekst, som findes i det enkelte håndskrift; man opgiver altså ambitionen om at rekonstruere en arketype og udgiver i stedet de konkrete manuskripter. Nogle udgivere renoncerer også på at emendere grundteksten og nøjes med at udpege formentlige fejl i kommentaren. Dog er der vistnok ingen materialfilologer, som nægter at udgive, sådan som radikale genetikere gør.³⁷

For det andet (og her er årsagen til, at man taler om materialfilologi) indebærer det en respekt for selve håndskriftet i dets egenskab af fysisk artefakt. Håndskriftet betragtes ikke som en passiv formidler eller transportør af tekst, men som et mødested for flere forskellige sprog, hvoraf teksten kun er ét. Andre er illustrationer, initialer, farvede rubrikker og glosser, for slet ikke at tale om kompositionen af et håndskrift med flere forskellige tekster, der kan bringes i dialog med hinanden. Denne opmærksomhed over for håndskriftet og dets ikke-tekstlige aspekter er med til at »kontekstualisere« teksten, og materialfilologerne mener, at de dermed overskrider den traditionelle tekstkritik.³⁸

Når det ovenfor blev sagt, at materialfilologien (ligesom den genetiske kritik og den tyske nyfilologi) reagerede mod den lachmannske tradition, var det rigtigt, men ikke tilstrækkeligt. Det fremgår, hvis man et øjeblik ser på materialfilologiens holdning til traditionen for at udgive efter »best manuscript«-metoden. Det er den, der behersker nordisk middelalderfilologi, men traditionen er også kendt på kontinentet, hvor den blev introduceret af franskmændene Joseph Bédier i årene 1913-28, netop i et opgør med Lachmann.

Når Bédier ikke finder nåde for materialfilologernes øjne, skyldes det, at han i sit fokus på det bedste af de overleverede manuskripter var lige så privilegerende og originalitetsfikseret som Lachmann. Bédier behandlede det bedste (og derfor udgivelsesværdige) manuskript, som var det et

originalmanuskript fra en moderne forfatters hånd, mens varianter fra øvrige manuskripter blev behandlet som afskriverfejl.³⁹ Der lå altså i hans metode ingen respekt, hverken for variansen som tekstuelte fænomen eller for håndskrifterne som artefakter.

Det fænomen, som materialfilologien dybest set kritiserer, er dyrkelsen af originalen eller den privilegerede tekst, hvad enten i skikkelse af arketyper eller det bedste manuskript. Denne originaldyrkelse er et *moderne* fænomen, et produkt af 1800-tallet, og reflekterer den situation, som opstod, da bogtrykkerkunsten blev så præcis og mekaniseret, at teksten, der forlod trykpressen, kunne anses for stabil. Kun en stabil tekst kan samtidig anses for det definitive udtryk for forfatterens vilje, dvs. for autoriseret eller original. Første kapitel af Bernard Cerquiglinis førnævnte bog (*Éloge de la variante*) er netop en bog- og mentalitetshistorisk argumentation for, at begreberne forfatter, autorisation, intention og stabil tekst er indbyrdes afhængige og opstår omkring år 1800, hovedsagelig som et resultat af trykketeknikkens perfektion.⁴⁰ I den forbindelse er det værd at bemærke, at Cerquiglini bruger de tekstgenetiske centralbegreber, da han karakteriserer forfatterautorisationens betydning for værket. Det er forfatterens trykkeitilladelse, der fra og med begyndelsen af 1800-tallet skiller »l'avant-texte« fra teksten, tilblivelsen fra det færdige værk. Cerquiglini taler også om de moderne korrekturark, der sendes ud af trykkeriet, hjem til forfatteren, som vandskellet mellem avant-texte og tekst.⁴¹ Materialfilologien har m.a.o. rødder i den genetiske kritiks tanke-gods.

Det er altså den moderne forestilling om teksten som en stabil størrelse og som *nogens* tekst, der anfægtes af materialfilologien. Og det er en forestilling, der svarer til materialesituationen inden for nyfilologien, der som før sagt arbejder med forfatterskaber efter bogtrykkerkunstens opfindelse, og for hvilken en original typisk er en trykt bog, skrevet af en bestemt ophavsmand. Lachmanns forseelse bestod i, at han ubevidst projicerede denne tidstypiske, moderne forestilling tilbage på et materiale, hvor den ikke hørte hjemme. Det samme gjorde Bédier, deres forskelle til trods.

Det interessante er imidlertid, at der også inden for den tyske nyfilologi er foregået et opgør med forestillingen om den stabile tekst – et opgør, som ligeledes har betonet variansen (her: tilblivelsesvariansen), men uden af den grund at opgive eller bare udfordre ideen om, at teksten har en ophavsmand. Heller ikke det mere radikaliserede opgør med tekstens stabilitet, som er foretaget af den genetiske kritik, anfægter (vistnok) grundlæggende relationen mellem forfatter og tekst. Bag den strukturali-

stisk inspirerede tale om forfatterens død ligger et opgør med den genetiske biografisme, men mig bekendt ikke med forestillingen om, at præteksten såvel som teksten har en ophavsmand.

Materialfilologiens hovedmænd er som nævnt af den opfattelse, at de med deres interesse for den materielle tekstbærer overskrider traditionel tekstkritik, og mener ligefrem, at denne interesse er noget særligt for studiet af en manuskriptbåren kultur (altså i dette tilfælde middelalderfilologien). Det er et synspunkt, som kan betvivles, idet netop interessen for manuskriptet som artefakt gør materialfilologien beslægtet med den analytiske bibliografi. Bibliografien betoner præcis de materielle aspekter af den trykte bog, som materialfilologien betoner ved det middelalderlige håndskrift: for det første variansen fra andre eksemplarer af samme tekst (her den interne varians, betinget af typografiske fejl, rettelser i løbet af trykkeprocessen, kartoner eller cancellancer, dvs. indklæbede blade med nytrykt tekst til erstatning af udskårne blade, osv.). For det andet samspillet mellem tekst og udstyrelse (format, layout, typografi, evt. illustrationer, papirkvalitet m.v.). Endelig samspillet mellem tekst og paratekst (titelblade, indholdsfortegnelser, noter, forlagsreklamer osv.).

For så vidt repræsenterer bibliografien et internt opgør med netop den »modernistiske« forestilling om teksten, som har præget filologien siden Lachmann. Forestillingen knyttede sig til den trykte bog, der – med Stephen Nichols' kritiske ord – »purported to provide a universal representation of the work, rather than one discrete textual form among many.«⁴² Men det er netop denne prætention eller påstand, som bibliografien systematisk arbejder for at nedbryde. I det omfang bibliografien er blevet en del af nyfilologien, har filologien selv taget det opgør med den moderne forestilling om den trykte tekst som en abstrakt og stabil størrelse, som materialfilologien ellers kan inspirere til. Det er først og fremmest sket i England og USA, mens bibliografien kun langsomt sætter sig igennem på det europæiske kontinent. I Holland skete der et fremstød i 1960'erne og i Tyskland ét i 1970'erne, hvilket reflekteres af, at bibliografien er integreret i de seneste editionsfilologiske håndbøger fra disse lande: Marita Mathijssens *Naar de letter* (2. udg. 1997) og Bodo Plachtas *Editionswissenschaft* (1997).⁴³ I Norden har bibliografien hovedsagelig fundet gennemslag i Sverige.

Den træghed eller modstand, som bibliografien har mødt på kontinentet, specielt i Tyskland, hænger formentlig sammen med, at den længe i den angelsaksiske verden var forbundet med copy text-teorien. Denne

teori, der fik sit kritiske manifest i Walter Gregs essay »The Rationale of Copy-Text« (1950), udnyttede bibliografiens forskningsresultater til at etablere en tekst, der blander varianter fra forskellige versioner i forsøget på at ramme forfatterens intenderede værk.⁴⁴ En sådan blandingstekst er et fænomen, der betragtes med ubehag i tysk editionsfilologi. Copy text-teorien, repræsenteret af Greg, Fredson Bowers og G. Thomas Tanselle, herskede uindskrænket frem til 1970'erne og var endnu omkring 1990 dominerende i angelsaksisk tekstkritik. Men i den seneste menneskealder har den mødt modstand fra en fremvoksende sociologisk tekstkritik, repræsenteret af Donald McKenzie, Philip Gaskell og Jerome McGann.

Egentlig var der noget selvmodsigende i alliancen mellem den analytiske bibliografi og copy text-teorien. Hvor bibliografien i sit fokus er materialistisk, er copy text-teorien idealistisk i sin søgen efter den rene, af sætterhænder ubesmittede tekst. Det forekommer, som om bibliografiens resultater ville kunne udnyttes bedre inden for den tekstsociologiske tradition, og efterhånden som det sker, vil den kontinentale, især tyske, modstand mod bibliografien formentlig også forsvinde.

4. Sammenfattende

Der er afgørende lighedstræk imellem den franske genetiske kritik og den nye materialfilologi. De forstår sig begge som *postmoderne* og retter sig mod den »modernistiske« filologi, der betonedede den stabile, fikserede tekst, det færdige værk, på bekostning af varianterne.

Materialfilologien har rødder i den genetiske kritik; Bernard Cerquiglini, der blev inspirator for *New Philology*, taler ud fra en fransk, genetisk tankegang. Formentlig derfor er de to retninger fælles om at anskue den modernistiske filologi som et barn af 1800-tallets mentalitet og situation på bogfremstillingens område. Det var den situation, hvor man efter århundreders anstrengelser havde udviklet teknikken til en sådan perfektion, at hvad der forlod trykpressen, var stabilt og uendelig reproducerbart. Dermed blev der institueret et skel mellem teksten og præteksten, som fik alt for stor vægt. Set fra den genetiske kritiks side blev præteksten underbetonet og fortrængt til fordel for den autoriserede, trykte tekst. Set fra materialfilologiens side blev det modernistiske tekst-ideal universaliseret og projiceret tilbage på et højvariant materiale (middelalderens håndskrifter), hvor det ikke hørte hjemme.

De betoner følgelig begge det åbne og ustabile, det dynamiske og variable, på bekostning af den stabile tekst. De gør begge op med den historisk-kritiske udgave, ja overhovedet med den traditionelle udgave, der består af en etableret tekst med tilknyttet variantapparat.

Men herfra går de i hver sin retning: Mens den genetiske kritik er et »ægte« nyfilologisk fænomen, der har tilblivelsesvarianter som sit centralområde, må *The New Philology* i kraft af sit materiale koncentrere sig om overleveringsvarianterne. I det nyfilologiske perspektiv må materialfilologiens indsigter eller prioriteringer »oversættes« til analytisk bibliografi for at kunne frugtbargøres.

Jeg brugte indledningsvis nogle sider på at opridse udviklingen af den tyske nyfilologi i løbet af 1900-tallet. Det skete bl.a. for at give de postmoderne strømninger en baggrund. En hensigt hermed var at vise, at nyfilologien faktisk selv, i takt med at den har frigjort sig fra sit klassisk-filologiske forbillede, har udviklet sig i en retning, der imødekommer de postmoderne krav. Også den tyske nyfilologi har gjort op med den traditionelle udgaves betoning af teksten på bekostning af varianterne; ja, siden 1970'erne har den i hvert fald teoretisk vendt forholdet mellem tekst og variantapparat på hovedet. Repræsentation af genese og tekstdynamik (vel at mærke uden teleologiske bindinger til slutteksten) er blevet de centrale opgaver, hvorimod tekstetablering betragtes som en nødvendig koncession til læseren.

Også det materielle aspekt af nyfilologien er i stigende grad blevet anerkendt og udforsket. Selv om det går langsomt, er materialfilologiens modstykke inden for nyfilologien, den analytiske bibliografi, på vej frem.

Det er ikke let at afgøre, hvor vidt den interesse for variansen og tekstens ustabilitet, som kan iagttages både i *critique génétique*, *New Philology* og avanceret tysk nyfilologi, repræsenterer en kritik af den moderne situation, som blev til omkring 1800, da den bogtrykte tekst fikserede sig. Men hvis det forholder sig sådan, er selve denne kritik formentlig betinget af, at vi nu er ude over den moderne situation. En tekstproduktion præget af edb-teknikken, der modarbejder fiksering og privilegerer det flydende, turde være en mulighedsbetingelse for, at vi kan få øje på det historisk begrænsede og ideologisk begrænsende ved den moderne, industrielle tekstproduktion. Den postmoderne variabilitet, som vi befinder os i, turde være forudsætningen for, at vi kan få øje på den præmoderne varians. Vor nyfortolkning af fortiden er i så fald en refleks af den fremtid, der netop er begyndt.

Noter

1. Artiklen er en let revideret version af en forelæsning, holdt på Nordisk Netværk for Editionsfilologers forskerkursus »Varianter, manuskriptbeskrivelse og bibliografi«, Schæffergården den 3.-8. august 2004. For hjælpsom kritik takkes fil.dr Paula Henrikson og ph.d. Anne Mette Hansen.
2. Karl Goedeke: »Vorwort«, i: *Schillers sämtliche Schriften*. Historisch-kritische Ausgabe, Dritter Teil, Stuttgart 1868, s. V-XIV; citatet s. VIII.
3. Op.cit., s. IX.
4. Jf. Herbert Kraft: *Editionsphilologie*. Mit Beiträgen von Jürgen Gregolin, Wilhelm Ott und Gert Vonhoff. Unter Mitarbeit von Michael Billmann, Darmstadt 1990, s. 126 f.
5. Jf. Britta Olrik Frederiksen: »Under strengen – lidt om det eksterne variantapparat i historisk perspektiv«, i: Pia Forssell och Rainer Knapas (red.): *Varianter och bibliografisk beskrivning*, Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer. Skrifter, 5, Helsingfors 2003, s. 13-78; s. 32.
6. Jf. Britta Olrik Frederiksen, op.cit., s. 42.
7. Jf. Georg Witkowski: »Grundsätze kritischer Ausgaben neuerer deutscher Dichterwerke«, i: *Funde und Forschungen. Eine Festgabe für Julius Wahle*, Leipzig 1921, s. 216-226; s. 223 f.
8. Jf. Herbert Kraft, op.cit., s. 129.
9. Georg Witkowski, op.cit., s. 224.
10. Reinhold Backmann: »Die Gestaltung des Apparates in den kritischen Ausgaben neuerer deutscher Dichter«, i: *Euphorion* 25, 1924, s. 629-662; citaterne s. 637 og 638.
11. Martens: »Textdynamik und Edition«, i: Gunter Martens und Hans Zeller (Hrsg.): *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, München 1971, s. 165-201; citatet s. 167.
12. Op.cit., s. 172.
13. Op.cit., s. 174 f.
14. Op.cit., s. 181. Apparatet blev udviklet til en udgave af Georg Heyms værker, men svulmede op i en sådan grad, at det blev udgivet separat. *Georg Heym: Dichtungen und Schriften*. Gesamtausgabe hrsgg. von Karl Ludwig Schneider, udkom med tekstbindene 1-3 samt bd. 6: *Dokumente* (Hamburg & München 1964-68); de mellemliggende apparatbind 4-5 blev opgivet, og i stedet udsendtes med en lille menneskealders forsinkelse *Georg Heym: Gedichte 1910-1912*. Historisch-kritische Ausgabe aller Texte in genetischer Darstellung, hrsgg. von Günter Dammann, Gunter Martens, Karl Ludwig Schneider, bd. 1-2, Tübingen 1993. I forhold til det apparat, som Gunter Martens præsenterede i *Texte und Varianten*, er den færdige genetiske udgave kendetegnet ved også at bruge en synoptisk præsentation af visse teksttrin, der ikke afviger for meget fra hinanden (dog aldrig udkast, der altid præsenteres særskilt).
15. *Conrad Ferdinand Meyer: Sämtliche Werke*. Historisch-kritische Ausgabe, besorgt von Hans Zeller und Alfred Zäch, bd. 1-15, Bern 1958-86. »Bericht des Herausgebers« findes i bd. 2, 1964, s. 5-113; se specielt »Die Gestaltung des Apparates« s. 88-113, herunder især »Die synoptische Wiedergabe« s. 103-108.

16. Se fx apparatet til digtet »Frühlingslüfte 2«, Nr. 28b, i bd. 2, 1964, s. 258-263.
17. *Friedrich Gottlieb Klopstock: Werke und Briefe*. Historisch-kritische Ausgabe, begründet von Adolf Beck u.A.; hrsgg. von Horst Gronemeyer, Elisabeth Höpker-Herberg, Klaus Hurlbusch und Rose-Maria Hurlbusch. Verlag Walter de Gruyter, Berlin & New York. *Messias* optager »Abteilung Werke« bd. IV (1974-99), heraf teksten bd. IV,1, IV,2 og til dels IV,3, apparatet til dels IV,3 samt IV,4, IV,5.1, IV,5.2 og IV.6. Jf. Elisabeth Höpker-Herberg: »Überlegungen zum synoptischen Verfahren der Variantenverzeichnung«, i: Gunter Martens und Hans Zeller (Hrsg.): *Texte und Varianten*, München 1971, s. 219-232.
18. Jf. Geert Lernout: »'Critique génétique' und Philologie«, i: Rüdiger Nutt-Kofoth u.a. (Hrsg.): *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*, Erich Schmidt Verlag, Berlin 2000, s. 121-142; s. 121.
19. Jf. Almuth Grésillon: *Éléments de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*, Presses Universitaires de France, Paris 1994, s. 12 (bogen er også udkommet på tysk: *Literarische Handschriften. Einführung in die »critique génétique«*, Peter Lang, Bern, Berlin m.fl.st., 1999 (Arbeiten zur Editions-wissenschaft Bd. 4)).
20. Jf. Antoine Compagnon: »Introduction«, i: *Romanic Review* vol. 86:3 (maj 1995), s. 393-401; s. 396.
21. Ibid.
22. Jf. Geert Lernout, op.cit., s. 135.
23. Det fremgår fx af Antoine Compagnons artikel (jf. note 20), s. 397.
24. Grésillon: *Éléments de critique génétique* (jf. note 19), s. 188.
25. Ikke mærkeligt, at bl.a. fremtrædende tyske editionsfilologer har kritiseret genetiske udgaver af denne type for ikke at repræsentere noget egentligt udgiverarbejde, men blot at være ukommenteret og ufortolket gengivelse af råmateriale. Jf. Grésillon, op.cit., s. 195.
26. Op.cit., s. 201.
27. Laurent Jenny: »Genetic Criticism and its Myths«, i: *Yale French Studies* 89: *Drafts*, 1996, s. 9-25; citatet s. 19.
28. Martens: »Textdynamik und Edition« (jf. note 11), s. 167.
29. Jf. Hans Zeller: »Fünfzig Jahre neugermanistischer Edition«, i: *editio. Internationales Jahrbuch für Editions-wissenschaft* bd. 3, 1989, s. 1-17; s. 6.
30. Bodo Plachta: »Change of Generation – Change of Frame of Reference: Which Direction Will Scholarly Editing Take in Germany?«, i: *Variants. The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, vol. 1, Turnhout 2002, s. 143-157; citatet s. 147.
31. Compagnon, op.cit., s. 393-394.
32. De Biasi: »Les désarrois de l'hermeneute«, i: *Le Mondes* bogtillæg *Le Monde de livres*, 14. febr. 1997, s. XII; citeret efter Geert Lernout: »'Critique génétique' und Philologie« (jf. note 18), s. 126.
33. Jf. Compagnon, op.cit., s. 400, der henviser til Benedetto Croces kritik af Gianfranco Continis (1912-90) »critica delle varianti«, den nærmeste forløber for den genetiske kritik.
34. Jf. Laurent Jenny, op.cit., s. 20 f.

35. Jf. Stephen G. Nichols: »Introduction: Philology in a Manuscript Culture«, i: *Speculum*, vol. 65:1 (januar 1990), s. 1-10; s. 7.
36. Jf. Thomas Bein: »Die mediävistische Edition und ihre Methoden«, i: Rüdiger Nutt-Kofoth u.a. (Hrsg.): *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*, Erich Schmidt Verlag, Berlin 2000, s. 81-98; s. 82 f.
37. Bernard Cerquiglini afviser den trykte udgave, men er i hvert fald teoretisk begejstret for computerudgaven, som kan repræsentere alle overleveringsbærere på ligeværdig måde. (Jf. Ingrid Bennewitz: »Alte 'Neue' Philologie?«, i: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 116. Band 1997, Sonderheft: *Philologie als Textwissenschaft. Alte und neue Horizonte*, s. 46-61; s. 52 og 58).
38. Jf. »Introduction«, i: Stephen G. Nichols and Siegfried Wenzel (eds.): *The Whole Book. Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1996, s. 1-6; s. 2.
39. Jf. Nichols: »Introduction: Philology in a Manuscript Culture« (jf. note 35), s. 6 f.
40. Bernard Cerquiglini: *Éloge de la variante. Histoire critique de la philologie*, Éditions du Seuil, Paris 1989, s. 15-29: »Modernité textuaire«.
41. Op.cit., s. 23.
42. Stephen G. Nichols: »Why Material Philology?«, i: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 116. Band 1997, Sonderheft: *Philologie als Textwissenschaft. Alte und neue Horizonte*, s. 10-30; citatet s. 11.
43. Jf. Piet Verkruijsse: »Schwierig und dogmatisch, aber auch außergewöhnlich reichhaltig. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft der analytischen Bibliographie«, i: Rüdiger Nutt-Kofoth u.a. (Hrsg.): *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*, Erich Schmidt Verlag, Berlin 2000, s. 369-386; især s. 371-375.
44. Jf. Gert Vonhoff: »'Copy-Text Theory' Revisited: Die anglo-amerikanische Textkritik« i Kraft: *Editionsphilologie* (jf. note 4), s. 71-88; s. 79.

Emil Aarestrup og tre samtidige

Les phares

Af Jørgen Sonne

Ved navigering og positionsbestemmelse pejler man sig ind efter visse sømærker og kan derved indtegne den rute man følger, og hvorhenne man er på den. Således kan vi her forsøge på at fastlægge den stilling som Aarestrup indtager, og den vej han går i forhold til andre digtere i sin samtid. Vi kalder ham her »Emil« som ung, og som moden i sin eneste digtsamling 1838 og i få vidt spredte digte derefter, for vores »Aarestrup«. – Herhjemme er hans relationer til Christian Winther, hans hjælper og støtte ud over døden, hvis samling *Til Een* begyndte senere end hans egne *Digte 1838* og blev videreført indtil Wintners sene år. – I Tyskland er det til en mand han interesseret oversatte og blev mærkbart påvirket af, Heinrich Heine, den såkaldte romantismes markante og forblivende skikkelse. – Endelig er det til en yngre samtidig han ikke kendte, der satte skel i Europas lyrik og kreerede »det moderne« til dettes videre udfoldelser, Charles Baudelaire.

Heinrich Heine

Hvori ligner da denne mangesidige og inciterende lyriker og prosaist vores egen læge og digter i hans alene lyriske produktion og højst varierende kvaliteter? Vi tager den sociale baggrund først:

Den unge Heinrich er jøde med en rig familie i handel, der sætter ham ind heri, og derpå til jurastudier, som han også snart opgiver, for at skrive i et nationalt vågnende land efter napoleonskrigene, under det retablerede Gamle Styre, under en omfattende Reaktion med politiske forfølgelser af franskvenlige og tilhængere af Frihedsrettighederne. Heines spidse satirer pudser censuren på ham, og den jager ham til sidst ud, til eksilet i Paris. Der finder han et nyt politisk ståsted i Saint-Simons tidlige utopiske socialisme.

På disse punkter afviger personen Aarestrup helt. Han er som ung føjelig enevældetilhænger, slår i Nysted brat om til en underskudt kritik

af de herskende kredse og adelen, og til hele 14 års liberalisme og national-liberalisme som tilhænger af en fri forfatning. Da den i 1848 er indført, bliver han også politisk stum. Der kan ikke påvises mindste indgreb af regimets censur imod hans dystre og skingre partisange. Og dog skrives de alle under pseudonymer, som om lægen var ængstelig for indgreb fra statsapparatet. Men han får aldrig sit sidste kongelige embedes titulatur.

Heine er udsat for stadig risiko, han er jøde og således allerede ugleset, men han forbliver skarp og kompromisløs. – Aarestrup stikler blot, og er ellers rund, diskret, høfligt skrivende, for at behage enhver og de højere.

Heine har et svingende forhold til sine politiserende og administrative meningsfæller, især når de gør karriere inden for deres regimer. – Aarestrup omgås privat, med nydelse og en lille selvglæde, den dominerende adel og har i Odense som omsider Kgl. Stiftsfysikus en forkærlighed for kleresiet og de militære, som han har set skævt til alene i sine private Ritorneller. Han taler på tomandshånd i breve mod begejstringen for Treårskrigen, men advokerer den de facto i sin satire »Drøm og Virkelighed«, tager på en art turistrejse til krigen, omgås alle de officerer han møder i disse år, og er nationalt rørt over de tapre jyske soldater og de lem-læstede ofre for krigen. Selv da krigstrætheden sætter ind, søger han at få trykt sit ældgamle digt om heltemodig søkrig, »Hvidtfeldt«. Efter sin sædvane er Aarestrup også heri påfaldende dobbelttydig. Konsekvenserne af den danske politik over for Tysklands stater og da fremmest Preussen har han intet øje for. Den politiske skribent Heine derimod virker synsk i sit sene blik for denne militærstats mulighed og fremtid som Das Dritte Reich, – ord med en lang genlyd.

Det bør til Aarestrups kredit anføres, at han altgennemgående har en nøgtern og professionelt vidende medfølelse med de underste lag i landet, men afskyer det uregerlige ros i bunden af København. – Heine har lidet herom, men skriver med optryk digtet »Die schlesischen Weber«, om væveropstanden i Riesengebirge 1844, et emne Gerhart Hauptmann siden gør til drama og Käthe Kollwitz gør sine tegninger til.¹ – Aarestrup har et vist blik for politiske klasserelationer 1848 i »Professor Clausen og Væver Hansen«, men har ingen sans for eller nogen tålmodighed tilovers for partikævlerier. – Heine næsten nyder dem og går personsnærtende ind i dem.

Religiøst går Heine fra sin jødiske opdragelse og bliver kristen, mister troen og bliver irreligiøs, for slutteligt at få en ny interesse for sin jødiske arv og et nærmere, men frigjort gudsforhold. Med sine mange plager i til-

værelsen og sin endelige sygdoms tragedie får han oftere et sort syn på livet og et endeligt ønske om udfrielse. Om disse dybe sjælesvingninger skriver han åbent og koncist i sine digte. – Den purunge Emil lider af en syndeskræk og vil skrive salmer som Ewald, gør to kristelige anekdoter, men lader kun en økonomisk-sentimental »Børnesalme« trykke. Blot i hans to let desperate år efter udlandsrejsen, sidder der på undersiden af hans digte, og siden i breve, en tvivl om verdens(u)ordenen og Guds gale visdom. Men hans brugsvers er fromme til de modtagere der selv er det, hans breve viser et handy forhold til en dagligt praktisk og nyttigt Vorherre, og en fashionabel eller konventionelt køn kirkelighed. Hvis han er blevet hjemmefrom i sine sene og noget plagede år, har det ikke sat ét spor i hans digte. En Dødens Engel fører luftigt de døde til Himlen, hvorfra de ser ned, og bliver mindede. Men hans egen særstilling over for døden er en tidlig og livslangt varig *ro* over for dette fænomen. Hans professionelle materialisme som læge kan man kun udlede af digtenes billeder og implikationer, og antydninger i fragmenter og løbende breve, men heri er han radikal materialist og filosofisk nihilist. Som sådan er han ene i sin tid, en forløber for 70'ernes krise, og en samtidig med os.

Det var baggrund og underbund i levned og tro, ideer og holdninger, hos disse to så forskellige digtere. Nu deres litteratur:

Fra første begyndelse har Heine et sikkert og et hårdt greb i sit tysk, som både er melodisk flydende og rytmisk chargeret. Sine tidlige digte lægger han væk, de unge bløde ting rydder han ud af sine tryk, og hans mange profiler og vide stemninger bliver livet igennem lige overlegent gennemført. Han er ned i de mindste detaljer og uden skånsel selvkritisk. Desuden skriver han for et litterært højt dannet publikum og går aldrig på kompromiser, sent formulerer han sit altid underliggende krav på *l'art pour l'art*, kunsten for kunstens egen skyld, – og glemmer nok sine politiske og etiske hensigter, sine pletsjud som en funklende satiriker. – Det skal her siges tydeligt, at Aarestrup i et par håndfulde af digte og ritorik er vor eneste perfektionist i lyrik. Resten er solidt, forældet, eller højlig tvivlsomt.

Med visse skarpe kritiske udfald er han altid forvirret og uden en bundende selvkritik eller klarhed over sit særpræg og dets varige værdier.

Der er en interessant omvendt forskydning i de to digteres foretrukne genrer og længde af digte. Emil skriver gerne længere poemer, ballader og rimede anekdoter, mens Aarestrup kulminerer i sine 51 korte og yderst korte Situationer. – Heine derimod markerer sig som ung med for det meste korte forløb, og først henover årene bliver i hans modnede

samlinger de fleste digte narrative med tiltagende længde, tyngde og tæthed i udtrykket og de skærpede følemåder.

Kunne vi her nå at skyde ind, at begge digtere har et fint sprogøre? Aarestrup giver flere opvisninger i lavborgerlig tale, fra ca. 1824 og til 1849, (han bander småt i visse vers), og i rimbrevene slår han volter i romanske gloser som rim. Sit borgerkøbenhavnske med de halvtyske gloser og konstruktioner anvender han automatisk som en del af sine talevaner. Men der kan ikke spores lollandsk dialekt i hans udtryk, selv efter 23 år i daglig tjeneste på Lolland. Hans tale og skrift er kultiveret, afsondret i stil, og han afholder sig da langt overvejende fra norrøne temaer og fra arkaiserende gloser. – Heine derimod sætter med overlæg vidt forskellige tyske dialektord ind med satirisk hensigt, og bruger nu og da obsolete, mere intense gloser, således *siech* om sig selv som syg, *krank*.

Emil efterligner alle manérer, Aarestrup gemmer sine ældste poesier og leverer brugsdigte til given lejlighed og alle slags venner og trykker glad private sager sammen med de middelmådige og ringe i sin eneste bog; som også siden hen i magasinerne indtil det sidste, og desuden leverer han igennem en halv menneskealder nationalliberale sange og retorik. Da er han holdt op at skrive lødige værker, undtagen i de spredte, sene *Angel Visits*. Hans forblivende evner er dog overordentlige, men hans almene betingelser er trange og belastede, og hans selvadministration er dubiøs. Han når aldrig til den trodsige sikkerhed i vurderingen af sig selv, som Heine tidligt udtrykker, med fuld grund lige til i dag: »Jeg vil blive nævnt ved siden af Goethe«. Og læst.

Over for Aarestrups selverklærede dovenskab og opslidningen i en hård praksis, kan man stille Heines årelange elendighed i hans Matratzengruft, da han i sin rygmarskværing må lukke sine øjenlåg op med fingrene for at se, – og dikterer de digte hans hoved tumler med om natten. Men han når op til en ætsende og en grusom direkthed, som overgår hans efterfølger Brecht. Og i sin klare vildskab måler alene den sig gennem tiderne med en nutids daglige foretelser nært som fjernt.

Men nu mere litterarisk. Heine skriver sig fra 1817 gennem sine to første digtsamlinger i en énsporing om sin svigtende elskede og hendes ægteskab, og til det sidste i livet skriver han fortvivlede digte om hende. Han har næppe behøvet Goethe som sin ansporing, med hans privatpersonlige forelskelser og brud, og det sidste, bidske stilleje ligger alene op til Catul og Juvenal. Først fremme i hans »Harzreise« fra 1824 dukker andre, nærmere kvinder op, endog som idyller, og han skriver siden en række højst variable portrætter af kvinder, helt ud til grotesker i en løs-

sluppen humor. Han er selvbevidst i lidenskaber og udleveringer af dem og sig selv. – Emil rimer sødeligt om følelsesfulde forelsketheder, til så Aarestrup depersonaliserer sig i sin eneste samlende kulmination, de psykologiserende »Erotiske Situationer«.

Selvom begge besnæres af *les ingénues*, så elsker de afgjort forskellige typer. Landlægen de lyrisk hvidt svulmende, mens Heines faste glose om en kvinde er *schlank*. Som fritlevende person kan Heine leve sine rader af forelskelser ud med deres henførende tildragelser, lige til deres intrikate, plagsomme og følelsestømte ophør. Visse gange afværger han da på forhånd endnu en *liaison*. Alt dette gennemspiller han med intim stemme, og under det ligger hans første og langt sviende afvisning fra hans svigtende elskede, som slår ud i et par hadefulde udbrud under hans dødende sygdom. – Lægen og ægtemanden på Lolland er kødeligt henvist til en hustru og har ellers sine sjældne kissemissier i København, og ud over dette er han kronisk erotiseret over for ethvert kvindfolk, der indgår i hans venskabskreds; specielt en mor og hendes to døtre, som hans to sønner er forelskede i. Han skaber da en dobbelt persona i de »Erotiske Situationer«: en busende, men sjælden Elsker, men langt hypigere en tilbageholdende og tilbedende Forelsket. En litterær konvention, en efterklang fra hans unge tid, og et tænkeligt udslag af hans kødelige og psykiske frustrationer, synes at løbe sammen i dé to fiktive masker. Men den tilbedende rolle gennemligner han i rimbrev og strofer om sin betagne forelskelse i Chr. Winthers første forlovede, Sophie Hansen. – Gensidige forførelser og frigørelsen fra dem, det bliver Heines forhold indtil hans sene ægteskab. – Aarestrup får kun profileret en bydende ung dame, visse lidende kvinder, og en langsomt døende; og ellers mere privat sin hustru som en opmuntrende sygepasser eller i fuldeste udbrud. Han forekommer som blot besnæret af kvindevæsenernes legemlige, attraktive fremtræden og ellers ligeglad med deres fulde karakter eller med deres begavelse. De dér er ikke hans medmennesker. Med sit eget og gentagne udtryk er han »brutal« over for sin Caroline i hendes støt genkommende selvmordstanker.

Med sine mange skitser af kvinder får Heine også indtegnet kvinders omsorgsfulde eller endda intellektuelle væsen, og jo deres små irriterende træk. De synes at være hele væsener sammen med ham, – så længe det varer. Og han har ømme udsagn om sin sidste og smukke unge kone, og sarte strofer om sin sygeplejerske, den små Mouche, inden sin langsommelige død.

Det må markeres igen, at Heine chikaneres med censur og forfølgelse,

også af smagsdommerne med deres så moralske grunde, for sin lette, erotiske åbenhjertighed. Den var først tilladt i Paris og blev der nydt. – Aarestrup derimod driver sin egen selvcensur, og den viser sig fra udkastenes nok så vilde udbrud til den færdige og glattede form, og det selv i de gemte digte. Også han havde stødt an imod tidens kønslige pruderier, kun i sine private digte tillader han sig mer nøgne udtryk. Men da også i en elskovsakt, som Heine aldrig bare antyder. (Og dog –).²

Det bliver da *Buch der Lieder*, 1827, – der først blev en succes 10 år efter sin fremkomst, – der inciterer Aarestrup til at skrive sine korte digte, som Heine havde vist sit mesterskab i. For lægen viste sjældent nogen lang konstruktiv evne, og lidet af den litterære radikalitet, som Heine udfolder i sin *Nordseereise*.³

Aarestrup brugte mytologien til sine kvindemaskers ophøjelse, til seksuelle underspil, og til travestier, som også efter sin private uvane. – Men Heine bygger en real verden ved havet sammen med sine højst egne lidenskaber i en dramatisk udnyttelse af de store myter. Det sker i en høj og frygtløs stil, der placerer den afsluttende kulmination, »Im Hafen«, som et af de mest radikale, næppe overtrufne præstationer i tysk og øvrige europæiske sprog. Kun Rilkes »Saltimbanque Elegie«, og da Gerard Manley Hopkins' udbrud, når til sammenlignelige ydelser. – Aarestrup viser i sin svagt vaklende oversættelse, at den slags var udelukket i hans blødt-lyriske Danmark, og umuligt for hans evner eller vilje til brud med stil, frem imod en sådan digterisk selvhævdelse.

Efter 1839 og sin slående fiasko tier vor private lyriker, og når aldrig i sine Ritorneller eller politiserende digte en så løssluppen boltren i humoren, en snært og et bid i satiren som Heine i *Atta Troll*, 1844, og i *Deutschland. Ein Wintermärchen*, samme år. – Men i november 1851 låner Aarestrup to sæt strofer fra et digt han har oversat, fra den netop udkomne *Romanzero*, og sender hele fire versioner af sin egen fantasering til private venner: »Man har Sagn om Borgtapeter«. Som en umættelig læser følger han med i litteraturen, men er forlængst gået ud af lyrikkens høje baner med kun enkelte sene, lyriske meteorier.⁴

Summa. Heine havde Tysklands rige byer og det boblende Paris til at udfolde sig i. – Aarestrup var henvist til et provinsielt Kjøbenhavn og til landlige flækker. Men der var en spændfjeder i den tyske digter, der må savnes i hans danske samtidige, han der ikke som Heine var, og aldrig blev, digter ind i sjælen og i nervernes fibre: Et helt og intenst liv igennem, under stadige udviklinger og mere radikale udfoldelser.

Charles Baudelaire

Det fremgår af Aarestrups oversættelser, at han af franske lyrikere kendte Victor Hugo, der for sin langtudstrækkende retorik aldrig fik nogen dyrkere i Danmark. Dertil en frisproget *chansonnier* som Béranger, en lillebitte fransk Heine, og endelig den lamenterende boulevardier og erotikker Alfred Musset. Men først Sophus Claussen præsenterede ham blødt ud i den private suite om Georges Sand. Hugo gav Aarestrup et afsæt til hans egne exotismer, og hans ene digt af Musset var voyeuristisk nærgående, som han dårligt turde være det selv i sine vers nede i skuffen.⁵

Det er selvstændige, tildels forbavsende valg i kvalitet og emner han gør, men den betydeligste, skelsættende, og længst påvirkende franske lyriker kunne han ikke komme til at kende, da han var død året før dennes debut udkom i 1857, *Les fleurs du mal*. Da alle sætter Baudelaire som den centrale og vidt igangsættende lyriker af et udflydende og udefineret begreb, som man også vil hale Aarestrup ind under, Modernismus, er det her nødvendigt at sammenholde disse to: En mindre dansk romantist, som er hans etiket, og en vidt betydelig europæisk lyriker. I deres liv som deres kunst vil de to vise sig at være arge modsætninger, punkt for punkt i dette resumé, uden kontra-specificeringer. Men ikke desto mindre tangerer de to æstetisk hverandre på visse felter.

Baggrunden først: Charles er et gammelmandsbarn ud af den højeste administrative klasse, og han får en general til stedfar, som behandler ham hårdt fra barndommen og indtil døden. Lige så længe er han knyttet til sin mor, der er hos ham ved hans sindsformørkede og skandaløse død. Han har temperament fra lille og udvises af gymnasiet, sendes på to lange sørejser, den sidste med et skibbrud på Mauritius, så hans exotismer er direkte oplevede. 21 år gammel i Paris har han haft sin første, jødiske elskerinde, siden lever han fast sammen med en mulatkvinde, og han har indimellem en demimonde som forbindelse. Desuden får han på bordeller tidens for kunstnere obligate syfilis, og den fører til en generel parese og hans tidlige død, kun 46 år gammel.

I Paris går han ind i udgivelse af elegante, lettere vovede tidsskrifter, og træffer alle samtidens fremstående digtere i storbyen. Allerede som 20-årig har han anslået sin egen tone, og en intens manér han siden udbygger og radikaliserer til det yderste sorte. Hans litterære venner støtter offentligt hans eminente talent, men en korrupt og amoralsk regering står bag hans dom for usædelighed, sammen med Flaubert for dennes lysten-

de klassiker *Madame Bovary*. Følgelig får Baudelaire ikke sæde i l'Académie française, og hans senere, extreme erotiske digte må trykkes i Belgien.

En anden yderliggående mode i tiden tager han perifert del i, brugen af droger som opium og gelé-hashish. Hans *Paradis artificiels* er om »Vin og Hashish som Midler til Mangfoldiggørelse af Personligheden«. Théodore de Banvilles skildringer som fashionabel kender er langt mere farverige og foruroligende end disse psykologiserende skitser. De medtager en oversættelse af de Quinceys følsomme *The Opium Eater*. Men Baudelaire lægger en lang lunte ud til et sent 1900-tals genoptagne brug af alskens nye og endda livsfarlige medikamenter, som nok stadig er *beat* mode.

Også i Baudelairens ekstreme grotesker ligger der parallelle stier frem til i dag, i psykogene og purt psykotiske bestsellers og kultfilms lækre *splatter*. Ellers formidler han i sin Sorte Romantik den engelske Gothic Horror, uden om tysk fantastik og via den amerikanske genopliver af genren, Edgar Allan Poe, som han oversætter til fransk.

Og der er en snæver analogi til nutidens heksekulter i hans Satanisme, som et yndet træk i datidens videre afgrundsromantik. Det får skingre udfald i hans »Révolte« mod Vorherre. Men over for disse udslag af sortsyn og moralismer står også blidere opfattelser af Skaberen. En tidlig indlært katolicisme hos en senere udisoleret revoltør må forklare denne konflikt, og den fører til hans sidste frådende forbandelser af nonnerne på hospitlet hvor han udånder.

Dette kunne minde om et transponeret, ødipalt faderoprør, ligesom hans ene deltagelse i gadens politik i oprørsåret '48, – hvor han dog straks slår over til den katolske fortaler for lov og lydighed. Efter dette er han i resten af sit skrivende liv absolut a-politisk, og uden nogen tanke om sociale reformer for underklasserne, som han blot rystende beskriver.

Hans litterære virkninger især i fransk lyrik udgår fra hans let retoriske *poèmes en prose*, og som epigrammatiker og selvransager fornyer han en fransk tradition i sine *Fusées* ('Gnister') og *Mon coeur mis à nu* ('Mit hjerte lagt blot'). Endelig skriver han kritik af billedkunst til de årlige *Salons*, med nogen vedhængen ved tidens traditionelle personkompositioner, men med den konkrete udarbejdelse af sin ide om *Le moderne* i en overstrømmende prosalyrik til den middelmådige tegner Le Guys. Skal vi formelsætte hans begreb, kunne det blive dette Ny:

Alt hvad der omgiver digteren, er gyldigt stof for hans digte: Hans egne stuer og møbler, livet i gaderne udenfor, fra en overflade af højere

klasser i mode og adspredelser, ned igennem samfundslagene til de udstødte skøger, og ned i den gysende bund nederst af groteske levende lig. Det rum bliver i tidens gang ført videre i tysk ekspressionisme, en vis parisisk *surréalisme*, og nogen angelsaksisk radikal lyrik. Endnu i hans levetid har den aberrante sexualist Swinburne opdaget og lovprist ham. Efter hans død kender kun specielle kendere ham; blot et slægtled senere efterligner alle ham, og det lige til Brasilien.

Om man i tekster vil måle distancen mellem Baudelaire og Aarestrup og deres respektive temperatur, kan man sammenlæse den sentimentale gyser om »Drankeren Berthold« med den døddrukne hustrumorder i »L'assassin« fra *Le Vin*; eller ægteskabsdigtet »Som i en hellig Døds-kamp« med den lesbiske frenesi i »Femmes damnés« i *Les Epaves*. Kun i sit udkast »Paa Maskeraden« tangerer Aarestrup excesserne hos Baudelaire, og hans Ritornel I, 23 er kvik over for det krasse *poème en prose* om ægteparret i et markeds menageribur.⁶ Aarestrups spleen og ørken i drømmedigtet »Det var den høje, hede Dag« er ynderig over for Baudelaires ætsende tilværelseslede i »Le cortège«.

Alligevel går der tangenter mellem disse to vidt skilte digtere. Både franskmænd og danskeren fører deres digte i en streng og klassisk ren stil. Her og der hos Aarestrup finder man synæstesier, sammensansninger, der synes at være Baudelaires medfødte gave. Begge er de besat af øjet som psykologisk fænomen, vidt ud over romantikkens topos om blikket, der forener to elskende, og de bygger ekspansive metaforer ud herfra. Begge anser de synets opfattelser som et sprog for sig. Og i visse punkter peger Aarestrup stilistisk videre frem end sin overrørende yngre samtidige:

Det sker i den boltrende billedleg i Rimbrevene, og rene *surréas* i »Den Uforsigtige« og i Fragmenterne. Dertil har han enkelte vredne og ekspressive syntakser, og de føres siden til ekstremerne hos sen Mallarmé og sen Paul Celan. Men hverken i selvkritisk sans eller konstant høj kvalitet eller i sine så få eksistentielle dyblodninger, når Aarestrup blot op i nærheden af Baudelaire eller *le vide, le noir et le nu*. Han er dansk.

Christian Winther

Winthers indsats for Aarestrup rækker fra 1835, hvor han tilskynder ham til at udgive sine digte, over trykningen af dem i 1837, og så langt videre som til den første samlede udgave i 1868. Winther har et altid redbon

privat forsvar for sin ven og kollega og hans overskridelser af en poetisk pli og pruderier. Om vi skal sammenholde de to digtere, – den længe elskede succes, op imod den offentlige fiasko og senere medklassiker, – kunne vi begynde fra Aarestrups egne vurderinger af Winther. De er formuleret privat i hans litterære Epigrammer ca. '34-'35, og i et Rimbrev til Winther, nok fra 1837. Det første lyder følt og knapt:

CHRISTIAN WINTHER

Ham – Gud give

Jeg kunde naae i det Naive!

Det andet i brevet lægger med eksotiske passager ud om denne: »Digternes Prydelse – de danske Hjerters sødste Næring og sundeste Nydelse – Christian Winther, min Ven« – og om ham siges højt og direkte i linje 19-23:

Dine Digte ere berømmelige –, deres Kilder utømmelige – deres Vers rene og sømmelige, – deres Tanker friske og fyldige, – men derfor ikke mindre søde, uskyldige –

Så vi vil spørge: Finder vi også i dag Winthers lyrik »naiv«? Og nu på den anden side af adskillige skred i smag og lyrisk stil. Om vi stadig finder dem »berømmelige«, må det være i en fordomsfrigjort læsning af hans få og lysende kulminationer i en uddød manér. De lader sig gøre »friske« igen, og de er da overraskende »fyldige«. For os ligger vel nok digtenes svigten netop i dette »rene og sømmelige«, i det »søde, uskyldige«, men det er ikke hele sandheden om dem, som det snart skal udpeges. »Uudtømmelige« er de næppe for os, men vi vil tørlægge en vis bund under deres tekster, om det som ordene ikke måtte sige; det som betydningerne for os får sagt. Og med en lignende tålmodighed, som når man i dag må læse sig igennem hans langthengående vers, vil vi her gøre langsomt op med dem, og vække enkelte til et liv igen.

Efter sine forelskelses-elegiske digte som studerende, med de to evergreens i debuten 1828, »Studentervise« (Her under Nathimlens rolige Skygge) og »Flyv, Fugl! flyv« får Winther sit gennembrud 1835 med sine første »Træsnit« (Aarestrup kalder ham »Træsneideren«). Han forfølger herefter to linjer: Nationalhistoriske forelskeshistorier og bukoliske anekdoter om net kæresteri. Deri følger han den nye nationale opvågning i 30'erne, og den tyske romantiks forkærlighed for folket og det-

tes kulturelle skatte. Kun er alt det her indskrænket til lette erotiske forhold. Han skriver om unge folk på landet i deres frie timer, for de dannede folk i byen med litterære friaftener. Hans unge piger sidder konventionelt ved væven, og som landligt nyt, ved aftenmalkningen, men mændene arbejder aldrig i marken. Lyrikken isolerer sig i fritiden, aldeles borgerligt. Sagt med et drejet citat: Det er arbejdets fordrivelse fra kunsten.

Meget kulturelt gods kunne dog flyttes ud i den natur, som man tog ud i på skovturene, eller som Winther voksede op midt i, førend hans vej gik til staden og de siden opgivne prærestudier. Mindedigtet »Sjælland« er en sådan allround præsentation af fordums fauna og skovvækst, folklore og overtro, med forhistorie, oldhistorie og historie, samt slotsarkitektur. Stoffet optages tildels i Chr. Richardts senere komplement »Venner, seer paa Danmarks-Kort« og med al reverens for denne blandede viden, i nutidens turistbrochurer. Mest overraskende er den let oldægyptiske sammenligning i XIV, »Liig Sphinxen hviler Kirken« og rent utrolig er påstanden og scenen i XXI:

I Hledres tætte Skove
Der vandrer end hvert Aar
Gudinden Herthas Vogn
I den spirende Vaar;
Forbauset Hyrdedrengen
Med Hunden seer derpaa;
Han hører selsomme Sange
Mod Skovens Hvælving slaae.

Dette skulle da årligt foregå ved Lejre, syd for Roskilde (nu med sit jernaldercenter), helt som i Tacitus' *Germania*. Gymnasiasterne læste igennem hundrede år denne Winthers tværfaglige katalog på vers.

Vi må sige om Aarestrup, at hans omfattende, eksakte orientering altid blev indlejret i digtets stramme tekst og virkning.

De to lyrikere stod også helt forskelligt over for Naturen (Aarestrups syn på det videre begreb behandles à part). For unge Emil var den konkrete stedet for borgernes yndede skovture, for Aarestrup blev den det frie sted, hvor hans masker befandt sig, og ellers blev den foldet ind i deres ydre og i deres følelser til en intensivering af disse. Men Winther introducerer de lange vandreture gennem landet, som studenterne da i årtier foretog, og han præsenterer os ofte for vandrerens, der fra sin grønne sti ser på seværdighederne, han tegner og maler hyppigt et naturbillede op,

som det i malerkunsten var blevet skik og brug for det unge slægtled af kunstnere. – Den vidt kunstorienterede Aarestrup har hverken tid eller interesse for verbale prospekter. Kun i hans Optegnelser finder man frapperende korte naturrids, som ingen dansk maler har magen til. Dertil et nøgenbillede, der er uden sidestykke i Europas samtidige maleri. Dem kender man da?

»Natur und Kunst die haben sich vereinigt« i dansk borgerlig kultivering og i Winthers digte. I de specielt nationalhistoriske sentimentaliseres Kong Wolmer, alias den kynisk moderne Valdemar d. 4., med hans senere tilnavn Atterdag, sat i det halvvejs citerende indkvæde gennem »Henrik og Else«: »Imorgen er der atter en Dag!« De digte afsatte også langt hen bevingede ord som: »Hil sidde du blandt Roser, selv en Rose saa skjøn!«. Det bruges endnu ironisk i dag.⁷

Muligt nok har Winthers stil talt til det naivere publikum. Den er et *mélange* af poetisk manér og frase, med tilnærmelser til talesprog i formuleringerne med »jo« og »nok«, endda angivelse af agerende mænds for- og efternavne. Dertil sprikvørter og folkelige mundheld, og oven i det ukendte eller obsolete gloser, som han med flid hentede ud af Moths ordbog. Hvad spise og drik er respektive Bøste og Lutendrank; hvad for en bondedans er Contraseire; hvorfor binder man ikke Bjørn med Uldengjorm? Og hvorledes binder en Fant sirligt Fraisen? Hvordan får man da også Æg i Humlesæk, – hvad så dét er.

Således kreerer Winther en kulturel, en historisk, og næsten etnografisk *mystique* i de her fremsøgte nedslag. De lægger sig net i »det interessante«, som kom på moden den gang. Fjern materiel kultur gøres glosssarisk til en art exotik, i fjerne fortider og på bondelandet, fjernt fra hovedstaden.

Desuden markeres hans ordbrug af idelige eftertryk til adjektiverne med et »så« foran dem: »Skoven staar saa mørk og bruun«, »Natten er saa stil«, »Den gamle Nattergal sad saa andægtig«; og: »De andre Herrer smidskede saa lønligt derved«. – I talt sprog og med fuldt tryk er dette »så« en markør for følelsesfuldhed. Men blottet for al vægt bliver det en halvautomatik i hans lyriske stil, som om adjektiverne ikke for sig var prægnante nok, og således følelsesmarkante; hvilket de også for sjældent er. Dog, i en ubehjælpesom oplæsning har de vel fået al den følelse, som i forvejen var i stemmen og i de følsomme gemytter.⁸

Dertil falder tilsidst en genkommende glose i øjnene som videre betydningsladet ved sin både psykologiske og sociale temperatur: »luun«. – Således: »Bag Løvet's Gitter / Dèr præke luunt og gjemt / De smaa Jesuiter.

[fugleungerne]«, »Liden Else sidder luunt ved sin Faders Urtegaard«, »Borgen (...) der luunt i Skovens Gjemme, / Sit Ansigt seer i Søens Speil«, »Vi leged (...) naar Sommerluften var luun«, »Bag Rosenhækens Grene helst luunt jeg sad og sang«. – Glosen er behagfuld, det er samme varme man holder inden døre ved vinter i de gode borgerlige hjem.

Vi kunne sige, at Winther gør visse skridt hen imod stilens realisme, og at skridtene vakler. Kun nu og da gør han et elegant chassé i stilen: »En lille let og fiffig Hat«, »Flittig og vims er den lillebitte Fod«, – og med det simples effektivitet: »Saa kasted han omkring sin urolige Hest«.

Desuden falder han for sine egne hårdt trukne vitser, og de ville straks blive fanget og nydt af et vågent barn. Det kan efterprøves. I »Henrik og Else« siger Kong Wolmer i XIX: –

Ei lyder Sangen lifligt naar Halsen er for tør,
Og dygtigt maa den skylles, det har jeg mærket før!

Og i nationalvisen om »Ridder Kalv« siges i VIII:

Han sidder taus og tør,
Det Randersøl i Kanden,
Det glider ei som før.

Den art ølvid gør sig stadig vel i Danmarks land imellem jævnt folk.

I samme vise er det den stedse skælmende monark, der fra III til IV gør et skred af ordspil over danske adelsvåbens dyr, og til sidst igen på Ridder Kalv, der kommer hjem »som en mægtig Ko (...) Med stærke Kalve to«. – Dronning Margrete d. I. fortsætter derefter midt i »Ringens Indskrift« sin faders heraldiske ordspillerier.

Men fjernt ude »I et romersk Osteri« får en stum komediefigur som Sir John tre gange lov at sige sit »Hm!«. Nærmere på går »Amor Jesuita« som et *proverbe* om de små fugle og elskoven, og »En Vise om Vaaren« er en kort, men kosmisk vaudeville, med »Intriguen (...) om (...) Partiet« imellem Solen og Jomfru Vaar, med denne scene i IV til VIII:

Bort kaster hun sin Camisol (...)
Saa tager hun sit Styrtebad
Og naar hun saa er toet og tørt,
Den ranke Mø sig klæder
I Silkesærk og Fløielsskjørt.

Det er kulturhistorisk interessant, at også højborgerlige kvinder tog sådanne ellers mandlige bade pr. 1843, og det foregår her i den klareste hjemlige voyeurisme. Ham Winther kan balancere, jah, han er da saa moersom.

For han følger ellers de borgerlige forestillinger om de to køn og deres indbyrdes stilling, men når dog ned i underskudte konflikter i begær og i realiteter:

Naar eensomt Svenden gaaer
 I Elskovstanker,
 Ved Vindvet Pigen staaer,
 Og Hjertet banker;
 Hun seer jo nok hans Vei
 I mørke Fjerne,
 Men aabner Vindvet ei; –
 – Hun vilde gjerne! – («Amor Jesuita», XII).

Altså nærer hun sig for at kalde! – men hun nærer et begær. I den stadig sungne »Vise om Vaaren« siges i VII om Jomfru Vaars bejler:

Men Solen med et rundt Gesigt
 Bagefter hende render,
 Han troer nu ret, det er hans Pligt
 At være hendes Tjener.

Der rejses her en brat tvivl, om en tilbyder da også bør være opvartende (er det da ikke latterligt, sådan at rende efter en pige?), og der fortsættes i X: »Thi *han* er stærk, og *hun* er svag, / Det er, som det skal være. –«. Så er den knæsatte og forblivende rang og orden mellem kønnene retableret på to linjer.

Men desværre, i adskillige andre digte er det som en ønskværdig drøm, piger der kysser manden, hun tager initiativet mellem de to – og fratager ham hans rette, stærke, besejrende rolle. I denne dobbelthed stemmer Winther og Aarestrup overens. Desuden er kvinden, efter en gammel og mandelysten tradition, også manden utro, og det får sit helt morsomme udtryk i »Henrik og Else«, hvor Kong Wolmer i XXIII håbefuldt siger:

Jeg frister dig ei længer, nu kjender jeg din Hu,
 Christ give, hver en Ungmø var trofast som du!

Og digteren selv følger ham op i sidste strofe:

For alle vakkre Piger paa Danmarks grønne Vang,
Der blive deres Beiler troe, jeg digted denne Sang (...)
Thi dem er der, Gud skee Lov, dog endnu mange af!

Facit må være, at selv forlovede piger kunne fristes, og at der i datiden var adskillige af denne vanart. Morsomheden er, at det var Winther selv, der brød en forlovelse *en dépit* med Sophie Hansen, og hellere havde trolovet den små og bedrestillede grossererdatter Alvilda Müffelmann. Sophie bryder han skingert med i »Ravnens Kvide«. Aarestrup fandt digtet »mandigt«.

Den temmelig diskrete Winther standser dog altid op ved Brylluppet – og tier. Dermed følger han de borgerlige institutioners ordening i vielse og kønslighed, blot gifte folk kopulerer retteligt. Kuriøs bliver da hans fortællelse i »Vaabendragerens Ed«, hvor brudeparret er sammen ved »Helligdommen« alias »Brudesengen«. (XV + XVI):

Undseelig Panden dukked
Hun ned i Bolstret blødt; –
Han Brudelampen slukked,
Og hviskede: »Sov nu sødt«.

Efter tekstens ord i XXI er dette et bryllup uden fuldbyrdelse. Derimod ligger i strofe V hele »Sjælland« i digtet med denne titel som: »En blussende Brud / I sin stærke Brudgoms Arm. –«.

Måske taler metaforerne udførligst igennem, når man presser de objektive omgivelser i et digt til at blive symbolske udsagn. I »Ringens Indskrift« fejrer omsider og til sidst den unge kvinde og den gamle mand deres store bryllupsfest, og den går henover disse udisolerede gloser: »Nattens Skjød«, »qvægende, som Dug og Regn«, »sød som Tempelts Virakduft«, »varm«, »Først svag, men svulmed snart med Magt«, – (og lige til) det »sidste Afskedssuk. / Saa blev der tyst, hver Flamme slukt, / Og alle Borgens Øine lukt«. – Fulgte for sig tegner disse glosepunkter hele aktens bue i samtlige sanser og legemlige udfoldelser.

Tidligere i digtet, alinea 2, afmales den unge pige, ikke lidt voyeuristisk, men teksten er deskriptivt uskyldig, og dog forskyder den sig selv dybere anatomisk ned:

Kun sexten Aar! – Granaten har,
 Fuldmoden, ei saa rødt et Ar,
 Som hendes friske Mund; med Kraft,
 Liig Druen, fuld af Ungdoms Saft,
 Stolt svulmer Hofte, Skulder, Been.

Også vi får hende næsten at se nøgen og saftig, som frugten granatæble er rød og revner i skindet. Og vi ser hendes »Mund«, hvor »Elskovsseglet« (VI) med sin eftertrykkelige glose anfører: »Mundens Elskovsmøde«:

Paa Overlæben spirer Duun,
 Liig spæde Laad, der værner om
 Mosrosens Purpurhelligdom.

Andetsteds mørkere. Til overmål står om denne mandbare Ung Kirsten: »[hun] tænkte, selv hun veed knap, hvad?«. Spørgsmålstegnet får sin besvarelse sidenhen i *Hjortens Flugt*, hvor pigen sidder tankefuld, og det er i elskovs tanker. Og som videst går digteren i den stadig sungne »Hvor tindrer nu min Stjerne?« med dens olfaktoriske strofe 2:

I Mulm jeg kan Dig finde,
 For din Duft er stærk og sød!

Nærmere kommer vi næppe denne aromatiske kropsnærhed.

Sidst i »Serenade«, »Hvor er Du, Camilla?«, neutraliserer Winther dog sit anspil på Højsangen 7, 7-8: »Der plukke vi Frugten / Af bugnende Træ« – men dé er den elskedes saftfulde bryster: »Denne din ranke Væxt er lig et Palmetræ, og dine Bryster som Drue-Klaser. Jeg sagde: jeg vil stige op i Palmetræet, jeg vil tage fat paa dets Grene; og dine Bryster vorde som Viinstokkens Drue-Klaser«.

I sin »Sonet«, 1828, der låner en topos fra Staffeldt, skriver han om elskov i billede af

en Draabe, født i Morgenrøden
 (...)
 Og blank i Muslingdyrets Barm neddaler,
 Som ubevidst modtager Ætherføden;
 Og føler snart saa stærkt en indre Gløden,
 (...)
 i hellig Vellyst.

Vi kan i dag kun læse dette som samleje med ejakulation sat i metaforer.⁹

Aarestrups erotismer i *Digte 1838* var for synlige og påtrængende, mens den diskrete Winther blev en succesrig og elsket lyriker, og det siges, at *Hjortens Flugt* igennem mere end to generationer blev en hyppig konfirmationsgave.

Hvor børn i Aarestrups digte er en sjælden art af sentimental décor, og hans par i de »Erotiske Situationer« selv sagt er barnløse, der går Winther videre i de borgerlige baner efter brylluppet til de mange børnefødsler. I »En Vise om Vaaren« får man i fjantende friløb hele historien om Jomfru Vaar og den forliebte Sol, lige til de to formerer sig fra X og til XII:

efter deres Favnetag
Fremmyldre hele Hære (...)
overalt de kjække smaa
Sig vikle ud af Svøbet. –
[nu] kaste tusind Blomsterbørn
De grønne Redingotter.¹⁰

Og alt dette sker til omkvædet: »Eia! hvor skjønt«.

Vi kan fastslå de to erotiske lyrikeres fælles placering i et massivt seksuelt tabu i borgerskabet. Men hvor Aarestrup skriver private næsten-akt digte, og ellers kun ytrer sig indirekte og blot konsekventielt om kønnet, der kan man under Winthers lydefrie overflade, i hans détails og metaforer, udlede langt mere nærgående ytringer. Winthers blide gemyt vil være at gøre op over for Aarestrups psykiske komplicerethed. Lægen står blot som tilbageholdende over for sindets sorte og vilde lag, hvor den populære digter skriver sin italienske novelle om en *crime passionel*, hvor en mand langsomt kvæler sin utro hustru. Og ser man bort fra intrigen i »Vaabendragerens Eed«, – de sammensvorne skal dræbe enhver, der røber dem, – så ender digtets sære bryllup sådan:

Bruden laae paa Lagen
Blodstænket, kold og bleeg!

Således isoleret ud bliver dette et seksualmord af denne edsvorne. Digteren selv tager afstand: »Han havde, ak, desværre!« myrdet af troskab.

Tillige har Winther et digt, som blev populært for børn, med massive vitser og en gennemdrevet, hårdtslående metaforik om venskab, elskov

og dobbelt død. Det er »Dandsen i Skoven«, som alene ved sin placering er besynderlig: For den lille dreng Poul glider »hen ad Byens Park« for at gå »Til Skovs og hente Brænde«, og møder da både bjørn og ulv (glosen »Park« om kongelige jagtterræner er sjældent på dansk). De to vilddyr så nær byen farer på hverandre, som i dans og »Bal i Lunden«, syngende i diskant og bas, med kælent vennesind, krystende til hjertet og i kys og klap, lige til udklangen:

Af Sangen mat, af Dandsen varm,
Af Kys og Favntag mætte,
Med brystne Blik de Arm i Arm
Sank om, til Døden trætte.

Et barn overværer denne »usunde Vals«, der kobler elskovens akt sammen med fysisk død for begge parter.¹¹ Det overskrider blodigt *le petit mort*, og det måler sig kun med Aarestrups »Drømmen«, hvor en halvblottet kvinde fra Bibelen myrder sin mødige helt og elsker. Sortere freudianere burde standse op ved denne ømt og sart elskende Christian Winthers børnedigt.

Men tilbage til den uskyldigere og rigt avlende Jomfru Vaar. Inden for den bedrebørgelige livsopfattelse er digtet om hende mere end interessant og åbenlyst slående, for det rækker videre ind i idehistorien ved sin påtrængende overføring af natur på mennesker. Denne gamle topos, som romantikken med høje følelser havde taget til sig over for den vilde natur, er blevet gennemborgerliggjort, og Winther fører den konsekvent igennem. I digt efter digt er det et iøjnespringende træk, og alle disse kan samles til én kulturel konklusion. Vi remser formuleringerne sammen: Jomfru Vaar står »Bag klare Sky-Gardiner«, »Morgenstjernen hængte / Sin Lampe i dæmrende Luft«, »Den brune Hjort sig bryster / Med sin kronede Hat [dens gevir]«, thi »Hjorten staaer ved Skovens Bræm / (...) dens stille Hjem«, og »af Fiskedammen kræver / Nu sin Mad den hvide Maag«.

Dertil kommer de kære børn: »Den gamle Nattergal (...) / I Skolen maatte gaae / Og lære sjunge«, »Sjælland ligger [som] / En rødmusset Glut / Paa et Silkebolster blaate«, »Alle Blomsterbørn derude / Sove nu saa sødt og tæt, / Ei den hvide Vuggepude / Trykker deres Aandedræt«. Alt ånder himmelsk ro og fred:

Hver Stjerne slumre vil,
Og lukker Øiet til.

Al natur er blevet biedermeier, og med en nu gammel frase: Her er lutter intimsfære, på jord og i himmel. Ikke sært Winther blev elsket af samtiden.¹²

Og så fik digter Christian Winther officiøs karriere. Den sene enevælde havde den kløgt at lade kunstforstandige folk udpege unge og lovende talenter, der efter gammel fransk tradition kunne kaste nogen glans over styret, når de fik legater til udlandsophold og ydelser af de offentlige kasser til deres virke. Sådant kom unge Winther til Italien, fik stivet sin altid vaklende økonomi af, han steg endog til at være kongelig informator ved et duodez-hof og betitledes Justitsraad (men da havde kammerherren, som gav ham *clearing*, også vredet oplysninger ud af digterens venner om hans økonomi og hans forlovelsesaffære). – Med denne indsats for kunsten håbede styret måske på, at det dannede og besiddende publikum alene blev kunstnerisk interesseret, uden om den politik som et par slægtled af kunstnere på forhånd foragtede. Indsatsen for Københavns brede lag i lavere forlystelser var som bekendt agent Carstensens Tivoli, den have ville da holde dem fra al politisk interesse. – Winther var desuden, som det sig hør og bør i Danmark indtil dato, a-politisk, når bortses fra et tidligt og borgerligt udfald imod adelen, i en fjern fortid:

En Sværm, udklækket, lokket hid
Ved Kongesolens Straale blid (...)
Med Leeg og Tant og lidet Gavn, – (»Ringens Indskrift«, I., sidst).

Sådan var da »de danske Hjerters sødeste og sundeste Næring og Nydelse«, Christian Winther.

Aarestrups gæld til ham er vægtig, og han sørgede for et rundeligt honorar fra de *Efterladte Digte* til enkefru Caroline. – Winther låner dog kun i kort tid et lille træk hos kollegaen, de persiske og arabiske former, som denne i 1836 fandt hos Fr. Rückert og udarbejdede i væsentlige sektorer af sin lyrik i makamer og ghaseler. Allerede sidst i juni '36 skriver Winther en makame til deres fælles ven købmand Petersens kone, sidst i februar '37 overgår han langt Aarestrup i hans lange glosesammenkoblinger med denne sin boa constrictor af adjektiver og endda på tysk:

Jeg morer mig med at trøste el. forsøge at trøste unge Enker, der med deres sorte Dragt, med kohlen-pech-raben-schwarzen-flim-

mernden-funkelnden-schmachtenden-liebelnden-schwimmenden
Augen galvanisere den halvdøde Frøe el. Tudse i min venstre Side
 [dvs. hjertet].

Men allerede oktober 1838 er han med endnu en kort makame blevet træt af dette »Arabisch-seyn-sollende Klingklang«.

På væsentligere måde overgår han sin digterkollega i psykologisk indsigt eller raffinement, i rammehistorien omkring en erotisk krimi, »Fjeldvandring ved Badet«, 1843. Begge personer, han og hun, har et koldt hjerte, men han er både svag, tiltrukket og skræmt af hende. Efter en højspændt beretning om et forhindret mord, slår hun armene om ham og græder, udsiger dermed at hun elsker ham, og kysser ham. For ham er det en oplevelse for livet, men de to forbliver adskilte. – Man kan næppe kalde denne komposition, reaktionerne i den, eller da Winther selv for »naive«, hvordan man end tolker de to maskers psyke inden for »det interessante«s rammer.

Mere undergravende og tyst markeret er »I et romerske Osteri«, 1843: En rig, aldrende lord fører langt og retorisk ordet, han er på italiensrejse med sin unge kone, og kedsommeligt nok med en anden, ældre sir John som tredje hjul til den gig. Konen er blevet bortført af bjergrøverne i Romagna, er købt dyrt tilbage, og afleveres nu af selveste røverhøvdingen. Da vågner en nutidig læser. Hun løftes af vognen og giver idet »den delige Karl« sit strejfkys, så han rødmer »som et Lynblink«. Og hun køres bort som »Een, der har / Ei meer at leve eller haabe«, – imens »Han løe med skinnende hvide Tænder«. Dette er så vist »det pikante« for datiden, og det tier helt om potens, lordens eller røverens. Aarestrup havde gjort det hurtigere, men næppe nok så dybt, som fortælleren siger det to gange: »Det dybeste Saar – det saae han ikke!«. Hendes anatomi og psyke går i ét i den ene gløse.

Da er Winther begyndt på sit videste og længste, dybt personlige arbejde, idet han fra 1841 skriver de første digte *Til Een*, og fortsætter dem livet ud. De har næppe nogen impuls fra de splittede »Erotiske Situationer«, men er snarere ledet af Heines ungdomsdigte med de personlige plager ved en brudt forelskelse. I disse nært og vidt varierede udtryk viser Winther sin civilcourage netop som digter, for ingen i det sladrende København kunne forblive i tvivl om, hvem han var ulykkeligt forelsket i, oven i købet en gift dame. Først tre år efter hendes skilsmisse kunne de to gifte sig i 1850.

Heri er han stejlt forskellig fra Aarestrup, som ville og ikke ville stå frem med sine egne højtelskede digte, de måtte hales fra ham. Winther gennemspiller i hundrede digte til sin ene et langt videre register af følelser, ikke blot som lidende tilbeder, men også som øm og medfølelsesfuld elsker, helt ind i den henførte ophøjelse, da han endelig bliver gift med sin Julie, – og derpå videre i en varm og intim troskab gennem hele deres samliv. Det havde sine lange private plager, med datteren af første ægteskab, med hustruens svage helbred, og hans eget tiltagende svagsyn. Lad os dog sige, at Winther er en hel og en ædel karakter i digte som i sindsrørelser, og i sit forhold til talrige mennesker, som det ses af brevene til og fra ham.

Men begge er digtere, så vi bør sammenholde sammenfaldende træk i deres to cykliske værker, *Erotiske Situationer* og *Til Een*. Hver for sig er de skrevet af en mand, der skriver om en mands følelser for en kvinde. Hvordan er da hun, og hvilke følelser nærer hun for ham? – Aarestrup giver os et overpersonligt ego, som ridser kvinder op og kun sjældent overbringer deres følelser, og i sine øvrige digte er han ligeglad med deres begavelse eller egetvæsen (om hans drifts trakteringer af sin Caroline taler vi ikke her videre). – For os at se strømmer Winther egocentreret over med sine elskendes lidelser, men han tangerer også hendes:

Da følte jeg den Magt,
Som der laae i din Smerte.

Undseeligt du mig afmalte
Den Kamp, du havde stridt.

Sådan står hun frem som den stærke af de to:

Kjæk paa alt det Skjønnes Vei
Sender du din stærke Tanke.

Min Elskede! du har mig sagt:
»Du tænke skal paa mig *med Glæde!*«,
Og ved din Villies fromme Magt
Forbød du ogsaa mig at græde.

Midt i skønne æteriske billeder af hende, står med ét det uventet sete:

O, din Gestalt! saa ædel kraftig,
Saa *egen* og saa yndefuld!

Hun er så vist også den klogeste af dem:

[med] din kloge Pandes Hvælving
(...)
[i] Sorgens Tanker

under Øiets kloge Vagt
Du ordned disse Blomsters Prag;

Og hun har tilmed erklæret ham sin genkærlighed:

Tak, Elskte! for det Blomsterbrev,
Som med din kjære Haand du skrev!

Som stærkest og klogest styrer hun ham i hans vante vaklen: »Du tilkaster mig de straffende Blikke —«. Og han er hende taknemmelig for tilskyndelser og tavs overbærenhed:

Jeg takker min Hustrue for hvert et Blik
(...)
Men især fordi Du, saa mild og from,
Tidt taug og tilgav og fældte ei Dom!

Det er en mange år gift mand, som evner at skrive sådan om sin kone, og da direkte til hende. Det er en sjælden etik udtalt mellem to mennesker i et liv sammen. – Man søger den forgæves hos læge Aarestrup. – Men det blidt dramatiske og fineste udtryk for hendes fastholden i ham, og jo hans nødvendighed for hende, er da han ligger død på jorden, og hun skal træde ind i evigheden: Uden ham vil hun ikke ind! Da vil hun hellere tilbage i mørket. Og med to sublime linjer tegner han den fælles længsel, de to så længe måtte leve i:

Fjernt over Havets violblaae Vand
Din Længsels Duer er fløine.¹³

Alt det kan man finde frem i disse utallige, såre selvkredsede digte. Kun i disse glimt står en kvindes suveræne væsen og indre frem for os. Har en sådan etisk styrke stadig en skønhed endnu i dag?

Formalt er *Til Een* et opbud af strofeformer i arven efter den virtuose formmester Oehlsenschläger, men byder også på nye rytmer, chargede eller løsere og mere frie end førhen i dansk (at sige, efter Arreboes metriske reguleringer pr. 1611).¹⁴ Der er både virtuositet og intellektuel overraskelse i de præcise og berømmede linier:

Smykker den blanke,
Levende Ædelsteen,
Taaren, min ranke,
Duftende Rosengreen?
Ak, hver din Taare reen
Blier mig en Tanke.

En analyse af den sart svævende og bølgende »Rosa Unica« viser i alle lag og elementer den samme gennemgribende helhed i bevægelserne, helt ud i rimningen. Titlen ligger nær Dantes syn i *Paradiso* af den højeste væren, i *rosa mystica*, blot ikke som lys, men blomstringer. – Aarestrup dyrker som ung rækker af former, men koncentrerer sig i sine hovedværker til to, Aarestrup-strofen i sin suite, og den trelinjede kortform i ritornellerne; ellers skriver han sine fleste brugsvers på melodiernes metrik.

Dertil er Winther konkret metafysiker, hvad Aarestrup aldrig var, afgjort ikke i sin unge *religio amoris* eller en senere visuelt-kødelig dame dyrkelse. – I sit *Til (kun) Een*, udtrykker Winther gang efter gang den Eenhed og det ophør af Tiden, som Kærligheden i glimt giver to væsener:

I hvert et kostbart Øieblik
Udødeligheds Nektardrik.

Og i disse højt svungne strofer i »Natten var mild og kjær«:

Smeltet til Eet var jo
Livsfyldens Kerter,
Eet var begge to
Bævende Hjerter;
Fletted' som Ranker

Eet vore Tanker;
Eet var vor Himmel, vor Tro og vort Haab,
Eet, som vor Kjærligheds Daab.

Den borgerlige kristelighed havde sanktifieret ægteskabet, og her sker det efter Paulus' ord og med Troens indvielse i Daaben: »Saa blive da disse tre, Tro, Haab og Kjerlighed (...) Men størst af disse er Kjerligheden«. – Så diskret udtrykte denne digter sin kristne tro, som han foretrak at holde for sig selv og ude af digtene; og det lige til Opstandelsen:

Jeg synes, at ramte af Døden
Vi ligge sammen i Jordens Grund
Og vente paa Morgenrøden.¹⁵

Om borgerlighedens tro nogensinde blev lødig i sine indre og uløselige idé- og kønskonflikter, sker det stedvist her hos Christian Winther i *Til Een*.

Endelig når da Winther til en ligefremhed og nærhed, som stadig må kunne føles. I et af sine sene »Genrebilleder« siger han:

Ak mindes Du, vi kom fra Dands (...)
Du tripped paa de pene Been
Adroit og let fra Steen til Steen
Og jeg holdt Paraplyen (...)
Jeg var kun sytten, atten Aar,
Og Du kun fjorten, femten.

og der går i skylregnen som en elv henover torvet:

Du standsed her og bad mig selv
At bære Dig derover. (...)
Saa glad jeg Dig paa Armen tog,
Mens vi blev ved at snakke;
Din ene Arm fortroligt slog
Du blødt omkring min Nakke (...)
[Jeg] lod Dig varligt glide
Ned paa din Faders Trappesteen (...)
Du trykked mig med stille Blu
I dine unge Arme.

Vi glemte Alt omkring os, Alt,
Vi hørte ei de Dryp, der faldt,
Paa Silkeskjermen larme.

Pakket lyrisk ind i Amor og andre poetiske refleksioner har ordene en renhed i dansk tale for alle tider, og da i purunge følelser, så man spørger: Er det endnu sådan, den første gang man kysser nogen? – Han skrev det, da han var godt 60 år gammel og småblind. Prøv at finde noget så ømtfølelende inderligt hos Aarestrup!

Landlægen har visse uægte prospekter af en baby og økonomisk fromme børn, men også yndefulde glimt af børnelege og en lille stump i gule støvler. Hans forhold til børn blev dog medtaget som årene skred og skaren voksede i huset, men han har en boltrende komediescene med legen blindebuk, 1848.

Winther er tystere, mere nær og afrundet. I en genre der sjældent er lødig, børnedigtet, har han sin humorfulde beretning om »Flugten til Amerika« med den præcise erindring om de tidlige års små, dybe skuffelser, snusfornutige flugtbeslutninger, og drømme om et barnets slaraffenland, – til så moderen med ét råber, – og han kun får sin lille søde trøst på bunden af sagosuppen. Også den voksne Christian Winther forblev ligesådan i sin nationale families lune favn.

Man spiser næppe længere denne gule suppe, og ikke med svesker i. Hvorfor læser man nok heller ikke mere Winther, mens Aarestrup stadig præsenteres i udvalg til åndig læsning og i gymnasiets knæsatte udvalg?

Winthers genrer er uddøde, med den stil de gik i. Strofisk, takteret og rimet digtning er bortskaffet, for de såkaldt frie vers i et talenært dansk og i en retfrem syntaks, uden en poesis omvendte ordstillinger og glosers armamentarium (vi bortser fra nu yndede reviveringer af rimet manér). For vi læser digte på den anden side af naturalismen og ekspressionismen og fordrer koncise eller særprægede udtryk og troper. Et digt er ikke længere langstrakt, omhyggeligt og tungt, det fylder helst kun én side A4 (brækprosaen taler vi ikke om).

Værre har det sig med den bagvedliggende kultur, som Winther taler ud af. Den graves frem af specialister, fx i malerkunst, ganske smuk, men ofte lettere muséal. Borgerskabets idéverden er gået under med sine sociale institutioner, kønslige tabuer, og indre konflikter, det er for os en historisk etnografi. Dens nationale følelsesfuldhed kom til at koste langt og dyrt i Danmarks historie, dens styreform er blevet erstattet af mere subti-

le styringer og effektive neutraliseringer af borgerne. Den tid er blevet til et sociologisk og psykologisk drømmenes land. Den kaldes for Guldalderen. Den dyrkes, men den er etnologisk.

Hvorfor kan vi da med formodentligt udbytte læse noget Aarestrup? – Som bedst er han knap, intens og underfundig; han sanser direkte og præsent; han evner at tie – og derigennem at udsige; hans kroppe taler stumt til os. Emil Aarestrup er noget nærmere disse mere nøgne tider.

Litteratur

Emil Aarestrups Samlede Skrifter I-VI, v. Hans Brix og Palle Raunkjær. København: Reitzel [1922-23] 1976.

Heines Werke in zehn Bänden ... Heinrich Heines Sämtliche Werke, Zweiter Band. v. Jonas Fränkel. Im Insel-Verlag, Leipzig 1911.

Charles Baudelaire: *Oeuvres*. Librairie de la Pléiade, 1957.

Den Danske Lyrik, v. F.J. Billeskov Jansen. Andet halvbind 1800-1870. København: Reitzel 1967.

Noter

1. Heines skarpe samfundssyn kan ses i tre eksempler uden om tidernes centrale akse, økonomien: Om smiger og profit, i »Lumpentum«, V, *Romanzero* II; – om individuel og administrativ korrumperethed i »Erlauschtes«, *Nachlese* XII; – om kulturelt menneskeplageri, »Das Sklavenschiff«, *Gedichte*, 1853 and 1854. – Brecht optager i sin *Mutter Courage* en omskrivning af Heines »Lied der Marketenderin« (»Aus dem dreissigjährigen Krieg«) i *Nachlese* VIII.
2. Kun én gang sletter Heine ud, da han finder sig selv for åbenmundet om seksual omgængelse. I *Neue Gedichte*, 1844, under »Verschiedenes«, er han hos »Yolante und Marie«, mor og datter i Paris, og spiser en udsøgt middag, lige forelsket i begge tos yndigheder: »Sie lüften das Mieder [snørlivet] mit Übermut (...) Nun werfen sie lachend sich aufs Bett (...) und schnarchen am Ende um die Wette«. – Men der stod nu først: »Sie ziehen sich lachend die Kleider aus«. – Dog, ingen kvinder sov i deres korset.
3. Aarestrup gør sin »Raadstuekjælderen i Bremen« så pæn: »Seer du, paa Husenes Tage sidde / Englene, og ere halvfulde og syng; / Den skinnende Sol deroppe paa Himlen / Er kun den røde, viindrukne Næse, / Som Verdens Geist stikker frem, / Og om den røde, uhyre Næse / Dreier sig hele den drukne Verden«. Men hos Heine går det i en væltende rytme med lige på gloser og en sidste kulminerende ordsammenkobling: »Siehst du, auf den Dächern der

Häuser sitzen / Die Engel und sind betrunken und singen; / Die glühende Sonne dort oben / Ist nur eine rote, betrunkene Nase, / Die Nase des Weltgeists; / Und om die rote Weltgeistnase / Dreht sich die ganze, betrunkene Welt«.

4. Aarestrup bruger Heines »Geoffroy Rudel und Melisande von Tripoli« i »Erstes Buch: Historien« fra *Romanzero*, på markedet i oktober 1851. Provinslægen har bogen måneden efter – og han oversætter hele digtet. Men til egen brug udelukker han den sværmeriske forelskelseshistorie og låner stroferne 7 til 9 og de afsluttende 16-17: »Die Figuren der Tapeten / Fangen plötzlich an zu leben (...) Doch den holden Spuk vertreibend / Kommt am End' die Morgenröte«. – Dette bruger han om sin ofte opkommende intethedsfølelse, midt i sin endelige succes i Odense, og kun 5 år før sin død.
5. Aarestrups bortgemte erotiske ses i digtet »Andalousierinden«, VI: »Hvor ypperlig ved Aftentide / Hensegnet, opløst Barm og Haar / See hende saa! stønnende vride, / Sig Kys i Kys, omfavne, bide, / Fremhulke Ord man ei forstaar«. – Aarestrup lader derpå pigen gå i seng med støvlerne på.
6. Baudelaire håner begge de gifte og dermed den gifte stand, Aarestrup lader en elsker køre afsted med konen, mens manden er kanehest i Ritornel I, 23: »Brune Rebekke, / Svøb dine Fødder ind i Kanedækket, / Jeg vil staae bag paa, og din Mand kan trække«. – Digterlægen agter giftermålet ringe i flere ritorneller med en Traumerfüllung i sin verbale dyrkelse af trekanter med elsker.
7. Valdemar overtog et geografisk fallitbo, og træt af det blev han nogle år krigsøkonom i Norditalien. Hjemvendt igen »yndede han at handle om gods med enker og faderløse børn«, *driving hard bargains*. Teknisk helt moderne indstillet lod han også anlægge vandmøller, »thi han ville ikke, at vandet løb til havs uden at have gjort nytte«. Sådan vurderer den samtidige krønike denne højeffektive person. – Den stigende nationale bølge i 30'erne gør ham til nationalismens kreatør 500 år før tiden.
8. Vi opremser til »saa« et skrabt udvalg af adjektiver: – hvide – rig – stor – *sagtelig – *honningsødt – **stygt – klar – **tvær – kjønt – mat – sød – lokkende – sød – kjønt – *ravnesort – stille – let og stille. De med * mærkede tilfredsstillere; de **-mærkede behøver slet ikke en tom optakt i dette »saa«. Det kan stamme fra Oehlenschläger, der starter sin »Hakon Jarls Død« i et rytme-markant anslag: »De Nætter ruge saa lange og sorte«. Men også rytmisk effekt er gået ud af disse Winthers repetitioner.
9. I seksuel metaforik har skaldyr en utvetydig brug efter deres lighed med en yoni; sådan som i en engelsk gadesang fra 1700-tallet: »As Oyster Nan Stood By Her Tub«, med slutlinien: »She shuts and opens like an oyster«. – Begge de danske er platonisk og uskyldsrent fjerne fra sådan lavheder.
10. Kulturhistorikeren vil her protestere: De små noer gik i blusekjole, som i »Flugten til Amerika«, strofe 1, og ikke i de voksne mænds *riding coats*, der på fransk blev til *redingote* i 1790'erne. Men her skal være et rim på »Sko-vens dunkle Grotter«. Og de blev et yndet, artificielt anlæg i parker, så denne vilde natur blev til en følelsesrig kultur for menneskenes børn. Sammenlign barnet Oehlenschlägers dybe stemninger ved det nu tørre schweiziske fjeld-anlæg i Søndermarken.

11. Som et pornotisk pikanteri er to børn voyeurs til elskovsakten i en sovekupé først i Emmanuelles første bog, »Emmanuelle«. Uden drab.
12. Citaterne er fra: »En Vise om Vaaren«, II, – *Til Een*: »Jeg kjørte i dunkle Skove«, XVIII, – »Sjælland«, XVII – »Vinterlandskab«, XIII, XIV og III, – »Amor Jesuita«, VIII, – »Sjælland«, V, og »En Sommernat«, VI.
13. Citaterne er fra »Hverken Verden eller du«; midt i, – »Jeg kørte i dunkle Skove«, XVI, – »Bøgen skyder sit Blad«, V, – »Min Elskede! du har mig sagt«, I, – »Du er som Brød, det grove – fine«, II – »Har du sovet sødt i Nat?«, v. 10-11, – »Tak, Elskte! for det Blomsterbrev«, I, – »Du er deilig! o, det nytter dig ikke«, X, – »Jeg takker min Hustru for hvert et Blik«, VII; – »O, kunde jeg dit Knæ dog favne«, V-VIII, – »Jeg drømmer om dig i Nattens Stund«, II.
- 14 Særlig den næste strofe foregriber direkte Drachmanns metrik, og som finest i hans *Ranker og Roser*: »Drømmende vugged vi / Som over Havet, / Væk-kende Sukket, i / Længsel begravet; / Hilste vor Stjerne, / som fra den fjerne / Evighed havde formælet vort Navn, – / Salige, Favn udi Favn!«.
15. Citaterne fra: »O, lad ei svinde«, III, – »Hvor Mangen søger ei med Qval«, VI, – »Jeg drømmer om dig i Nattens Stund«, IV.

»Kjender du Pan?«

Et motivs litteraturhistoriske transfigurationer i den danske symbolisme

Af Jens Bjerring-Hansen

Det vrimler med Pan-figurer i kunsten i årene før og omkring forrige sekelskifte. Et toneangivende tysk kulturtidsskrift hedder netop *Pan* (1895-1900), i Arnold Böcklins malerier er den hedenske gud en hyppig gæst, og Gustav Mahler ledsager førstesatsen af sin tredje symfoni (1895/96) med ordene »Pan vågner – sommeren marcherer ind«. Også tidens digtning præges af Pan'er, fauner, satyrer etc.: Mallarmés »L'après-midi d'un faune« (1876) og Knut Hamsuns Pan-roman (1894) er berømte, men også i den hjemlige lyrik er eksemplerne legio.

I det følgende vil der blive stillet skarpt på Pan-motivet, som det er udfoldet hos de tre centrale danske lyrikere i det 19. århundredes sidste tre årtier: J.P. Jacobsen, Sophus Claussen og Johannes Jørgensen. Sammenstillingen skal få digternes fælles bestræbelser, men også deres indbyrdes forskelle til at træde frem – helt i overensstemmelse med Georg Brandes' tanke: »Man studerer lettest en Digterskoles og den enkelte Digters poetiske Metode, hvor man har samme Stof i to Behandlinger«.¹ De tre fokuserede læsninger udgør kun en skitse til et motivstudie, men interessen er også snarere af en mere overordnet litteraturhistorisk karakter.

Pan-motivet viser sig med sine mange og karakteristiske udslag i det tidligt moderne i høj grad som et epokalt fænomen, men samtidig peger det eftertrykkeligt bagud i tiden – til græsk-hedensk naturreligion og antik digtning og i næste vigtige led til romantisk teori og praksis. Pan synes at spille en afgørende rolle i de tre digteres – mere eller mindre bevidste – positionering i forhold til traditionen, særligt romantisk tænkning og digtning, og det er disse positioner, det her er søgt at læse frem og sammenstille.

Som det vil vise sig, forvaltes traditionen og den romantiske arv med betydelige variationer af de tre digtere i deres bestræbelser på at præstere en moderne digtning. At det lader sig gøre inden for motivets rammer, skyldes, at »Pan« ikke er en homogen størrelse, snarere et strittende mytologisk og litterært kompleks af forestillinger, rundet af forskellige traditioner. Før vi går til Pans transfigurationer i den danske symbolisme, vil der kort blive redegjort for de vigtigste aspekter af dette kompleks.

Pan

I sin monografi skelner Reinhard Herbig mellem to fortolkninger, som antikken knyttede til Pan: hyrdeguden og alguden.² Den første er ældst og mest udbredt. Sophus Claussen har i en note til digtet »Pan« fra *Naturbørn* (1886) sammenfattet meget væsentligt om ham:

Pan, græsk Gud, der bor inderst inde i den tavse, ensomme Skov.
Den Angst, Skovens højtidelige Stilhed fremkalder hos somme,
troede Grækerne, kom fra Pan, og benævnte den *panisk Skræk*.³

Betegnelsen »Gud« kræver en uddybelse. Pan hører ikke til Olympens guder, men er derimod en lokal naturguddom med virke i Arkadien. På græsk taler man om en *daimon*, der ikke skal forveksles med det afledte, kristent farvede begreb dæmon; det dæmoniske skal i den antikke forståelse ikke opfattes som noget entydigt ondt, men som noget særligt kraftfuldt og uberegneligt. Ud over hans voldsomme temperament er det, der særligt fængsler ved Pan-figuren, den gådefulde dobbelthed, der omgærder ham. Det gælder hans status i det mytologiske univers: som dæmon indtager Pan en stilling mellem guder og heroer, og ikke mindst hans udseende: Pan har et menneskes krop, men bukkehoved og -fødder. Det berømteste sagn, der knytter sig til hyrdeguden, er det bl.a. hos Ovid fortalte om Pan og Syrinx: Da den efterstræbte nymfe har forvandlet sig til et siv, skærer Pan det over og snitter sig en fløjte (gr. *syrinx*) af det. Historien viser to helt centrale sider af bukkeguden, der går igen i overleveringen: For det første bliver han som elsker (læs: horebuk) forbundet med den lidenskabelige og ubændige kærlighed, og tilsvarende opfattes hans panfløjtespil som en vild, orgiastisk kunst – eller ligefrem som larm.⁴

Til Pans landskab, Arkadien, knytter sig en litterær topos, som – selv om det befinder sig i udkanten af Pan-komplekset – alligevel må nævnes i forbindelse med det. Arkadien var også Vergils landskab og er i den senere litterære tradition blevet indbegrebet af Syden, sydlandsk idyl og oprindelighed: »Auch ich in Archadien« hedder det hos Goethe og i tilsvarende formuleringer fra barokken og frem.

I Herbigs anden Pan-fortolkning, den senere og mindre dokumenterede forestilling om Pan som algud – som allerede ligger i etymologien: »Pan« betyder 'alt' eller 'al-' – er han stadig knyttet til naturen, nu ikke blot til den arkadiske, men som et abstrakt og helt fundamentalt princip

under alnaturen. Det er en tendentielt beslægtet tankegang, der ligger bag læren om panteismen, dvs. at Gud er i alt, som spiller en afgørende rolle for den romantiske filosofi og kunst, ja som man måske ligefrem kan lade definere romantikken som åndsretning, som Georg Brandes gør det i *Hovedstrømninger*.⁵

En anden topos, der knytter sig til det litterære motiv, skal fremhæves, nemlig Pans død. Pan står for eftertiden nærmest som et sindbillede på den hellenske kultur, men også på dens undergang. Det elegiske udråb »den store Pan er død!«, oprindeligt fra en dialog af Plutarch, er blevet en formel i den europæiske litteratur og tilføjer Pan-motivet et moment af kultur- og civilisationskritik. Således fx hos Friedrich Nietzsche, der i *Tragediens fødsel* kæder Pans død sammen med den ægte poesis undergang:

Med den græske tragedies død opstod derimod en vældig og overalt dybt følt tomhed; ligesom da græske søfolk engang på Tiberius' tid fra en ensom ø hørte det rystende skrig »den store Pan er død!«: således klang det nu som en smertefuld klagetone gennem den hellenske verden »tragedien er død! Poesien selv er gået tabt!«⁶

Kritikken er ikke blot møntet på den fornuftsbetonede apollinsk-sokratiske kultur i antikken, men også på samtidens tomhed og stivsind her i 1872 – netop ved indgangen til den tid, det nu skal dreje sig om.

Rygterne om Pans død skal vise sig at være noget overdrevne. Pan-figurens evne til *mimicry* – med et udtryk af en anden vigtig samtidig, Charles Darwin – sikrer ham i hvert fald et efterliv i digtningen, mere eller mindre i overensstemmelse med de her skitserede fortolkningstraditioner og med en varierende vægtning af de momenter, det samlede Pan-kompleks rummer: erotik, kunst, religiøs panteisme, utopisk eksotisme og kultur- og civilisationskritik.

J.P. Jacobsen

Et iøjnefaldende træk ved J.P. Jacobsens digt »En Arabesk«, den første af arabeskerne fra omkring 1868, er den springende komposition. Det består af seks umage afsnit, som holdes adskilt af markante brud, så afsnittene kommer til at fremtræde som selvstændiggjorte digte eller tableauer

i digtet. Tempusforholdene i de enkelte afsnit indikerer imidlertid en kronologi. I hvert fald synes de centralt placerede afsnit 3 og 4, som overvejende er holdt i præteritum, om det lyriske jags fatale møde med en kvinde, at ligge længst tilbage. Siden følger de omkransende afsnit 2 og 5, to fortættede, hallucinatoriske monologer fortalt i præteritum. Disse har da uden om sig en abstrakt ramme med det indledende afsnit og den sidste fritstående verslinje, hvor spørgsmålet, der indleder digtet, gentages: »Kjender du Pan?« (l. 55).⁷

Det kan synes noget kryptisk og indforstået, når jeget i det indledende rammeafsnit hævder ikke at kende Pan fra »de dunkle Skove« (l. 4), men her viser sporene sig imidlertid efter en vigtig prætekst med meget konkrete litteraturhistoriske perspektiver, som vist kun Oluf Friis har hæftet sig ved. I en lapidarisk karakteristik af digtet hedder det, at »Pan-Arabsken kan betragtes som et Programdigt, hvor Jacobsen tager Afsked med de 'dunkle Skove's, Guldalderromantikens Pan«. ⁸ Friis hentyder til den aldrende Christian Winthers »Den drømmende Pan. Efter en antik Gemme« (1865), et i form og motiv fuldstændigt konventionelt digt, som i sytten krydsrimede, jævnt jambisk skridende strofer serverer en afdæmpet og afdæmoniseret udlægning af myterne. Gudens lidenskab er fuldstændig fordampet: Hvor musikken hos Ovid lyder »klinger og klagen- de«, ⁹ udånder Winthers Pan »sødt« i den fløjte, han har skåret af nymfen, der med en typisering slet og ret omtales som »den Skjønne«. ¹⁰ Det er altså denne biedermeier-Pan, J.P. Jacobsen polemiserer imod og ikke vil kendes ved: »Ikke i de dunkle Skove,/ Medens alt tiende talte,/ Nej! den Pan har jeg aldrig kjendt« (l. 4-6).

For at nærme sig den ny Pan, Jacobsen siden udkaster, giver det god mening at forfølge arabskens udfoldelse af motivet nogenlunde i den ovenfor skitserede orden, dvs. inde fra og ud, begyndende med afsnittene 3 og 4.

Et aspekt ved Pan har Jacobsen trukket frem helt i forgrunden af teksten, nemlig det erotiske, hvad allerede følger af epitetet »Kjerlighedens Pan« (l. 7) i indledningen. Det centralt placerede og antitetisk opbyggede kvindeportræt skal særlig fremhæves i den sammenhæng. De første otte af det tredje afsnits 16 vers kredser om hendes ydre, og hun er, synes det, set lidt på afstand. Hun er skildret næsten udelukkende ved hjælp af blomstersammenligninger og kommer til at fremstå som en yndefuld og frodig, mediterranean have. Den poetisk udsmykkede ekfrase afbrydes imidlertid skarpt med et »Men« (l. 27). Iagttageren kan ikke fastholde det entydige billede af hende, men må ty til en kiasme: »Der var Suk i hendes Latter,/

Jubel i hendes Graad« (l. 30-31). Fokus er nu i symbolistisk retning forskudt til kvindens væsen og sind, der viser sig at være ligeså koldt og magtfuldt, som hendes ydre er tiltrækkende: »For hende maatte Alt bøje sig« (l. 32). I fjerde afsnit, hvor jeget kommer i nærkontakt med den tilbedte, viser hun sig bogstaveligt talt som en *femme fatale*. Der rulles et surrealistisk orgie op: Hun vil forgive ham med giften fra en giftig lilje, et sammentrængt udtryk for uberørt skønhed og død – liljen er både et symbol for uskyld og en begravelsesblomst.¹¹ Pludselig er der flere mænd omkring hende; en tilbeder er allerede død for hendes hånd, en anden knæler ved hendes fødder. Stemningen er dekadent og hermetisk. Det hermetiske forstærkes yderligere ved, at de to første vers gentages i afslutningen, så afsnittet lukker helt om sig selv – og mændene er prisgivet.

Kvinden, der først med romantisk tendens skildres som noget uopnåeligt og ophøjet, bliver senere pludselig modsætningsfuld, dæmonisk og fatal som de kvinder, Edvard Munch maler i 1890'erne. Bernhard Glienke opfatter hende som et udtryk for »en tidstypisk mandlig angstreaktion på tidens kvindelige emancipation« og drager i forlængelse heraf et relevant perspektiv til den italienske litterat Mario Praz, som har påvist, at det i den anden halvdel af det 19. århundredes litteratur er kvinderne, der opfattes som dæmonisk-forførende, mens det tidligere var mændene.¹² J.P. Jacobsen har i overensstemmelse med den oprindelige Pan-forestilling gjort erotikken farlig, men der er ændret radikalt ved mytens kerne, så rollen som dæmon og panikspreader nu tilkommer en kvinde.

Afsnittene 2 og 5 udgør den umiddelbare ramme omkring digtets narrative centrum. Digtets andet afsnit skildrer i noget, der mest af alt minder om en feberfantasi, mødet med Pan: På et sært ubestemt, eksotisk sted, hvor den paniske stilhed hersker, og den bagende sol synes at stå på sit højeste – Pans *finest hour* – indgydes jeget en panisk skræk og bliver vanvittig. I det femte afsnit er scenen igen skiftet, nu til et goldt vinterlandskab med en enlig tjørn i fokus. Det gentager for så vidt digtets centrale begivenhed, men denne er nu nedskrevet til et definitivt billede, det, der vel først og fremmest står tilbage i læserens bevidsthed (l. 49-54):

Et for et,
 Et for et,
 Drypper den de blodrøde Bær
 Ned i den hvide Sne;
 De glødende Bær
 I den kolde Sne. –

Det er et symbolsk koncentrat af historien, hvor kun grundelementerne er tilbage: mandens drift og kvindens kulde.

Der er imidlertid også ting på spil i de to afsnit, der ikke kan indfanges af en narrativ læsning som den ovenstående. Samtidig med at de kan indskrives i digtets centrale lidenskabsforløb, tematiseres her et andet moment af Pan-motivet, der føjer et nyt lag til digtet, nemlig kunsten og kunstnerisk skabelse. I indledningen lyder det, »Kjerlighedens Pan har jeg *følt*« (l. 7 – min fremhævning), hvorved Jacobsen – i naturalismens ånd – vil understrege, at det udsagn om kærlighedens psyko(pato)logi, der følger, er personligt erfaret. Imidlertid må dette »føleri« i nogen grad modificeres i lyset af det andet afsnit, idet den rablende billeddannelse her er fuldstændig båret af intertekstuelle lån: Alle de centrale billeder stammer fra Edgar Allan Poes »groteske og arabeske« fortællinger: »en sælsom Urt«, »en gal Mands Øje« og »et Ligs røde Kinder« (l. 10, 15, 16); det ikke bare ligner, det er et stykke Poesk horror.¹³ Med dette element af sproglig leg og konstruktion distancerer Jacobsen sig fra den romantiske centrallyriske tradition, snarere vækker disse effekter mindelser om de nøgterne kalkuler, Poe foretager i sine banebrydende, men Jacobsen vistnok ubekendte poetologiske essays. I det netop citerede femte afsnit, hvor det lyriske jeg er helt udsondret, kastes den traditionelle jeg-centrerede lyrik helt på porten, og et »dehumaniseret« univers (Hugo Friedrich) uden umiddelbare pejlepunkter, fx i form af personlige pronominer, står tilbage.¹⁴ Samtidig bliver digtet her selvreferentielt. Bærrene i den hvide sne synes også at fortælle en påfaldende moderne historie om bogstavernes smertefulde vej til det (suk!) hvide papir, noget som den dynamiske arabeskeform tillader Jacobsen grafisk at mime med de afhuggede verselinjer: »Et for et./ Et for et«.

Det afsluttende afsnit består af en enkelt verslinje, hvor spørgsmålet, som indledte digtet, gentages: »Kjender du Pan?« (l. 56), men det falder nu, synes man, med en mere definitiv karakter. Første gang er det en direkte og robust henvendelse til den samtidige læser, der kun kender Pan i klassisk tilsnit – evt. i biedermeierudgaven fra »de dunkle Skove«! Hvor dette indledende spørgsmål således leder hen mod svaret »nej«, er det afsluttende spørgsmål retorisk: Digteren adresserer det selvbevidst og insisterende til sit publikum, der ikke fik, hvad det forventede, men nu kender den ny Pan og en verden, en erotik og en kunst, som sprænger alle harmoniske rammer og er langt ud over traditionens horisont.

Sophus Claussen

Mens Pan i J.P. Jacobsens forfatterskab kun optræder et enkelt sted – ikke hvilket som helst sted selvfølgelig, men i hans markante gennembrud som lyriker – så optager motivet anderledes meget plads i skrift og bevidsthed hos Sophus Claussen og Johannes Jørgensen i 90'erne.

Pan er på spil hele vejen igennem Claussens forfatterskab. Allerede i *Naturbørn* fra 1887 ses den humoristisk anlagte bagatel »Pan. En Skitse«, hvor bukkeguden i en drilsk udgave leder et ungt par på afveje. Hos den sene Claussen på den anden side af århundredeskiftet – og altså uden for den historiske afgrænsning i denne fremstilling – er Pan vokset enormt i intensitet og kompleksitet, jf. de store digte »Afrodites Damp«, »Midsommer«, »Pan og Diamanten« og »Pan og Giovanni. Et Hexameterbrev til Johannes Jørgensen«. Her vil snittet blive lagt mellem debutsamlingens frivole salon-symbolisme og senværkets særegne, personlige mytologi, nemlig ved og omkring *Pilefløjter* (1899), Claussens store antologi over ungdomsværket.

Pan klinger med allerede i samlingens titel, i hvilken Pan møder Vergil så at sige. Pilefløjten er jo skovgudens vigtigste attribut, men samtidig er den som genrebetegnelse i forfatterens egen forståelse nærmest synonym med idyllen, altså hyrdedigtningen, rokokoen og senere den danske guldalders hofgenre.¹⁵ En af disse idyller er »Mos« (o. 1889):

Jeg sprang i Høstmorgnens solløse Stund
over Gærdet ind i den mørke Lund.
Paa de brune Gange laa Løv ved Løv
og Kvas og Dugdraaber, tørret i Støv.
En Lunhed og Ro som paa indviet Grund.

Da lød der bag de metaldunkle Trær
(mens den hellige Grund blev mer hellig og sær)
to lyse Stemmer. Med Arm lagt i Arm
kom *hun* og Veninden. Jeg blev saa varm,
som om Skovgudens Døtre var vakt og kom nær!

Vi vandred om Dammen, hvor Svanerne laa,
hvor Andemad trives og Bregner staa.
De spankede muntert i knirkende Sko.
Hendes Læber var lukt' med en Skovguds-Ro,
hvor Tanker gro frem mellem Mos og forgaa.¹⁶

»Mos« rummer alle de elementer, der kendetegner guldalderens idylliske genrebillede, *sine qua non*: lunden, skovsøen og en lille scene fra hverdagslivet. Anslaget er med dets lette tone typiseret i retning af guldalderens lyriske tradition: »Jeg sprang i Høstmorgnens ...«, men motivets ramme sprænges allerede med adjektivet »solløs«, der i samme bevægelse gør universet og dets natur fremmed. En lignende effekt har i endnu højere grad de følgende udtryk »metaldunkle Trær« og »knirkende Sko«.

Digtet skildrer et kærlighedsmøde, hvor der lægges op til et klimaks i tredje strofe – »Jeg blev saa varm ...« – men dette udebliver. Bevægelsen i digtets verber er karakteristisk: fra det intonerende kraftfulde »sprang« til tredje strofes stillestående kredsen (»vandred om«), ubevægelighed (»laa«, »trives« og »staa«); fra »gro frem« til »forgaa«. I slutstrofen fremstår Claussens skovsø – dammen med de ubevægelige svaner, andemad og bregner – som en iltfattig, nærmest stivnet biotop. Idyllen i »Mos« opløses, imploderer, og digtet bliver – med en vending fra Poul Borums læsning af J.P. Jacobsens »Genrebillede« – »både et genrebillede og dets negation«.¹⁷

Hvad angår Pan, kan man sige, at han først og fremmest påkalder sig opmærksomhed ved sit fravær. Digtet er ikke situeret i middagstimen, hvor solen står i zenit, og Pan er i vigør, men i »Høstmorgnens solløse Stund«, hvorfor forsøget på at skrive guden frem kun bliver på skrømt eller – i hvert fald – forgæves. Motivet monteres retorisk i sammenligningerne, som digtets strofer munder ud i: »som paa indviet Grund«, »som om Skovgudens Døtre« og »[som] med en Skovguds-Ro, hvor ...«, men der ligger en distanceret tøven bag disse linjer. Pan er afmægtiggjort, såvel hyrde-/bukkeguden og den (farlige) lidenskab og erotik, man forbinder med ham, som alguden og den harmoni og samhørighedsfølelse med naturen, altet, han repræsenterer.

Peer E. Sørensen har indfanget den dobbelte litteraturhistoriske bevægelse, som »Mos« er et udtryk for: »Her er naturen ikke længere som i den lyriske tradition og den romantiske lyrik antropomorferet og dermed fortroliggjort. Den lovede identitet mellem natur og bevidsthed er forsvundet«.¹⁸ Ligesom det sker med genren, bliver også motivet negeret.

I et digt som »Mos« skurrer en moderne digterisk autonomiforestilling mod digtets romantiske anlæg, og Sørensen diagnosticerer en »problematiseret panteisme« hos Claussen,¹⁹ men hermed er alt ikke sagt om digteren og Pan. Claussen opererer nemlig sideløbende med en panteisme, der ikke sættes spørgsmålstegn ved, og hvor identiteten mellem sub-

jektets bevidsthed og den omgivende natur er intakt. Således udbryder Silvio i *Valfart* (1896): »jeg elsker, omfavner den store Natur uden Frygt. (...) Og nu er jeg som en nyfødt; jeg tror paa alt.«²⁰ Og andre digte fra *Pilefløjter* har accentueringer, der peger i en helt anden retning end »Mos«. Det gælder fx »Foraarsrim fra en Købstad« (1897), der står som motto-digt til *Pilefløjters* næstsidste underafdeling »I Arkadien«. Igen en særegen Claussensk idyl. Vergils Arkadien, som betegner et uberørt naturligt frirum, hinsides tid og sted, er translokeret til en dansk købstad og dens opland:

Flade Egne og lave Skyr,
toppede Brosten og smaabitte Byr.
Som Spejlglas-Kugler, man vandrer forbi
og øjner sit bredeste Ansigt i.

Foraars-Enge og Piletrær!
Findes der grønnere Land end her?
Solen lidt søvnig, Stranden lidt sur.
Intet forhastet – Alting Natur.²¹

Kontrasterne til »Mos« er slående. Den krasse ironi fra før er afløst af en elskværdig, humoristisk tone. Desuden iagttages et markant scenskifte. Hvor Pans arkadiske hellighed i »Mos« – skoven, den »indviiede Grund« – profaneres af knirkende sko etc. og ikke bliver skrevet frem, sættes en slags Pan-forestilling her naturligt og nøgternt i sammenhæng med den danske natur: »Foraars-Enge og Piletrær!«. Naturen er nærmest demonstrativt antropomorferet og fortroliggjort: »Solen lidt søvnig, Stranden lidt sur«, og panteismen problematiseres ingeniunde, men bliver blot konstateret med tilbagelænet selvfølgelighed: »Intet forhastet – Alting Natur«. Sidste led af formlen (»Alting Natur«) vil med Dan Ringgaards præcise udlægning sige »Pan, en førcivilisatorisk driftsfrihed og selvfølgelighed« – med grønt græs, uden mos, kunne man tilføje.²²

I digtet, der følger efter mottoet, og som det er et koncentrat af, »Foraarsrim«, er de ironiske citater og sproglige udløb i uendeligheden, der præger det fortættede »Mos«, afløst af en geografisk og biografisk forankret fænomenologi, udrullet over 41 strofer. Det er nu snarere forestillingen om det autonome digt, der ikke kan eller skal transcendere sig selv, Claussen gør til et problem: »Bøge er bedre end Bøger«.²³

Pan fylder meget hos den unge Claussen, men ikke, som det er frem-

gået, som en entydig størrelse her før århundredeskiftet. Digteren har sikkert ikke været skråsikker i de litterære drøftelser om den gamle Pan og hans stilling i en ny tid, han og Johannes Jørgensen førte i *Taarnet*-tiden, som fremgår af et tilbageblik: »Men mest med Johannes fra Svendborg/ drøfted jeg Bøgernes Pan og Pan i den voksende Storstad«. ²⁴

Johannes Jørgensen

Den unge Johannes Jørgensen – *Taarnet*-redaktøren, den danske symbolismes programmatiker – brugte som Claussen Pan, når han skulle forholde sig til tradition og modernitet, når bøgernes Pan skulle forholdes til den voksende storstads. Kvantitativt set er motivet hos ham måske knap så udfoldet som hos Claussen, men når det tages op i hans digning og kritik, sker det med en alvor, langt fra den ironi eller humor, vi har set hos Claussen, og en emfase, der antyder Pan som en nøglefigur i hans poetiske tænkning.

Et naturligt udgangspunkt er det sjældent bemærkede digt »Pan« fra 1893:

Jeg ser en Mark, et øde Vand
i Sol og sagte Bris,
og fjærnt en mørk og skovklædt Strand
mod Middagshimlens Dis.

Det suser over mig i Træer
og gennem Markens Straa;
jeg skimter Solskinsbølgers Hær
henover Vandet gaa.

Det øde Vand, den mørke Kyst
gør mig saa tung i Sind –
det er, som sukked sart et Bryst
i Sommerdagens Vind.

Det er, som aned jeg en Sorg,
en tung og ensom Smerte –
som hørte jeg en sagte Graad
fra Jordens dybe Hjærte. ²⁵

Digtet kan på mange måder opfattes som et prototypisk udtryk for Jørgensens lyrik fra denne tid. Det gælder den enkle, balladeagtige form, opbygningen med den initiale naturbeskrivelse (strofe 1 og 2), der afløses af en refleksion og et kosmisk perspektiv (strofe 3 og 4). Og det gælder digtets inventar: naturen, som i tunge, sært uspecifikke impressioner, nedskrives til få, nøgterne elementer: »Jeg ser en Mark, et øde Vand« etc., og et lyrisk jeg, der på trods af sin placering helt i tekstens forgrund, synes mærkeligt udgrænset og passivt, jf. de karakteristiske verber 'skimte' og 'ane' samt de forsigtigt tastende 'som'-sammenligninger mod slutningen. Grundstemningen i digtet er det tungsind, man som en generel kulturel tendens ofte omtaler som *fin de siècle*, og det karakteristiske – her såvel som i tidens billedkunst (Viggo Pedersen, Ludvig Find m.fl.) – er, at tungsindet og vemodet ikke placeres entydigt hos den sansende. Landskabet får så at sige sin egen tristesse, men det bliver ikke ved dette hos Jørgensen.

Fra og med tredje strofe bliver grænserne mellem subjekt og objekt, menneske og natur alvorligt antastet. Processen indledes med en ganske håndfast formulering: landskabet – det øde vand, den mørke kyst – »gør mig saa tung i Sind«. En ekskurs er her på sin plads. For at forstå tankegangen kan det være nyttigt at kaste et blik på Jørgensens berømte programartikel »Symbolisme«, som tryktes måneden før Pan-digtet (*Taa-net*, november 1893). Vi ser en skoleret illustration af det, Jørgensen dér – med artiklens eneste (men lidet konkrete) positive bud på, hvordan en symbolistisk digtning skal tage sig ud – har kaldt »Symbolismens Æstetik«. Den tager for Jørgensen udgangspunkt i »Amiels Aandrighed: *Un paysage c'est un état d'âme*«. Denne sentens bliver da i samme åndedrag ophøjet til en »Grundsandhed« og læst ind i en ny kontekst, den romantiske filosofi: »Symbolismen er nemlig – ligesom den tyske Filosofi ved Aarhundredets Begyndelse – overbevist om Identiteten af Tænken og Væren (...) Sjæl og Verden er *ét*«. ²⁶ Det interessante er, at præcis det samme idéhistoriske spring knap 100 år tilbage i tiden – fra *fin de siècle* til Schelling – kan iagttages i »Pan«.

Digtet afsluttes med et kosmisk, metafysisk perspektiv, og det sker i en særegen dobbeltbevægelse. Retorikken med de anaforiske 'som'-sammenligninger i de sidste tre par verselinjer forlener stykket med en vis tøyen og et udtalt subjektivt moment – begge dele karakteristisk for den symbolistiske sammenligning, der i modsætning til den klassiske *comparatio* sjældent tilsigter at klargøre en mindre kendt forestilling ved hjælp af en kendt, snarere omvendt. ²⁷ Men samtidig kan man imidlertid iagttat-

ge en klar og målrettet tendens, når det mystisk-anelsesfulde indkredses i de afsluttende besjælinger af naturen, der alle postulerer og gradvist intensiverer en analogi mellem menneske og natur. Først associeres en ubestemt audition med et sart sukkende bryst i sommervinden, siden anes den som »en Sorg, / en tung og ensom Smerte« for endelig at blive præciseret som »en sagte Graad« udgående »fra Jordens dybe Hjærte«. Det subjektive og uafklarede præg til trods løber digtet således ud i et perspektiv af kolossale dimensioner; det lyriske jeg viser sig som en særlig disponeret, som en kunstner eller kunstnersjæl, kunne man sige med rekurs til »Symbolisme«-essayet, der fastslår: »Kunstneren fatter instinktmæssigt og intuitivt, Tilværelsens sande Væsen«. Og videre med et ekko af Steffens: »Han føler sin Sjæls Sammenhæng med Naturens Sjæl«. ²⁸

Pan fungerer i digtet som symbol, dvs. som det overgribende og privilegerede billede, i hvilket tekstens betydninger samles, og i Jørgensens symbolske udlægning af den hedenske gud befæstes tentaklerne til både de hellenske forestillinger om alguden og den i hvert fald tendentielt beslægtede romantiske panteisme. På tekstens overfladeniveau fremgår imidlertid også et konkret element, der hidrører fra Pan-komplekset. Digtets tid er sommeren, nærmere bestemt – og helt efter bogen – middagstimen, dvs. det punkt, hvor året og døgnets cykler når et klimaks og vender. Dette højde- og vendepunkt har i såvel mytologien om Pan som litteraturen, der trækker på denne, en dybere, symbolsk betydning. Særligt berømt er »den store middag« fra Nietzsches *Således talte Zarathustra*, men hvor forestillingen dér i overensstemmelse med digterfilosoffens vitalistiske program må tolkes som en form for positivt nulpunkt, hvorfra en ny begyndelse kan tage et kraftfuldt afsæt, er Jørgensens middag i mere negativ forstand en skæbnetime.

Man studser over den anomale valorisering af begreberne i digtet; tristessen synes affødt af sommerens sol, dagens lys, som jeget skyr og søger væk fra med direkte retning mod mørket i jordens indre. Mønstreret kendes fra andre af Jørgensens tidlige digte, fx det om »Ahasverus«, der karakteriseres som »Nattens Barn i Dagens By«, ²⁹ og i tråd med dette kan dagen og lyset læses som billedlige udtryk for den moderne civilisation. Som for Ahasverus er »Dagens Stue« jeget for lav, hvorfor hans længsel efter dybde og oprindelighed fører ham lukt til »Jordens dybe Hjærte«. ³⁰ »Dagens By«, dvs. den moderne storbyvirkelighed, optræder ikke direkte i digtet, men den må tænkes med, hvis man vil pejle sig ind på årsagerne til tristessen og undergangsstemningen.

En af de indledende passager i Jørgensens lille roman *Sommer* (1892) giver én fornemmelsen af, hvad det mere præcist – ja helt konkret – er, jeget i digtet har vendt ryggen til, ligesom digtets Pan-for-tolkning i retning af en civilisations- og kulturkritik får yderligere perspektiv. Hovedpersonen Oluf – et ungt poetisk gemyt, tegnet med umiskendelige selvbiografiske træk – har forladt storbyen til fordel for en naturskøn provinsby. Netop ankommet med færgen gør han holdt på et højdedrag:

Det gjorde ham godt at lade Blikket gaa saa vidt. Og hvor her var stille. Derinde i København – tænkte han – glemmer man helt, hvad Landet og Naturen i Grunden er! (...) Kafeerne, Aviserne, Fortovenes Damer, hvis Øjne holder éns Sanser i stadig Syden ... Og saa kommer man herover, over til denne stille Strand ved en blank og øde Fjord, til denne lange, frie Horisont – og man føler med ét, at alt andet er Forfængelighed og Aandsfortærelse, og at der kun gives én Gud, som er værd at dyrke – den ældgamle, evig-unge Pan ...³¹

Sammen med »Pan«-digtet illustrerer stykket meget præcist, hvordan den unge Jørgensen navigerer mellem tradition og modernitet. Som for de franske symbolister og modernister, han selv introducerede og portrætterede i disse år, får storbyoplevelsen en skelsættende, initierende betydning for ham, men hvor Baudelaire dvæler ved sit Paris, flygter Jørgensen og hans tanker væk fra byen. Og i modsætning til Mallarmé bliver hans refugium ikke kunsten, men naturen.³²

Den hedenske gud Pan, som Jørgensen griber langt tilbage efter (han er »ældgammel«) og på ny aktualiserer (men »evigunge«), symboliserer den positive modpol i dette univers – alle længslers mål. Pan tages altså alvorligt, meget alvorligt, idet romantikernes Pan-forestillinger er søgt genoplivet; Jørgensen har selv sagt det, i en dybt interessant anmeldelse af den reviderede andenudgave af Georg Brandes' *Den romantiske Skole i Tyskland* (1891), som falder meget mere i hans smag end den aggressive-polemiske, antiromantiske førsteudgave:

Der er jo i hin gamle Romantik saa mange Traade, som fortsætter sig ned i de sidste Dages Digtning. Kulturmennesket drages fra de travle Stæder og Dagens Larm til Skovensomheden og Nattens Fred. Endnu vandrer unge Digttere i Maaneskinnet og lytter til Nat-

tergalens sødthulkende Sang, og dybt i de store Skove lever endnu den gamle Pan, Romantikens og Hellas' Gud, Goethes og Shelleys, al gammel og ny Digtningens eneste sande Gud.³³

Men Jørgensen er jo ikke i en historisk forstand romantiker, en moderne dissonans klinger hele tiden med hos ham. Storbyvirkeligheden, som vel at mærke er det sene 1800-tals, og alt, hvad den indebærer, kommer i vejen og trænger sig på, også når man har vendt ryggen til den som i »Pan«. Derfor rammer digtet heller ikke en ren, romantisk tone; Adornos karakteristik af Stefan Georges lyrik har også i nogen grad rapport til Jørgensen: Ambitionen er at skrive en folkeviser eller det, der ligner, men digteren er for sent ude. Han har ikke adgang til fortidens enkelhed og folkelighed, hvorfor resultatet bliver et konstrukt, skrevet i et sprog, der aldrig har været.³⁴

Mens forskellige udlægninger af Pan hos Sophus Claussen står side om side, undergår guden en entydig transformation i Johannes Jørgensens forfatterskab, der har med hans tilnærmelse og sluttelige omvendelse til den katolske konfession at gøre. Den britiske nordist W. Glyn Jones har koncist formuleret Jørgensens udvikling som et spring fra »en uspecificeret panteistisk længsel efter en transcendent virkelighed« hos den unge Jørgensen »til et specifikt kristent livssyn« hos den senere.³⁵ Det berømte digt »Bekendelse« udgør da et mellemstadium, idet panteismen og organismetænkningen (»I Dyrets Puls dit store Hjerte banker / du higer gennem gyldne Plantedrømme«) på paradoksalt vis munder ud i en underkastelse under en konkret, billedliggjort guddom (»o Evighed! Jeg er i dine Hænder!«).³⁶ Hos den katolske Jørgensen fuldbyrdes denne udvikling, og i det større essay om »Romantikken i moderne dansk Litteratur« (1906) er det nu ikke blot naturalismen og Georg Brandes, som fx i »Symbolisme«-artiklen, men også romantikken og Pan, der lægges for had.

Afsluttende overvejelser. Pan og den danske symbolisme

Indtil nu er »symbolisme« anvendt som litteraturhistorisk etiket, men blot forsigtigt og præliminært. Det er diskutabelt, om der er rimelighed i at samle de tre centrale lyrikere fra det 19. århundredes sidste tredjedel

under dette ene begreb. Meget taler imod dette. Vælger man – som mange har gjort – at lade Johannes Jørgensen opretholde et monopol på bestemmelsen af symbolismen, falder Jacobsen og Claussen således udenfor, da man ikke hos dem finder den særegne metafysisk og (snigende) klerikalitet, der plæderes for i programartiklen i *Taarnet*. Hos Jørgensen drejer det sig i højere grad om livsanskuelser end litteraritet. Men også hvis man går en modsat vej og lader visse formelle træk være konstituerende, opstår der problemer, typisk fordi mønstret da bliver den mere avancerede franske lyrik fra Baudelaire og frem. Man skal lede noget længere efter radikale verseksemplarer hos vores digtere. Der er selvfølgelig Jacobsens arabesker, ligesom Jørgensens frederiksbergiske prosadigte fra samlingen *Stemninger* (1892) kan fremhæves, hvis man skyder Baudelaire's parisiske forlæg langt tilbage i bevidstheden (*Petit poèmes en prose*, 1862), men ellers er det meste ved det gamle herhjemme. Tilsvarende er typiske »franske« træk som suggestion, evokation og ordmusik, når alt kommer til alt, ikke særlig fremtrædende i tidens danske digtning. Og sådan kunne man blive ved med at pege på diskrepanser internt i den danske symbolisme samt i dennes forhold til den franske. Medmindre man helt vil renoncere på begrebet og dermed på den praktiske og heuristiske værdi, der ligger i den litteraturhistoriske periodeinddeling overhovedet, må en foreløbig (og lidt hurtig) konklusion blive, at den danske symbolisme er en sammensat størrelse.

Selvom de ovenstående læsninger i Jacobsen, Claussen og Jørgensens digtning i mange henseender befæster dette indtryk af sammensathed, ja uforenelighed, så er der alligevel noget, der binder teksterne sammen og præger dem og dermed kunne retfærdiggøre en fælles periodebetegnelse – nemlig en fælles historisk situation, hvad man bedst ser med vidvinkel på den litteraturhistoriske optik. Peer E. Sørensen har med et sådant bredt udsyn karakteriseret symbolismen som et »transitsted« mellem romantik og modernitet, en bestemmelse, som hans bog om Sophus Claussen kan siges at munde ud i. »Symbolismen er det 'sted', hvor en lang række bestræbelser fra hele 1800-tallet føres over i og videre i modernismen og det tyvende århundredes litteratur«. ³⁷ Her kommer Pan ind i billedet. Motivet kan med sin dobbelte og uafgjorte historiske karakter ses som et vigtigt og håndgribeligt symptom på dette. Det er på den ene side i sin egenskab som et »klassisk« motiv dybt traderet og forankret i litteraturen fra antikken til romantikken og peger i den forstand direkte væk fra det sene 1800-tals moderne virkelighed. På den anden side fremstår dette nedarvede motivkompleks så heterogent og strittende, at det rummer fle-

re muligheder for digteren, der vil positionere sig bagud i forhold til traditionen og navigere sig frem i moderniteten.

I virkeligheden skyr Peer E. Sørensen i nogen grad symbolismebegrebet og taler i forbindelse med Sophus Claussen hellere om *postromantik*. I dette Paul de Man-inspirerede novum ligger der – som i termen ‘postmoderne’, som må have stået model – en bestemt dobbeltreaktion på en helhedsforestilling, der er gået under. Totalitet og syntese er i postromantikken ikke længere en selvfølgelighed i digtning og tænkning, men »helhedsbegrebernes filosofiske og praktiske eskamotering, den store filosofis død, har efterladt en erindring eller en længsel, der er en fundamental om end skrøbelig drivkraft«. ³⁸ Et eksempel på en sådan poetisk reaktion er Claussens »Mos« med sit forsøg på – i Pans billede – at skrive jeg og natur, digter og verden i sammenhæng, som på forhånd er dømt til at mislykkes, men nødvendigvis må gøres; som i det postmoderne bliver ironien et foretrukket våben. Hvis man legede med tanken og gjorde postromantikken i denne forståelse til en bredere periodebetegnelse, ville den imidlertid blive lidt af en Prokrustesseng. Ikke bare udelukker det store dele af Claussens lyrik, fx »Foraarsrim fra en Købstad«, hvis poetisk-realistiske tendens ikke peger tilbage på en avanceret romantisk modernitet à la Hölderlin, det rammer lidt skævt i forhold til J.P. Jacobsen og helt ved siden af Johannes Jørgensen.

Hvad J.P. Jacobsen angår, må man snarere tale om en *antiromantik*, i hvert fald hvis man ser på hans berømte Pan-arabesk. Ganske vist er det sådan hos Jacobsen, at traditionen ofte klæber ved og udgør brændstoffet for hans digtning, men i dette hans gennembrudsdigt er den udtalte ambition at skabe en ny Pan, som ingen kender (i parentes bemærket i en ny form). Det er således snarere udtryk for et Rimbaud’sk had til traditionen end en indforstået armgang med samme. ³⁹ Ved hjælp af hhv. Christian Winther og Edgar Allan Poe gør han op med to slags romantik. På den ene side den danske guldaldertradition. Det ses i kritikken af Winthers antikiserede skønmaleri, der viser Jacobsen som en af Det moderne Gennembruds Mænd; kritikken modsvares helt af Georg Brandes’ karakteristik af Thorvaldsens berømte basrelief, »Natten« som natten, hvor der soves, og ikke som natten, hvor der elskes eller myrdes. ⁴⁰ På den anden side undergraves også den store, egentlige romantik, dels med den eksplicite inddragelse af Poes »sorte« og forvrængede romantik, dels med de implicite overensstemmelser med amerikanerens poetologiske tænkning, hvor den romantiske inspirationsidé helt forlades.

For den unge Johannes Jørgensens vedkommende kunne man tale om

en *nyromantik*. Han griber hverken med sarkasme (som Jacobsen) eller ironi og humor (som Claussen) om Pan-motivet, men derimod med patos. Han tager tråden op fra romantikken og lader den hedenske algud blive det anelsesfulde symbol på en gudommeliggjort natur og en dybere virkelighed i kontrast til den moderne urbaniserede civilisation og dens tomhed.

Konkluderende kan man sige, at symbolismen i høj grad viser sig som et transitsted mellem tradition og modernitet, romantik og modernisme. Jacobsen, Claussen og Jørgensen har imidlertid vidt forskellig oppakning med på turen, ligesom deres destinationer er forskellige. Det ser man af deres forvaltning af det nedarvede Pan-motiv. Jacobsen afliver den gamle Pan og vil med en avantgardistisk tendens skabe en radikalt ny, Claussen tager af både lyst og nød livtag med traditionens Pan velvidende, han er død, mens Jørgensen gør et alvorsfuldt forsøg på at vække ham til live igen.

Noter

1. Georg Brandes: *Danske Personligheder* (1889). Citeret efter *Samlede Skrifter*, bd. 2, Kbh. 1899, s. 43.
2. Reinhard Herbig: *Pan, der griechische Bocksgott. Versuch einer Monographie*, Frankfurt a./M. 1949.
3. *Sophus Claussens Lyrik I-IX* (udg. Jørgen Hunosøe), Kbh. 1982-84, bd. I, s. 132.
4. Euripedes' Pan er »viellärmend und lärmiebend«, jf. Martina Adami: *Der große Pan ist tot!? Studien zur Pan-Rezeption in der Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts*, Innsbruck 2000, s. 14.
5. Jf. fx optakten til den anden forelæsning om den tyske romantik i *Emigrantlitteraturen*, Kbh. 1872/1971, s. 167-74.
6. Friedrich Nietzsche: *Tragediens fødsel* (ved Isak Winkel Holm), Kbh. 1996, s. 83.
7. Der citeres fra J.P. Jacobsen: *Samlede Værker* (udg. Morten Borup), Kbh. 1924-29, bd. III, s. 52-54.
8. Oluf Friis: »J.P. Jacobsen«, i Povl Engelstoft (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. XI, Kbh. 1937, p. 311.
9. *Ovids Forvandlinger* (ved Otto Steen Due), Kbh. 1989, 1. sang vers 707.
10. Christian Winther: *Samlede Digtninger*, Kbh. 1868-72, bd. 10, s. 35-38.
11. Jørn Vosmar: *J.P. Jacobsens digtning*, Kbh. 1984, s. 153.
12. Jf. Bernhard Glienke: *Jens Peter Jacobsens lyrische Dichtung*, Neumünster 1975, s. 209. Praz' undersøgelse, *La carne, la morte e il diavolo*, er fra 1930. J.P. Jacobsens Marie Grubbe, ligesom senere flere af Sophus Claus-

- sens kvindefigurer, kan i øvrigt også ses som et udtryk for den af Praz påviste tendens.
13. Britta Tigerschiöld: *J.P. Jacobsen och hans roman Niels Lyhne*, Göteborg 1945. s. 71-73. Særligt »Hjertet, der sladrede«, hvor udtrykket »en gal Mands Øje« stammer fra, kan opfattes som en nøglefortælling for J.P. Jacobsen. I hans anden tidlige arabesk, »Monomanie«, parafraseres den delvis, og Poes fortælling er også spundet ind i Jacobsens novelle »Et Skud i Taagen«, som Erik A. Nielsen og Søren Schou har påpeget, jf. Anders Østergaard (red.): *SKUD – Tekstanalysen i dag*, Kbh. 1998, s. 49-54 og 60-62.
 14. Hugo Friedrich: *Strukturen i moderne lyrik*, Kbh. 1987, s. 65-67 og 110-112.
 15. Jf. Dan Ringgaard: *Den poetiske lækage. Sophus Claussens lyrik, rejsebøger og essayistik*, Kbh. 2000, s. 79 med note 2.
 16. Claussen, bd. 2, s. 13.
 17. Poul Borum: »Jacobsen mellem Rimbaud og Mallarmé«, i Thomas Bredsdorff (red.): *Danske digtanalyser*, Kbh. 1969, s. 128.
 18. Peer E. Sørensen: *Udløb i uendeligheden. Læsninger i Sophus Claussens lyrik*, Århus 1997, s. 52.
 19. Op. cit., s. 48.
 20. »Et Kapitel om Farveglæde«, i *Valfart*, DSL's klassikerudgave, Kbh. 1990, s. 278.
 21. *Sophus Claussens Lyrik*, bd. II, s. 117.
 22. Ringgaard, s. 81-82.
 23. *Sophus Claussens Lyrik*, bd. II, s. 123.
 24. »Pan og Giovanni. Et Hexameterbrev til Johannes Jørgensen«, op. cit., bd. VI, s. 24.
 25. Johannes Jørgensen: *Bekendelse*, Kbh. 1894, s. 35. Jørgensen lod først digtet offentliggøre i *Taarnets* decemberudgave, 1893.
 26. Johannes Jørgensen: »Symbolisme«, i *Taarnet*, dec. 1893, s. 54.
 27. Sven Møller Kristensen: *Impressionismen i dansk prosa 1870-1900*, Kbh. 1955, s. 147. Impressionisme er forfatterens samlebetegnelse for periodens nye litterære strømninger.
 28. »Symbolisme«, s. 55.
 29. Johannes Jørgensen: *Stemninger*, Kbh. 1892, s. 22-23.
 30. Såvel det ene som det andet udtryk alluderer til »Midnatssangen« fra Nietzsches Zarathustra-bog, som Jørgensen omskriver igen og igen: »verden er dyb, og dybere end dagen tænkte sig« (»Die Welt ist tief und tiefer als der Tag gedacht«), Friedrich Nietzsche: *Således talte Zarathustra* (ved Louis v. Kohl), Kbh. 1972.
 31. Johannes Jørgensen: *Sommer*, i *Udvalgte Værker*, bd. I, Kbh. 1915, s. 124.
 32. Jf. i det hele Peer E. Sørensens redegørelser for Jørgensens reception af de tidlige moderne forfattere i efterskriften til og i den pointerede annotering af Johannes Jørgensens *Essays om den tidlige modernisme*, Århus 2001.
 33. Anmeldelsen er citeret efter Emil Frederiksen: *Johannes Jørgensens Ungdom*, Kbh. 1946, s. 135, som anfører, at anmeldelsen stod i *Politiken* 14/8 1891, hvad desværre ikke er tilfældet.
 34. Theodor W. Adorno: »Rede über Lyrik und Gesellschaft«, i *Noten zur Literatur, Gesammelte Schriften*, bd. 2 Frankfurt a./M. 1974, s. 64-65. Jørgensen

skrev i øvrigt tidligt en interessant introduktion til Stefan George i det norske tidsskrift *Samtiden* (som man savner i Peer E. Sørensens nævnte antologi). Her roses hans digtning ikke for formen eller indholdet, men karakteristisk nok mere for dens stemning og for det indtryk, den gør, »af ren og ægte poesi«, Johannes Jørgensen: »Stefan George.« i *Samtiden*, 4/1893, s. 23.

35. Refereret hos Erik Skyum-Nielsen: »Johannes Jørgensen«, i Torben Brostrøm og Mette Winge (red.): *Danske digtere i det 20. århundrede*, bd. 1, Kbh. 1980, s. 69.
36. Johannes Jørgensen: *Bekendelse*, Kbh. 1894, s. 46.
37. Sørensen, s. 157.
38. Op. cit. s. 146.
39. »Anerne bringer forbandelse« hedder det i Rimbauds andet »Seerbrev«, jf. Friedrich, s. 60.
40. *Emigrantlitteraturen*, s. 123-24.

Danske fremtidskrigsfortællinger – en overset genre

Af *Niels Dalgaard*

Det gælder for litterære genrer, som det gælder for forfatterskaber og enkeltværker: Nogle kanoniseres og indgår i fremtidens litteraturhistorier og læseplaner, mens andre dyrkes flittigt i samtiden, blot for at forsvinde ud i den glemte litteraturs ingenmandsland efter mindre end en generation. Og så er der en tredje gruppe, en bred litteratur, der sælges og læses og til en vis grad diskuteres i samtidige medier, men som aldrig nogensinde bliver omtalt i litteraturhistoriske sammenhænge, endsige da kanoniseret.

Det er om en sådan glemt litteratur, det følgende handler. Ikke fordi den bugner af litterære mesterværker – det gør den ikke – men fordi den blev læst og diskuteret i sin samtid og derfor bør være en del af den generelle litteraturhistorie. Hvis man vil søge at forstå litteraturens historie og udvikling, kan det ikke nytte at man kun beskæftiger sig med udvalgte enkeltværker, der tiltaler den dannede smag; det store litterære landskab omfatter andet end spredte bjergtoppe.

Den pågældende genre er fortællingen om en krig i den nære fremtid, og det er en genre, der lader sig ret præcist definere og afgrænse i såvel tid som rum.

Genren

I bredeste forstand er en genre en gruppe tekster, der har visse formelle og/eller indholdsmæssige træk tilfælles. Betragter man litteraturen over længere tidsrum, bliver det hurtigt klart, at genrer ustandselig opstår, forandrer sig og forvandles til noget andet. Det er derfor at foretrække at betragte en genre som en *dynamisk* størrelse under stadig udvikling, snarere end en statisk kasse fast forankret i et stift og én gang givet hierarki af kasser.

Denne betragtningsmåde viser sig nyttig i forhold til den foreliggende genre. Der har været beskrivelser af fiktive krige langt tilbage i litteratu-

ren, men de har oprådt i tekster, der har været produceret i andre sammenhænge og/eller med andre intenderede læsere end den genre, der for alvor folder sig ud mellem den præjusk-franske krig og første verdenskrig. På dansk grund kan man f.eks. tænke på Holbergs *Niels Klims underjordiske rejse* (1741), hvor Klims ophold under jordens overflade kulminerer med en serie krige, som Klim fører for at opbygge et imperium. Krigen indgår her i en omfattende diskussion af det vestlige menneskes (manglende) evne til at lære af sine erfaringer, samt af kortsigtethed og egennytte som farlige egenskaber hos en absolut monark. Men bogen *handler* ikke om krig på samme måde som de tekster, der vil blive behandlet i det følgende. Noget tilsvarende gælder Vilhelm Bergsøes kortroman *Erindringer fra en Reise med Flyvefisken »Prometheus«* (1870), der foregår i 1969, og hvis hovedmotiv er en satire over den moderne teknologiske udvikling, men hvor man i forbifarten får at vide, at London år forinden er blevet knust af amerikanske lufttorpedoer i en krig om kontrollen med verdensmarkedet.

Fortællinger om en nært forestående krig er en international genre. Også i verdenslitteraturen kan der findes eksempler på fiktive krige langt tilbage i tiden, men den nye genre får sit gennembrud i 1871 med kortromanen *The Battle of Dorking: Reminiscences of a Volunteer* af den engelske militærmand George T. Chesney (1830-1895). Historien er lagt i munden på en gammel mand, der fortæller sine børnebørn om hvordan det engelske imperium blev knust; samtalen finder sted, kort inden børnebørnene emigrerer til Australien, fordi der ikke er muligheder for vækst, arbejde og lykke i det ruinerede imperium. Årsagen til katastrofen er at England i en lang periode har været for påholdende med militærudgifterne; man har anset flåden for uovervindelig og ment at en forholdsvis lille stående hær, suppleret med frivillige korps (titlens »volunteers«) var tilstrækkelig. Imidlertid går det galt, da tyskerne lokker flåden væk og invaderer landet. Fortælleren var med i det afgørende slag ved Dorking som frivillig, og det fremgår, at man har sparet på disse hjælpekorps' uddannelse og udrustning, så de i den konkrete situation gør mere skade end gavn.

The Battle of Dorking udkom først i *Blackwood's Magazine* maj 1871, og derefter som selvstændig pamflet, der i løbet af en måned solgte mere end 80.000 eksemplarer. Historien, der var tænkt som indlæg i forsvarsdiskussionen blandt den dannede middelklasse, blev pludselig ammunition i en populistisk ophidset debat. Den britiske litteraturforsker I.F. Clarke beskriver i bogen *Voices Prophesying War* hvordan Chesneys for-

tælling gik som en løbeild gennem den engelske befolkning og afstedkom efterligninger, modskrifter og parodier. Den blev også oversat til en række sprog (dog ikke dansk)¹ og stimulerede fremvæksten af tilsvarende skrifter i andre lande.

Chesneys advarende historie voksede ikke frem af ingenting. Europa var præget af konflikter og uro, og ikke mindst Prøjsen havde optrådt stadig mere aggressivt og dominerende, med krige mod Danmark 1864, Østrig 1866 og Frankrig 1870. Særligt krigen mod Frankrig vakte international bekymring, og Prøjsens sejr kom som et chok for de fleste iagttagere, der havde anset Frankrigs militære overlegenhed for så stor, at den ville sikre sejren. Ny taktik og nyt materiel betød imidlertid at Frankrig ikke alene tabte, men at det skete hurtigt og overvældende, og for ligesom at demonstrere, hvem der fremover bestemte, lod kejseren over det nye tyske rige sig udråbe i Versailles den følgende januar.

Det var ikke et perspektiv, der huede ret mange af Europas øvrige befolkninger, og i de følgende år fik Chesneys fortælling mange efterligninger. Med få variationer følger de det samme mønster: Forsvarsviljen mangler, militæret forfalder, den internationale situation forværres, landet invaderes, forsvaret mislykkes, nationen ligger i ruiner.

Udviklinger

Genren er altså ret veldefineret. Men man kan iagttage en udvikling af den, både over tid og når den flyttes fra ét land til et andet. Det er ikke overraskende, at når tyskerne begynder at skrive fremtidskrigsfortællinger af denne type, så er det englænderne (eller franskmændene) som er fjenden, eller at skiftende storpolitiske konstellationer betyder at det er forskellige stormagter der rumler i kulisserne på forskellige tidspunkter i perioden. Således spiller Rusland en større rolle i fortællingerne fra Frankrig (og Danmark) før århundredskiftet end senere. Helt grundlæggende gælder det, at genren forholder sig til det aktuelle og lokale perspektiv på de politiske og militære forhold, og at i takt med at disse forskyder sig, følger fortællingerne med.

Men der sker også andre ændringer, som til dels har at gøre med at genren får en anden funktion end den oprindelig havde.

Fremtidskrigsfortællingen er en undergenre under science fiction, en fortællende litteratur, der betjener sig af en mærkværdiggørelsesteknik

med rod i en videnskabelig verdensopfattelse. »Videnskabelig« skal ikke her forstås som i snæver forstand naturvidenskabelig, for genren kan trække på discipliner som sociologi, historie, psykologi og mange andre. Centralt i en science fiction-tekst er et *novum*, et element der repræsenterer noget nyt og anderledes i forhold til forfatterens og læserens virkelighed.² I fremtidskrigsfortællingerne er det selve krigen der er det centrale *novum*, og det er fremkommet ved ekstrapolation af aktuelle forhold som oplevet af forfatteren. Fremskrivningen i tid er ganske kort – mange af historierne foregår samme år som de udgives, eller året efter – og forankringen i den umiddelbare virkelighed er derfor stærk.

Udviklingen hen gennem perioden betyder imidlertid, at der i mange af historierne også optræder et teknisk-naturvidenskabeligt *novum* i form af et nyt supervåben af en eller anden slags. Det kan være et nyt supersprængstof, en ny slags krigsfartøjer eller et strålevåben. Nova af denne type kan være mere eller mindre forankret i virkeligheden, således hævdes H.G. Wells (1866-1946) at være den første, der beskrev en kampvognskrig i novellen »The Land Ironclads« (1903), mens Arthur Conan Doyle (1859-1930) i årevis pralede af at have beskrevet ubådskrig i »Danger!« (1914). Begge dele blev som bekendt senere virkelighed. Derimod er den bakteriologiske krigsførelse, der optræder første gang i novellen »The Unparalleled Invasion« (1910) af Jack London (1876-1916), endnu ikke kommet til udførelse, om end den er sandsynlig nok.

De tre nævnte eksempler kan ses som seriøse forsøg på at fremskrive samtidige muligheder. Men genren gav også plads for stadig mere fantastiske indslag, således i George Griffiths (1857-1906) internationale bestseller *The Angel of the Revolution* (1893), hvor der optræder både flyvemaskiner og strålevåben, og hvor der ikke blot er tale om krig mellem de velkendte europæiske nationer, men også om en international socialistisk organisation. Griffiths roman er et eksempel på at krigsmotivet breder sig fra militærpolitiske pjecer til en litteratur, der ikke har noget eksplicit politisk formål, men er rettet mod underholdningsmarkedet. Gennemgående er der et sammenfald mellem tendensen til at inddrage nova, hvis forankring i virkeligheden er mindre velfunderede (som derfor virker mere »fantastiske«) og tendensen til at skrive underholdningslitteratur. Sammenfaldet er ikke fuldstændigt, idet det også var muligt at bedrive sensationisme på underholdningsmarkedet uden at inddrage strålevåben eller anden superteknologi. Et af de mest velkendte eksempler er *The Invasion of 1910* (1906) af William le Queux (1864-1927), der blev bragt som føljeton i engelske aviser og fik tilføjet afsnit, der ud-

spillede sig i de forskellige avisers lokalområde. Også i denne sammenhæng var der penge i at lade folk se ind ad egne vinduer.

Parallelt med disse ændringer sker der en ændring i teksternes gennemsnitlige længde og i hvem der skriver dem. De tidligste tekster inden for genren er typisk skrevet af militærpersoner og er ret korte, mens senere eksempler gennemgående er længere og er skrevet af journalister eller endda af forfattere, der også skrev anden skønlitteratur. Hvor den militærpolitisk fokuserede variant ofte blev offentliggjort som pamfletter, blev de længere udgaver – i Danmark som i Europa – bragt som føljetoner i aviserne og udgivet i bogform.

De første danske forsøg i genren

Hverken 1864 eller 1870 gav anledning til danske forsøg i genren. 1864 medførte snarere en defaitistisk stemning, der også afsatte sig hos en hel generation danske forfattere, men da krigen mellem Prøjsen og Frankrig brød ud, var der en stærk revanchistisk holdning i den danske befolkning, som nok kunne have afstedkommet fantasier om et sejrende Frankrig med Danmark som allieret og tilbagelevering af Slesvig-Holsten. Imidlertid er det først i 1880 at den første danske tekst af typen udkommer, den anonyme *Slaget ved Lyngby*. Den var skrevet af senere generalmajor og chef for Københavns væbning P.N. Nieuwenhuis (1842-1924), og den følger i store træk standardmodellen for genren.

Der er ingen tvivl om at Nieuwenhuis har læst *The Battle of Dorking*,³ og at han har forsøgt sig med en lokal variant. Der er heller ingen tvivl om, at han ikke har Chesneys evner som skønlitterær fremstiller. Han bruger et rammefortællingstrick, idet teksten hævder at være et fundet manuskript, udgivet med forord af en »Holger Sørensen«, der tager afstand fra dets alarmistiske holdninger. Bortset fra denne lille ironiske fin- te er teksten temmelig tør, uden de medrivende menneskelige træk, der pryder Chesneys.

Også ved Lyngby er det tyskerne der kommer, men baggrunden er her, at en fransk-russisk alliance har forsøgt at presse Danmark til at opgive neutraliteten, og at dette har gjort det nødvendigt for tyskerne at besætte landet. De foretager landgang flere steder langs Øresundskysten, og Danmark indkasserer det endelige nederlag i et stort landslag.

Slaget ved Lyngby peger på et par af de træk, der hyppigt præger den

danske variant af fremtidskrigsfortællingen. For det første skrives den hyppigt som reaktion på danske politiske forhandlinger om forsvarsforlig, snarere end på konkrete begivenheder ude i den store verden. Dette »nærhedsprincip« gælder Nieuwenhuis' fortælling, for så vidt som hærloven af 1867, der skulle have været revideret 1872/73, nu efter mange trakasserier og udsættelser stod over for sin fornyelse.⁴ Det træder endnu tydeligere i kraft i forbindelse med den bølge af tekster, der kommer i forbindelse med forsvarsforliget 1908 (se nedenfor).

For det andet er den hjemlige forsvarsdebat præget af uenighed om hvorvidt der skal satses på en styrkelse af flåden eller af landstyrkerne. Det er værd at bemærke sig, at hverken i forsvarsdebatten eller i fremtidskrigsfortællingerne forestiller man sig andet end at Danmark blot skal være i stand til at hævde neutraliteten, indtil det kan få hjælp udefra. Uenigheden går primært på hvordan dette kan sikres. Her står Nieuwenhuis klart på landstyrkernes side, og det bliver også det synspunkt der vinder med Estrups insisteren på en befæstning af København. Denne diskussion bliver dog først for alvor synlig i genren i det følgende tiår; umiddelbart fik *Slaget ved Lyngby* ingen efterfølgere på dansk grund, hverken i form af efterligninger eller modskrifter.⁵

Estrup fremlægger de første love om forsvarsanlæg i 1882, og den følgende periode frem til hans afgang 1894 bliver »forsvarssagen« et vigtigt instrument for ham til at splitte oppositionen. Det er imidlertid først hen mod slutningen af hans regeringsperiode, at fremtidskrigsfortællingen igen optræder på den politisk-litterære arena. I første omgang med en kort føljeton med titlen »Landgangen ved Korsør, Flaadens Undergang i Storebælt«, trykt i højredagbladet *Avisen* i 1893, og signeret »En Ven af Marinen«. Her er det en konflikt mellem Frankrig og Tyskland, der bluser op og foranlediger tyskerne til at kræve fri flådepassage i danske farvande. Da Danmark insisterer på at opretholde sit neutralitetsforsvar, angriber tyskerne, og efter flere træfninger knuses den danske flåde så godt som totalt. Heraf kan man lære, at det kan være meget godt med landbefæstninger, men at det også er nødvendigt at bruge penge på søforsvaret.

Mange af fremtidskrigsfortællingerne fremkom anonymt eller pseudonymt, og det er ofte frustrerende umuligt at finde ud af, hvem der egentlig har skrevet dem. I dette tilfælde lader det sig imidlertid gøre, fordi *Avisen* året efter trykker en længere føljeton, *Europa i Flamme*, som i forreklamen (28/11 1894) angives til at være af samme forfatter som »Landgangen ved Korsør« – og da føljetonen udkommer i bogform

1895, er det med forfatternavn på. Forfatteren er Viggo Schiwe (1866-1914), der førte en omtumlet tilværelse som skuespiller, journalist og forsikringsagent, men som var søn af en kontreadmiral i marinen. Schiwe skriver adskillige korte romaner i genren, uden større evne til at forny sig fra gang til gang. De er præget af en fortælle-mæssig stivhed og især en optagethed af statistikker og opgørelser over mandskab og materiel hos de kæmpende magter, der sine steder får dem til at ligne optegnelser til et krigsspil snarere end historier om krige. *Europa i Flamme* følger ligesom »Landgangen ved Korsør« standardmodellen.

Det er imidlertid i samme periode, at vi ser det første danske eksempel på en *modfortælling*, dvs. en fortælling der tager udgangspunkt i genrens standardmodel, men ændrer et eller flere punkter i den og derved når frem til en anden konklusion. I 1895 bragte avisen *København* under mærket R-r en føljeton med titlen *Københavns Belejring i 189**. Også her er det europæiske spændinger – mellem på den ene side Frankrig og Rusland, på den anden Tyskland, Østrig og Italien – der fører til at Danmark kommer i klemme, men med en ny drejning: Det er nemlig befæstningen af København, der gør byen så stærk, at de stridende alliancer ikke kan tillade at den henligger uden kontrol, hvorfor tyskerne angriber den. Den eneste grund til at den ikke bliver udslttet totalt, er at krigen nede i Europa i mellemtiden har fundet en afslutning. Romanen pointerer gang på gang, hvor skadeligt »fæstningsraseriet« er, og illustrerer bl.a. med kort de snesevis af landsbyer og de store dele af Dyrehaven og Hareskoven, der ifølge de foreliggende planer skal ryddes i krigstilfælde. Der er imidlertid ikke tale om en pacifistisk roman eller en antikrigsroman som sådan. *København* var en venstreavis, og Venstre var i almindelighed ikke mod forsvaret; de var til gengæld mod Københavns befæstning.

Genreblandinger

Selv om der endnu ikke er tale om at genren nyder nogen videre bevågenhed i den offentlige debat, så viser *Københavns Belejring i 189** dog, at det grundlæggende mønster er velkendt. I den følgende periode optræder der flere tekster, der dels varierer standardmodellen med hensyn til de optrædende landes roller, dels kombinerer elementer af fremtidskrigsromanen med elementer fra andre genrer.

Kontinentet i Flammer udkom under pseudonymet »Professor Alex X.« i avisen *Forposten* i 1900. *Forposten* var et eftermiddagsblad startet af det ultra-højreorienterede *Vort Land* og var vinklet mere i retning af »gul presse« og sensationisme end moderbladet. *Kontinentet i Flammer* adskiller sig fra så godt som alle andre danske fremtidskrigsfortællinger fra perioden, ved at det ikke er tyskerne, men englænderne, der besætter Danmark. Den storpolitiske baggrund er tegnet i flere detaljer end normalt i danske værker af denne slags og omfatter også et større geografisk område. Handlingen begynder i 1904, hvor Englands dominans nærmer sig det totale efter at de har besejret både boere og kinesere. De sender en kinesisk hær mod Rusland, der slår igen i Afghanistan, og så ruller bolden. Danmark bliver igen inddraget på grund af sin strategiske beliggenhed, og englænderne går i land i Køge Bugt. Verdenskrigen afgøres uden Danmarks indsats, men betyder en ny verdensorden, hvor mange af Englands kolonier bliver selvstændige, og Danmark bytter visse oversøiske besiddelser for Sønderjylland. Der er også lagt en kærlighedshistorie ind mellem en ung soldat og en sygeplejerske, der heldigt nok viser sig at være datter af en rig købmand – men det er kun et bitema, der er stadig tale om en krigsroman.

Det er også *Forposten*, der i 1901 trykker den anonyme *Den store Revolution 1904*. Her er der pillet så stærkt ved standardmodellen, at man kan diskutere om teksten overhovedet stadig hører til genren. Imidlertid har den så mange af de øvrige træk tilfælles med den egentlige fremtidskrigsroman, at den bør nævnes her. Krigen er i denne fortælling udskiftet med en borgerkrig, og Tysklands eneste rolle er som forurologende eksempel, idet kejseren er blevet myrdet og socialdemokratiet står stærkt. Herhjemme vinder socialdemokratiet over fjenden, der er venstrereformpartiet, hvilket får konseilspræsident Hørup til at lave en provisorisk lov mod foreningsfriheden. Socialdemokratiet indgår via Højre en hemmelig aftale med storkapitalen, der skal sikre mod en lockout. Moralen synes at være, at uanset hvor meget man (Hørup, socialdemokraterne) tidligere har været mod Højres diktatur, har magten sin egen indbyggede logik. Indgrebene fører imidlertid til etableringen af en revolutionær opposition, der demonstrerer på Fælleden, hvilket igen fører til en konfrontation med politiet og lockoutens iværksættelse. Borgerkrigen bliver total med kampe i gaderne og forsvaret af Amalienborg lagt i hænderne på Prins Valdemar og »Pressens Frikorps«. Situationen bringes først under kontrol, da regeringen henter militær ind fra resten af landet og får nedkæmpet de sidste anarkister i Nørrebro's rabarberkvarter. Epi-

soden fører til parlamentets afskaffelse, og ministre der vælges direkte af folket for ét år ad gangen. Der indføres også sociale forbedringer, der sikrer ro et stykke tid fremover.

Et tredje eksempel på genrens forvandlinger i kombination med andre motiver, er romanen *Frøken Torpedo*, der blev bragt i *Middagsposten* 13/8 1904-8/10 1905. Der kom ikke altid et afsnit i hver dags avis, og flere gange var der ret store pauser, der kunne tyde på, at den blev skrevet undervejs. Forfatteren er angivet som Knud Bryde, et navn det ikke har været muligt at finde yderligere oplysninger om. *Frøken Torpedo* er en kombination af fremtidskrigsromanen og københavnerromanen. Ved »københavnerroman« forstår oftest en roman der foregår i København,⁶ men i al fald i periodens avislitteratur er der lige så ofte tale om en roman om *københavnere*, altså velkendte typer eller enkeltpersoner fra det lokale miljø. Det er ikke sjældent, at en avisføljeton annonceres med oplysninger om at man vil kunne glæde sig over gengivelse af mange kendte ansigter eller lignende. Det er svært for en senere iagttager at identificere eventuelle specifikke modeller, men typerne – den velbeslåede håndværksmester, studenten, gadedrengen osv. – har sikkert vakt lykke i underholdningsromaner, hvis primære publikum selv var en del af miljøet, et miljø der måske endda følte som truet af byens voldsomme ekspansion og overgang fra lilleby til metropol.

I *Frøken Torpedo* er titelpersonen Ellen, den dejlige datter af en rig tømmergrosserer, og hovedhandlingen drejer sig om hendes splittelse mellem to bejlere, en romantisk anlagt ingeniør Holm og en kynisk jurist og spekulant Lebrun. Mange sider går med besøg, samtaler og køreture langs Strandvejen. Men den internationale situation trænger sig på i form af en konflikt mellem England på den ene side og et forbund mellem Tyskland, Frankrig og Rusland på den anden. Lebrun, der er havnet i pengevanskeligheder, har ladet sig afpresse til at spionere for tyskerne, og da krigen bryder ud, indkaldes både han, Holm og Ellens bror (det er ham, der under et besøg lader hende styre en torpedobåd og sænke et tysk krigsskib, hvilket giver hende hendes tilnavn). Alle de rigtige par får hinanden, Lebrun dør, Tysklands og Ruslands flåder udslettes, og Frankrig indgår separatfred med England. Det er let at se, hvem det danske publikum opfatter som en trussel, og hvem de gerne ser styrket. Men samtidig er *Frøken Torpedo* den første danske fremtidskrigsroman, der også inddrager teknologisk-naturvidenskabelige nova. Først i form af en forbedret motor, opfundet af Thomas Edison, der er med til at ruinere Lebrun, hvis formue baserer sig på et (stjålet) vindmøllepatent. Dernæst i

form af et strålevåben, opfundet af en dansker, der kan få fjendtlige skibe til at eksplodere på afstand.

Både Edison og strålevåben optræder i periodens internationale litteratur. Edison var ikonet for den moderne teknologi, der byggede på opfindsomhed. Han blev bl.a. helten i adskillige amerikanske *dime novels*, og da en amerikansk avis var utilfreds med slutningen på H.G. Wells *War of the Worlds* (1898) som den havde bragt som føljeton, lod den en lokal forfatter skrive en fortsættelse, hvor Edison tager til Mars og banker marsboerne godt og grundigt. I *Frøken Torpedo* spiller han en mere beskeden rolle, mens strålevåbenet tillægges en dansk ingeniør. Det når at bevise sin duelighed ved at udslette et tysk krigsskib med 700 ombord, men opfinderen omkommer samtidig, og våbenet nævnes ikke yderligere i historien. Det kan skyldes, at dets fortsatte eksistens ville åbne for alt for mange muligheder: En overlegen dansk flåde kunne tænkes at slå alle andre, og det ville nok overskride grænsen for troværdigheden i selv en roman som denne. Dermed følger *Frøken Torpedo* iøvrigt et mønster, der bliver meget udbredt i den mere trivielle del af science fiction-litteraturen i de følgende årtier, herhjemme især udfoldet i de såkaldte »kulørte hæfter« fra 1908 og frem. Her er fortællingens novum ofte opstået som resultatet af en videnskabsmands arbejde, enten en »god« videnskabsmand, der ikke kan overskue resultatet af sine handlinger, eller en »gal« videnskabsmand, der ønsker at bemægtige sig verdensherredømmet. I begge tilfælde må novummet destrueres fuldstændigt ved fortællingens slutning. I *Frøken Torpedo* er det værd at bemærke sig, at det ikke er Edisons motor, der forsvinder; det er utænkeligt at antyde at det berømte geni skulle lave noget farligt eller forkert.

Omkring forsvarsforliget 1908

I 1902 blev der nedsat et udvalg, der skulle forberede en ny forsvarsordning. Det afgav betænkning, præget af flere mindretalsudtalelser, i 1908. I den forbindelse blev forsvarsdebatten stærkt ophedet, og der udkom mange pjecer med politiske indlæg. Der udkom også en række fremtidskrigsfortællinger, der dels var vokset til egentlige (korte) romaner, dels udkom i bogform – og som solgte i store oplag og satte præg på debatten. Årene 1907-09 repræsenterer genrens kulmination, i det mindste

i dens klassiske form, og den når en udbredelse, hvor den kan anses for så kendt, at der kan skrives parodier på den.

I 1907 udsendte pseudonymet »Kaptajn Nemo« (hentet fra Jules Vernes højteknologiske pirat i *En verdensomsejling under havet*) romanen *Mod Verdensfreden gennem Krigen 1910*. Her står konflikten som så ofte før mellem England og Frankrig på den ene side og Tyskland på den anden, men i modsætning til hvad der sker i flertallet af disse romaner, lykkes det ikke tyskerne at rende Danmark over ende. I kraft af et nordisk neutralitetsforbund nedkæmpes såvel den engelske som den tyske flåde, og tyskerne må også opgive at bevæge sig over land op gennem Jylland (ingen af de krigsførende parter synes synderligt interesserede i København, hvilket muligvis kunne pege på en jysk forfatter). Norden kommer til at stå så stærkt, at det kan fungere som fredsmægler, og forhandlinger i Haag varsler ved romanens slutning en ny, fredelig verdensorden.

Sådanne utopiske visioner lå ikke for hovedparten af de aktive forfattere i denne periode. Det værk af slagsen, der fik mest omtale, og som der oftest blev refereret til af lederskribenter og politiske iagttagere, var *Dommens Dag*, der udkom anonymt, men var skrevet af Karl Larsen (1860-1931), og af samme grund er den eneste fremtidskrigsfortælling der ikke er gået helt i glemmebogen. Den udkom 23. maj 1908, og nåede det 12. oplag i slutningen af august. Dens position i samtidens debat er det nærmeste danske modsvar på den position, *The Battle of Dorking* havde haft i den britiske debat godt 35 år tidligere.

Larsen, der havde hentet viden om de militære forhold og assistance til beskrivelsen af bl.a. besættelsen af Kastellet hos V. Dalhoff-Nielsen, bruger et skønlitterært kneb, der er i familie med Chesneys, men alligevel adskiller sig fra det. Han fortæller historien om et folk, der er blevet slapt og pacifistisk og som har gjort sig selv til et nemt bytte for tyskerne under en stormagtskonflikt. Men han fortæller også, i en række pointerede optrin, hvordan en gammel kaptajn forsøger at råbe sin samtid op, blot for at blive gjort til grin af socialdemokrater, kvindesagsfolk og andre uforstående. Fokus på hovedpersonen bliver stærkere hen gennem bogen, og da besættelsen endelig er en realitet, afspejles den i hans personlige følelse af det totale nederlag, som fører til at han dør af fortvivlelse. *Dommens Dag* kobler således det store og det små på en måde, som kun i ringe grad er tilfældet i den danske variant af genren i øvrigt.

Den debat, som bogen affødte, var forudsigelig, for så vidt mediernes holdning til bogen var bestemt af deres holdning til forsvarssagen. Talri-

ge omtaler af bogen har supplerende udtalelser fra militærfolk, der adspurgte mener, at det nok kunne gå som bogen skildrer, hvis der ikke bruges flere penge på militæret. I *Militært Tidsskrift*, der ellers ikke giver sig af med at anmelde skønlitteratur, lyder tilsvarende toner fra ritmester O. Moltke. Indlæg fra debattens anden fløj afviser gennemgående bogen som et agitationsskrift (hvad det jo også er), men påpeger desuden et forhold, som flere højrefløjskommentatorer også bemærker: Den største fejl ved en bog af denne type er, at den anser Danmark for at være krigens mål i sig selv. I en stor artikel i *Politiken* anbefaler den anonyme skribent derfor at man i stedet læser udenlandske eksempler på genren, i hvilke Danmark overhovedet ingen betydning har.

Bogen indgår altså primært i en *politisk* diskussion, men dens store udbredelse betyder også at den bliver forsøgt anskuet fra en æstetisk vinkel. I det radikale tidsskrift *Det ny Aarhundrede* placerede Poul Levin *Dommens Dag* mellem ikke alene forskellige genrer, men også forskellige diskurser, skønlitterære og faglitterære blandet ind i hinanden. Han pegede på det, der både er genrens svaghed og styrke i forhold til kritik og debat:

Medens en virkelig Skildring af et Felttog og en Bys Belejring kræver ikke blot et stort Arbejde af Forfatteren men ogsaa af Læseren, har Forfatteren af »Dommens Dag« valgt en Form, der inogensomhelst Fordringer stiller til nogen af Parterne. Tilsyneladende er hans Bog nemlig et Digtværk, men hvis man kommer med Fordringer om dybtgaaende Menneskeskildring eller Situationer, i hvilke Idéen udvikles ved poetiske Hjælpemidler, da mødes man i Stedet for dette af den hæsbæsende og overfladiske Lidenskab, der kendetegner den øjeblikkelige Agitation paa et Møde eller i en for Lejligheden skrevet Pièce. Som Digtværk er Bogen da saa let at gaa til som f. Eks »Gøngehøvdingen«, og samtidig har den givet Afkald paa det faglige Skrifs tunge Ballast af for og imod. Der er derved opstaaet en vindig Mellemtung mellem Novelle og Flyveskrift, som er ret ny herhjemme, og som saalænge den har Nyhedens Interesse vil være vis paa at vække Sensation (p. 758).

Levin mener at værkets militære dokumentation mangler i en grad så man ikke kan diskutere det sagligt, og vælger derfor at undersøge det æstetisk. Han kritiserer forfatteren for klichépræget fremstilling af prøjsiske soldater gennem gengivelse af et snerrende sprog, i stedet for at søge at give en indsigt i »disse Menneskers Sjæleliv« (p. 760). Som an-

vendelige kilder peges på adskillige tyske generalers erindringer. På samme måde anklages forfatteren for overfladiskhed og sjusk i skildringen af den københavnske folkestemning under begivenhederne. Da værket nu er så mangelfuldt med hensyn til menneskeskildring og virkelighedsgengivelse, og da propagandaen fremhæver det som lødig kunst, så skades både forfatterne og litteraturen (p. 763).

Den anonyme forfatter replicerede – med nogen ret – i et indlæg i *Vort Land*, at impressionistiske byskildringer eller psykologi ville være malplaceret i en bog som *Dommens Dag*. Med andre ord stiller genren sine egne krav til formen og til prioriteringen af de enkelte elementer i fremstillingen, og hvis resultatet ikke lever op til den etablerede norm for psykologiske romaner, er det måske fordi denne norm ikke kan anvendes forskelsløst på al litteratur. Denne konfrontation mellem forskellige opfattelser af hvad »litteratur« kan være, minder i forbløffende grad om tilsvarende uenigheder mellem nutidens science fiction-forfattere og kritikere, der kun anerkender psykologisk realisme som litteratur.⁷

Tilmed blev det tydeligt, at der var mere tilløb til traditionel psykologi i *Dommens Dag* end generelt i genren, da Viggo Schiwe udsendte *Lynet* lige i hælene på Larsens bog.⁸ Ærindet er det samme, men Schiwe har ikke forbedret sig som forfatter siden *Europa i Flamme*. Hans tekst vrimler med data i form af lister over mandskab og materiel og redegørelser for placering og opmarching. De er der naturligvis for at gøre bogen troværdig i forhold til en militær debat, men de er så dårligt integreret i teksten, at dens karakter af fortælling på det nærmeste undergraves. Bedre bliver det ikke af, at han beretter episodisk og uden den brug af fokuspersion, der giver *Dommens Dag* visse medrivende kvaliteter. Schiwes bog slutter med et tillæg, der helt uden fiktion giver et forslag til hvordan det danske militær efter hans mening bør indrettes.

Postyret om Larsens og Schiwes bøger i sommeren 1908 betyder at genren bliver så kendt for det brede danske publikum, at man kan parodiere den og samtidig satirisere over militærliderligheden. Det sker i den forholdsvis nystartede avis *Ekstra Bladet*, hvor man den gang havde et godt øje til militaristerne. Både *Dommens Dag* og *Lynet* var blevet anmeldt stærkt kritisk af »Claus Hoff« (chefredaktøren Frejlif Olsen, 1868-1936), og det er også Hoff, der indleder føljetonen, den »militære fremtidsroman« *Skypumpen*, angiveligt skrevet af bladets militærpolitiske medarbejder, »Kaptajn P. Magnus«. I virkeligheden var der tale om Julius Magnussen (1882-1940), der i perioden var bladets mest produktive skribent ved siden af Frejlif Olsen.

Det er især *Lynet* man gør sig lystig over, idet man stedvist følger enkeltscener ret nært, samtidig med at man travestere dem. Således beskriver Schiwe den tyske kommandants besøg på Amalienborg i forbindelse med besættelsen; hos kaptajn Magnus er det selve kejseren, der får en sludder med monarken i morgenkåbe og tøfler. Men den danske konge lader sig ikke true; takket være et voldsomt opsving i forsvarsviljen ved han at landet er uindtageligt, uanset hvor stor en militærmagt kejseren agter at sætte ind. Ved samme lejlighed bliver de tyske soldater bortvist fra slotspladsen af en almindelig gadebetjent, hvilket lader sig gøre i kraft af den tyske overdrevne respekt for autoriteter.

Skypumpen vrimler med spark til kendte figurer i samtiden, fra værten i Scala til selveste Johannes V. Jensen. Sidstnævnte deltager ivrigt i forsvaret sammen med en række kolleger fra den nationale højrefløj:

Paa Fluepapiret laa det frivillige Korps, som var under Ledelse af Forfatteren Johannes V. Jensen. Det bestod af Forfattere og Digtere, som var blevne kasserede på Sessionen, men som nu i Begejstring sluttede sig til Jensen. Man saa i Uniform Digtere som Simon Koch, Harald Ditlev Nielsen, Harry Søberg, Anders W. Holm, Ludvig Holstein, L. C. Nielsen, Valdemar Rørdam og Stellan Rye.

Til Jensens Korps sluttede sig yderligere Fru Olga Haugner i Garderuniform, Fru Charlotte Harboe og Kirsten Langkilde med Dragonhjælm og stramme Bukser.

Det var et frygtindgydende Korps, og Fjenden kunde vente sig en ordentlig Forskrækkelse, naar den saa Johannes V. Jensen, væbnet til Tænderne: med et stort vægtigt Bagladegevær, to Cowboypisto-ler i Bæltet, en afrikansk Flitsbue over Skulderen og en Indianer-tomahawk i Haanden. Han indbød et frygteligt og vildt Skue (29/6).

Senere optræder bl.a. også Herman Bang, som hørte til Magnussens yndlingsofre.

Skypumpen understreger sin karakter af parodi ved at vende *Lynets* grundlæggende metafor på hovedet. Hos Schiwe er lynet det lammende slag, der rammer et uforberedt land. Hos kaptajn Magnus er skypumpen den danske magt, der ikke lader sig standse og som i en sand blodrus først slår tyske og engelske invasionshære hjem (uden at nogen danske soldater kommer til skade – til stor frustration for Valdemar Rørdam, der i sin fædrelandsromantiske iver ihærdigt prøver på at blive såret), derefter invaderer de to lande og tager regenterne til fange.

Nye våben, nye krige, nye målgrupper

Forliget i 1908 gjorde fremtidskrigsfortællingen synlig som genre i offentligheden. I den følgende periode frem til krigen forsøger adskillige forfattere sig med genren, både i direkte forlængelse af forsvarspropagandaen og med drejning hen mod det sensationalistiske og underholdningsprægede.

Viggo Schiwe følger *Lynets* salgssucces op året efter med *Provinz Nordmark*, der som det eneste af hans værker benytter traditionelle skønlitterære virkemidler. Baggrunden er den klassiske, en europæisk krig i den nære fremtid (her 1910) og Tysklands besættelse af landet. Men historien fortælles med en ung sømand som synsvinkelperson, der har været væk mens det hele skete, og som nu vender hjem til et Danmark, der er indlemmet i det tyske rige under betegnelsen »Provinz Nordmark« – idet Færøerne og Grønland er gået til England, Island er blevet selvstændigt, Bornholm er svensk, og englænderne har overtaget Vendsyssel. Schiwe er ikke bleg for at smøre tykt på med sentimental nationalisme: Da den unge mand til sidst arresteres for at have flaget med det forbudte Dannebrog, synker hans gamle mor grædende sammen.

Militærmanden P.W. Madsen (1875-1934) afstår fra sentimentaliteten i den anonymt udsendte *Men Danmark skal staa* – samme år. Også den følger den klassiske formel, men i modsætning til hvad der sker hos Schiwe og andre, holder danskerne ud mod tyskerne, indtil England får tid til at undsætte landet og derved sikre sig adgang til Østersøen. Handlingen forløber således i overensstemmelse med hvad man officielt forestiller sig, men mange års besparelser på forsvaret betyder, at opgaven er langt farligere og mere bekostelig end den ellers ville have været. Trods den alternative slutning bekræfter romanen således reglen om, at man ikke finder militærfolk, der anbefaler besparelser på forsvaret.

Genren breder sig også til børnebogslitteraturen, først og fremmest i *Svend Spejder* (1911) af Walter Christmas (1861-1924), især kendt for *Peder Most*-bøgerne. *Svend Spejder* blev (ifølge forordet til 2. udgaven fra 1922) skrevet på opfordring af Aage Westenholz og er først og fremmest et propagandaskrift for spejderbevægelsen. Men den argumenterer for det nyttige og vigtige ved at være spejder ud fra Baden Powells oprindelige opfattelse, nemlig at det er en måde at nyttiggøre børn i krig. Handlingen er henlagt til det idylliske Sydfyn, hvor skovfogedsønnen Svend er en naturlig leder for det lokale spejderkorps. Det meste af bogen går med at de afslører en krybskytte, men den sidste tredjedel er en

fremtidskrigsfortælling i klassisk stil, hvor Tyskland invaderer det neutrale Danmark – og slås tilbage takket være de frivillige skyttekorps og de krigstrænede spejdere.

Det er også i denne periode, at forskellige teknologiske nova begynder at præge genren, i takt med at ikke-militærfolk forsøger sig med den. Forfatteren til »Angrebet paa København 8. Juli 1918 skildret af et Øjenvidne« (1909) er desværre anonym. Den udkom i månedsbladet *Hjemmets Noveller*, der intet havde med ugebladet *Hjemmet* at gøre, men som var et af de tidligste forsøg herhjemme på et blandet skønlitterært magasin efter britisk forbillede. At novellen er skrevet af en dansker, er der dog ikke tvivl om. Der gøres således en del ud af Albertis fald og den politiske optimisme det har medført. Forfatteren lader diskussionen af militærets og de bevilligende myndigheders teknologiske konservatisme spejle sig i hovedpersonens tragiske skæbne. Han er militærmand, men er blevet invalideret efter at en hest er væltet ned over ham under en parade. Han bruger sin pensionisttilværelse til at forsøge at få militæret til at investere i styrbare balloner, men ingen hører på ham og alle anser ham for en særling – lige indtil tyskerne angriber i luftskibe og smider bomber med et nyt superstærkt sprængstof ned over København. Ved hjælp af en gammel observationsballon lykkes det at slå angrebet tilbage, men kun fordi vor helt har holdt sig ajour med ballonsejlads. Han er billedet på den nødvendige fornyelse af krigsteknologien, holdt nede af fortidens forældede metoder (hestene), således som det siges, at generaler og militærstrateger altid udkæmper den foregående krig.

Også Vilhelm Hansen (1874-1947) beskæftiger sig med flyvning i *Det fjerde Vaaben* (1913), men her er der tale om maskiner tungere end luften, og en skummel intrige mellem den danske opfinder og hans tyske kæreste, der spionerer til fordel for fjenden. Handlingen er præget af spændingsromanen, tilføjet et stænk romantisk tragedie, da den nye superflyvemaskine med hovedpersonerne ombord til sidst sprænges i luften.

Harald Raages (1883-1951) bidrag til genren er *Delfinen – Syner fra vor næste Krig* (1912), som foregår 1915, og hvor det teknologiske novum er en topmoderne undervandsbåd. Der er tale om en omvendelseshistorie, for hovedpersonen, en ung flådeofficer, er pacifist. Det får hans kæreste til at foragte ham, selv om hans holdning mest skyldes opgivelse over at den socialdemokratiske regering alligevel vil opgive enhver konfrontation på forhånd. Da tyskerne angriber senere på året, har landet imidlertid fået en ny regering, og den unge helt kan som chef for den hy-

permoderne undervandsbåd »Delfinen« hjælpe med til at slå fjenden på flugt. Naturligvis har han også derved vist sig som en rigtig mand, så hans kæreste nu gerne vil giftes. Propagandaen har her en helt specifik adresse, nemlig det socialdemokrati, der dengang vitterligt var imod oprustning.

Man kan i disse tekster ane to forskellige roller for det teknologiske novum. Flyet i *Det fjerde Vaaben* og undervandsbåden i *Delfinen* er fremskrivninger af teknologier, der optog samtiden, og som der i perioden foregik et stort udviklingsarbejde med. Den danske flåde brugte således allerede undervandsbåde, hvilket der iøvrigt også bliver gjort grundigt grin med i *Skypumpen*. Disse nova kan således siges at være ret solidt forankret i den samtidige virkelighed. Det samme gælder flyvningen i »Angrebet paa København«, hvor tyskernes udviklede flyveteknologi er den forældede danske langt overlegen; og der er ikke noget besynderligt i at begge parter bruger balloner på en tid, hvor striden mellem »lettere-end-luften« og »tungere-end-luften« inden for flyvningen endnu langtfra var afgjort. Derimod er den »Radiumglycerin-Faldmine«, der bliver smidt fra tyskernes balloner, mere »fantastisk« og mindre »realistisk«. Ganske vist eksperimenteredes der i samtiden med nye sprængstoffer, men ingen med teknisk indsigt forestillede sig et stof som det nævnte. Det optræder først og fremmest for at den almindelige læser skal få en oplevelse af noget fantastisk (i betydningen noget der tager vejret fra én), og det er ganske typisk at det er radium der nævnes i den forbindelse. Det optræder hyppigt som *deus ex machina* i samtidens science fiction. At dets funktion her primært er hvad man kunne kalde atmosfæreskabende, ses også af at historien ville have fungeret lige så godt med mere konventionelt sprængstof.

Da det blev alvor

Danmark blev som bekendt ikke besat under første verdenskrig, og dermed blev alarmisternes skrækvisioner punkteret. Til gengæld blev meldingerne fra krigsskuepladserne mere og mere ubehagelige efterhånden som tiden gik. Det afspejler sig i de danske fremtidskrigsfortællinger, hvor man kan spore en stærk tendens til at håbe på et nyt teknologisk tigerspring, der skal give den ene af parterne – eller en udenforstående aktør – det afgørende overtag, så myrderierne kan standses. Mest umiddel-

bart naivt sker dette i novellen »Manden, der ordnede Krigen!« (1916) af Harald Tandrup (1874-1964). Her er redningen det private initiativ i form af en amerikansk flyfabrikant, der konstruerer et fly der bruger luft i stedet for benzin. Han kidnapper den tyske kejser, den russiske zar og den engelske konge og tvinger dem til at forhandle sig frem til fred. Naiviteten kommer altså ikke blot til udtryk ved anvendelsen af et temmeligt fantastisk novum som universalløsning, men også i troen på at krigen udelukkende bestemtes af de tre overhoveders personlige luner.

Det er også et nyt superfly, der er det centrale novum i *Den flyvende Død* (1917) af Maria Behrens (1883-1948). Ligesom i Vilhelm Hansens *Det fjerde Vaaben* bliver den nye opfindelse centrum i en spionintrige, men inden flyet til sidst ødelægges og novummet dermed neutraliseres, er opfinderne brudt ind på et medicinsk forskningsinstitut i Stockholm og har hentet sygdomsbakterier til bakteriologisk krigsførelse. Det er første gang, denne mulighed luftes i et dansk værk, men i modsætning til hvad der var tilfældet i Jack Londons omtalte »The Unparalleled Invasion«, bliver det altså ved tilløbet.

Den anonyme forfatter til *Republikken Danmark* (1917) henlægger handlingen til 1938-39 og et Danmark, der siden verdenskrigens ophør har været under tysk overherredømme. Her er det mirakuløse novum et nyt grundstof, der kaldes Bornium fordi det findes på Bornholm, og som kan bruges i et nyt superstærkt sprængstof. En gruppe modstandsfolk bruger det til at lave særligt stærke geværkugler, og så går det slag i slag med at befrie landet. Herefter går det imidlertid galt. Ingeniør Parker, der har udviklet sprængstoffet, ser bekymret til, mens den øvrige gruppe, der især består af erhvervsfolk, under ledelse af den unge hr. Bang begynder på at underlægge sig hele Europa. Det ender galt, og Bang mister tilmed sin kæreste. Ingeniøren er den etiske, der til sidst ødelægger sprængstoffabrikken, hvorved freden genoprettes. Her er altså en klar opfattelse af at en stærk krigsteknologi ikke er løsningen i sig selv, og at det er menneskelig svaghed og magtbegær, der i sidste ende skaber ulykkerne. Dermed er supervåbnet som løsning afskrevet eller i hvert fald relativiseret.

Tilbage står den lidt atypiske *Oceanets Hemmelighed* (1916) af Erik Hansen (1874-1936). Hansen, der var journalist og redaktør, skrev en række bøger af mere eller mindre fantastisk art. Den foreliggende bærer undertitlen »Roman om en Verdensfare« og beskriver opdagelsen af en naturhavn ved en atol i Stillehavet, hvor japanerne i al hemmelighed er i gang med at bygge en krigsflåde med bl.a. kemiske og bakteriologiske våben. Dermed kobler Hansen sig som den eneste danske forfatter inden

for denne genre på idéen om »den gule fare«. Betegnelsen stammer fra romanen *The Yellow Danger* (1898) af den britiske forfatter M.P. Shiel (1865-1947) og dækker en racistisk-paranoid forestilling om at japanere og/eller kinesere planlægger at overtage den hvide mands verden.⁹ Der var ikke den store grobund for lige netop denne frygt i Danmark, hvor man hellere afreagerede på mere lokale mindretalsgrupper.

En æras afslutning

Litteratur skrives måske altid oven på litteratur, men valget af emner og måden de behandles på afspejler også altid forfatterens og læsernes virkelighed. Den præjssisk-franske krig blev et chok for de europæiske landes befolkninger og skabte grobund for fremtidskrigsfortællingen som den er beskrevet her. På samme måde blev virkelighedens første verdenskrig et chok – dels for de mange, der havde anset en europæisk krig for umulig, dels for alle andre, der ikke havde kunnet forestille sig, hvor længe den ville vare, og hvor meningsløst et slagteri skyttegravskrigen ville udvikle sig til.

Dette chok afsatte sig som bekendt på mange måder i kulturen. For fremtidskrigsromanens vedkommende kan man sige, at den mistede et vist element af uskyld. Ligeegyldig hvor blodige slag forfatterne forestillede sig før krigen brød ud i virkeligheden, var de altid overskuelige og af begrænset varighed. Det var ikke kun de engelske soldater, der i efteråret 1914 troede, de ville være hjemme igen før jul. Tanken om en krig der trak ud i årevis lå de fleste fjernt.

I mellemkrigstiden skrives der enkelte fremtidskrigsromaner af den type, der er præsenteret her, men de er forsvindende få. Krigen optræder fortsat i litteraturen, men nu i en anden rolle. Torry Gredstedts (1885-1945) *I den Ilte Time* (1919) forholder sig således ikke til selve krigen, men til et af de første af fredens problemer. Bogen handler om et statskup, hvor en sammensværgelse af unge akademikere kidnapper regeringen og henvender sig til kongen for at trumfe »folkets vilje« igennem. Selv om Gredsted bruger navneforklædninger kendt fra satirer og allegorier – landet hedder Nordland, kongen er Henrik den 19. og møntfoden er Dukat – så står det ganske klart, at det er sønderjyllandsspørgsmålet, det drejer sig om. Dermed peger bogen væk fra den egentlige fremtidskrigsfortælling og frem mod periodens totalitære utopier om afskaffelse af

parlamentarismen og koncentration af magten hos kongen (og erhvervslederne).

Et andet eksempel på den nys overståede krigs effekt er romanen *Spartanerne* (1919) af Emil Bønnelycke (1893-1953). Her kontrasteres den moderne udsigtsløse skyttegravskrig med en ung spartaners deltagelse i et slag i det gamle Grækenland. Den ene af bogens tre handlingstråde beskriver en situation, hvor Danmark er aktivt med i krigen, og romanen læner sig derved tildels op ad den senere udbredte genre *alternate history* (i historikerkredse kendt som kontrafaktisk historieskrivning). Bogen afviser enhver futuristisk begejstring for moderne krig.

Internationalt går udviklingen i mellemkrigstidens Europa i retning af dystopiske romaner som *Brave New World* (1932) af Aldous Huxley (1894-1963) eller undergangsvisioner som den i samtiden uhyre populære *Deluge* (1929) af Sydney Fowler Wright (1874-1965). Anden verdenskrig i almindelighed og Hiroshima i særdeleshed trækker atter genren i ny retning: Nu kan en potentiel krig meget vel betyde menneskehedens undergang, og helt nye mekanismer er på spil. Fremtidskrigene smelter sammen med dommedagsvisionerne.

Sammenlignet med senere tiders atomkrigsrædsler og historier om få overlevendes kamp for livet efter en verdensomspændende krig, kan de her behandlede fremtidskrigsfortællinger virke tamme. Men de er, som så megen anden litteratur, skrevet som en refleksion af deres samtid og ud fra et ønske om at påvirke den. Både af den samtidige debat i aviser og tidsskrifter og af værkerne selv fremgår det, at de danske udøvere af genren kendte talrige internationale forbilleder fra Chesney og frem. Såvel de militærpolitiske engagerede som de kommercielt interesserede danske forfattere tog det de kunne bruge fra den europæiske fremtidskrigsfortælling og anvendte det i en specifik dansk sammenhæng. Dermed gjorde de genren til en del af den danske litteratur, og derfor fortjener den opmærksomhed fra danske litteraturhistorikere.

Litteratur

Danske fremtidskrigsfortællinger

Anon.: »Angrebet paa København 8. Juli 1918 skildret af et Øjenvidne« i *Hjemmets Noveller* nr. 4, januar 1909.

Anon.: *Republikken Danmark – En Fremtidsfantasi*, Steen Hasselbalchs Forlag 1917.

- Anon.: *Den store Revolution 1904* i *Forposten* 7/5-19/6 1901.
- Anon. [Karl Larsen]: *Dommens Dag*, H. Hagerup 1908.
- Anon. [P.W. Madsen]: *Men Danmark skal staa –*, E. Jespersens Forlag 1909.
- Anon. [P.N. Nieuwenhuis]: *Slaget ved Lyngby. Et fundet Manuskript*, Gyldendal 1880.
- Anon. [Viggo Schiwe]: *Lynet*, Axel Andersens Forlag 1908.
- Anon. [Viggo Schiwe]: *Provinz Nordmark*, E. Jespersens Forlag 1909.
- Behrens, Maria: *Den flyvende Død. En Fortælling fra Verdenskrigens Dage*, Steen Hasselbalchs Forlag 1917.
- Bryde, Knud: *Frøken Torpedo* i *Middagsposten* 13/8 1904-8/10 1905.
- Christmas, Walter: *Svend Spejder*, Miloske Boghandels Forlag 1911. 2. udgave Gyldendal 1922.
- Hansen, Erik: *Oceanets Hemmelighed. Roman om en Verdensfare*, E. Jespersens Forlag 1916.
- Hansen, Vilhelm: *Det fjerde Vaaben. Fremtids-Roman*, Albert Bayers Forlag 1913.
- Magnus, Kaptajn Peter [Julius Magnussen]: *Skypumpen* i *Ekstra Bladet* 26/6-8/7 1908.
- Nemo, Kaptajn: *Mod Verdensfreden gennem Krigen 1910*, E. Jespersens Forlag 1907.
- R-r: *Københavns Belejring i 189**, i *København* 10/7-1/8 1895.
- Raage, Harald: *Delfinen – Syner fra vor næste Krig*, Dansk Litterært Forlag 1912.
- Schiwe, Viggo: *Europa i Flamme*, anonym føljeton i *Avisen* 29/11-14/12 1894; i bogform med forfatternavn fra Laurits Eibys Forlag 1895.
- Tandrup, Harald: »Manden, der ordnede Krigen!« i *Verden og Vi* nr. 14, 7/4 1916.
- Ven af Marinen, En [Viggo Schiwe]: »Landgangen ved Korsør, Flaadens Undergang i Storebælt« i *Avisen* 22/7-25/7 1893.
- X., Professor Alex: *Kontinentet i Flamme* i *Forposten* 28/6-5/8 1900.

Anden omtalt skønlitteratur

- Anon. [Torry Gredsted]: *I den 11te Time – og Landet vaagnede og var uden Regering*, Steen Hasselbalchs Forlag u.å. [1919].
- Bergsøe, Vilhelm: »Erindringer fra en Reise med Flyvefisker «Prometheus»« i *Illustreret Tidende* 9/1-23/1 1870. Genudgivet med noter, kommentarer og variantapparat ved Niels Dalgaard, Science Fiction Cirklen 1996 (Cirkel Serien 44).
- Bønnelycke, Emil: *Spartanerne*, J.L. Lybeckers Forlag 1919.
- Chesney, George T.: *The Battle of Dorking: Reminiscences of a Volunteer* (1871). På dansk som »Slaget ved Dorking: En frivilligs erindringer« i Niels Dalgaard (red.): *Slaget ved Dorking og andre science fiction-historier*, Science Fiction Cirklen 2003.
- Clarke, I.F. (ed.): *The Tale of the Next Great War, 1871-1914*, Liverpool University Press 1995.
- Doyle, Arthur Conan: »Danger!« (1914).
- Drachmann, Holger: *Forskrevet –* (1890). Benyttet udgave: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2000.

- Griffith, George: *The Angel of the Revolution* (1893).
- Holberg, Ludvig: *Nicolai Klimii Iter Subterraeum* (1741). Benyttet dansk udgave ved A. Kragelund, Gad 1970.
- Huxley, Aldous: *Brave New World* (1932). På dansk som *Fagre nye Verden*, Aschehoug 1932.
- London, Jack: »The Unparalleled Invasion« (1910). På dansk som »Den uhørte Invasion« i samlingen *Hele Verdens Fjende*, Martins Forlag 1919.
- Shiel, M.P.: *The Yellow Danger* (1898).
- Wells, H.G.: »The Land Ironclads« (1903).
- Wells, H.G.: *War of the Worlds* (1898). På dansk som *Klodernes Kamp*, Erslev & Hasselbalch 1912.
- Wright, Sydney Fowler: *Deluge* (1929). På dansk som *Stormfloden*, Hasselbalch 1930.

Faglitteratur

- Anon. 1908: »Krigsromaner« i *Politiken* 12/6, 15/6 og 16/6.
- Anon. [Karl Larsen] 1908: Debatindlæg i *Vort Land* 5/8.
- Anon. [Viggo Schiwe] 1908: »Hvorfor 'Lynet' kom straks efter 'Dommens Dag'« i *Fyns Venstreblad* 23/7.
- Barlyng, Marianne & Søren Schou (red.) 1996: *Københavnromaner*, Borgen.
- Clarke, I.F. 1992: *Voices Prophesying War: Future Wars 1763-3749*, 2nd ed., Oxford University Press.
- Dalgaard, Niels 1996: *Den gode gamle fremtid. Modernitetskritik og genrevalg i halvfjerdsernes danske science fiction-roman*, Museum Tusulanums Forlag.
- Dalgaard, Niels 2004: »Fra Dorking til Lyngby: Den første danske fremtidskrigsfortælling og dens internationale forbilleder« i *Proxima* nr. 79/80.
- Franklin, Bruce H. 1988: *War Stars: The Superweapon and the American Imagination*, New York and Oxford: Oxford University Press.
- Hoff, Claus [Frejlif Olsen] 1908a: Anmeldelse af *Dommens Dag* i *Ekstra Bladet* 28/5.
- Hoff, Claus [Frejlif Olsen] 1908b: Anmeldelse af *Lynet* i *Ekstra Bladet* 24/6.
- Levin, Poul 1908: »Virkelighed og Digtning« i *Det ny Aarhundrede*.
- Moltke, O. 1908: Anmeldelse af *Dommens Dag* i *Militært Tidsskrift* nr. 12, 15/6.
- Rerup, Lorenz 1989: *Danmarks historie bd. 6: Tiden 1864-1914*, Gyldendal.
- Suvin, Darko 1979: *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*, Yale University Press.
- Tiedemann, Mark V. 2003: »Inclusions« i *The New York Review of Science Fiction*. På dansk som »Inklusioner« i *Proxima* nr. 79/80, 2004.

Noter

1. Der optræder ingen danske oversættelser i bibliografien i Clarke 1992. Derimod nævner samme forfatter i forordet til antologien *The Tale of the Next Great War, 1871-1914* (p. 15), at historien blev oversat til dansk, desværre

- uden at angive titel eller trykkested. En omfattende undersøgelse af avis- og bladpressen har ikke afsløret nogen samtidig dansk udgave, og det er derfor fristende at konkludere, at der er tale om en lapsus fra Clarkes side, evt. en forveksling med den svenske udgave (Falun 1872).
2. Science fiction-teoretikeren Darko Suvin, der har indført begrebet *novum*, taler om *cognitive estrangement*, hvormed han mener en mærkværdiggørelse (i slægt med de russiske formalisters *ostranenie* og Brechts *Verfremdung*), der distancerer den fortalte verden fra virkeligheden, som den dermed bringer i et nyt lys for læseren. Teorien udfoldes i Suvin 1979; en dansk gennemgang af den findes i Dalgaard 1996.
 3. En nærmere sammenligning mellem Chesneys og Nieuwenhuis' tekster findes i Dalgaard 2004.
 4. Disse og andre data vedrørende de danske forsvarspolitiske forhandlinger i perioden er hentet fra Rerup 1989.
 5. Forsvarsdebatten spørger også i anden litteratur end den eksplicit politiske pamfletlitteratur. Flemming Lundgreen-Nielsen har henledt min opmærksomhed på Holger Drachmanns roman *Forskrevet* – (1890), der slutter med en invasion af København. Imidlertid er denne invasion »sat i ramme«, idet der er tale om en drøm eller en vision hos den deprimerede og frustrerede hovedperson. De egentlige fremtidskrigsfortællinger undgår at lægge afstand til deres synspunkter på denne måde.
 6. Den seneste større behandling af emnet, Barlyng & Schou (red.) 1996, undlader helt at definere genren, men går implicit ud fra at det er byen København som motiv, der er definerende.
 7. I den engelsksprogede litteratur føres konflikten gerne tilbage til en berømt diskussion mellem Henry James og H.G. Wells. James mente, at Wells' romaner aldrig kunne blive litteratur, fordi de beskæftigede sig med andet end enkeltindividets psykologiske udvikling. Modsætningen er bl.a. dukket op igen ved kritikkens modtagelse af Margaret Atwoods science fiction-roman *Oryx and Crake*, se f.eks. Tiedemann 2003.
 8. Sammenfaldet i tid var så tæt, at Schiwe måtte forsvare sig i pressen mod beskyldninger for plagiat. Han understregede at hans bog havde været forberedt i årevis og konstant var holdt opdateret, så den kunne udgives lige inden Forsvarskommissionen skulle træffe sin beslutning. Se f.eks. hans indlæg i *Fyns Venstreblad* 23/7.
 9. Som det fremgår af bl.a. Franklin 1988, skiftede de foretrukne skurke fra kinesere til japanere efter den russisk-japanske krig 1904-05.

Mindre bidrag

En metrisk baseret formanalyse af Grundtvigs salme *Paa Guds Naade*

Mange af Grundtvigs salmer er skrevet til en bestemt lejlighed. Det behøver som bekendt ikke at betyde, at de er tidsbundne og forældes; netop den givne vigtige lejlighed kan samtidig være af symbolsk betydning; en salme som *Den signede dag med fryd vi ser* er et sådant eksempel på sammensmeltning af tidsbetingethed og tidløshed.

Der er også et mellempian. Salmer kan skrives til brug i en bestemt gudstjeneste i kirkeåret og alligevel benyttes i anden forbindelse; gudstjenestesalmer kan synges ved andagter eller omvendt, men en eller anden måde at ville virke uadtal på har det meste, der skrives.

At han producerer til skrivebordsskuffen, for nu at nævne den anden ekstreme mulighed, forventer vi ikke af en Grundtvig, der ellers altid griber aktivt ind i livet omkring sig. Når han en sjælden gang producerer en salme, der forbliver privat, må der foreligge en særlig situation. Ikke at det behøver at dreje sig om digterens dybeste hemmelighed, som han ville skjule for sin samtid. Det kan lige så vel være et stykke tomgang, som han ikke ville være bekendt at vise frem. En tredje mulighed kunne være den, at salmen falder aldeles uden for tidens smag.

Salmen *Paa Guds Naade* er først blevet offentliggjort efter Grundtvigs død. Den dateres 1855-56, er i forskellig forkortet form kommet ind i salmebøgerne og står der stadigvæk.¹ Det kan naturligvis skyldes respekt for mesteren inkl. hans svageste sider; det er jo før set i forbindelse med Grundtvig. Det kan skyldes et tilfælde eller en udgivers sans for det underlige. Men den mulighed foreligger også, at teksten på sin egen måde bærer præg af det, der på dansk kaldes *løvens klo*. Især slutningen, om den bemærker Malling, at den »er det poetiske højdepunkt med det billede, som huskes«.

For at vise, hvad der sker i teksten indtil da, er det nødvendigt at bringe hele salmen uforkortet:

1. Paa Guds Naade
I al Vaade
Stoler vi og bygger fast,
Den ei glipper.
Om end Klipper,
Og med dem Skyhimlen brast.
2. Hos os raade
Skal Guds Naade
Først og fremmest, først og sidst

Som os givet
Den med Livet
Er i Herren *Jesus Christ!*

3. Os til Naade
Er Guds Naade
Fra vor Fødsel til vor Død.
Angest-Raabet
Troen, Haabet,
Ruger ud i Naadens Skiød.
4. Ja for Naade
Giver Naade
Gud os med sin kiære Søn,
Naar vi lede,
Naar vi bede,
Naaden gav os Savn og Bøn
5. Overnaade
Skal Guds Naade
Prises for hvad Gud kun veed,
Den os vinder,
Den os binder
Til vor Gud i Kiærlighed!
6. Ene naade
Skal Guds Naade
For vor Fromhed og vor Dyd,
Om Guds Øie
Fra det Høie
Hvile skal paa os med Fryd.
7. Af Guds Naade
Alle Naade
Spindes til vor Helgen-Dragt.
Den alene
Kan forene
Aand og Støv i Hjertepagt!

Meget i denne salme bliver rigtignok gentaget adskillige gange. Ofte vinder Grundtvigs salmer meget ved at blive skåret ned til det centrale, således fx *Dejlig er den himmel blå*. Det er forståeligt, at salmebogskommissioner har strøget *Paa Guds Naade* str. 3-5, for str. 6 opsummerer jo det foregående på fortræffelig vis.

Men hvad nu, hvis gentagelserne just er det væsentlige i denne tekst? Hvis nu Gud i sin nåde tilgiver ikke blot 7 strofer igennem, men *op til syvoghalvfjerds gange*, med hele kærlighedens mangel på velopdragent mådehold?

Mennesker af god smag vil mene, at Grundtvig (og gennem ham Vorherre) ta-

ler om nåde lovlig mange gange, – ja man kunne ligefrem hævde, at nåden bliver til rimækvilibrisme i sin jagt på at skulle forkyndes på endnu flere måder, kulminerende i str. 7, hvor *tråde* næsten får publikum til at sidde med livet i hænderne, inden det viser sig, at Grundtvig ved hjælp af allehånde nyopfundne ord og billeder trods alt synes at lande på poterne.

Måske er det forståeligt, at Grundtvig ikke konfronterede sit ellers vennesæle publikum med denne bedemølle? Men måske er det også rigtigt at se, at dette opbud af kvantitet slår over i ny kvalitet. Det følgende skal være et forsvar for denne salme i sin helhed. Litteraturfortolkeren har sin frihed til også at se på digtet på den måde, som digteren kan tænkes at have arbejdet på, da han skrev sit digt. Dette er kun en enkelt metode blandt mange andre. Den bygger ikke så meget på indsigt i specielt Grundtvigs psyke, som den bygger på lang erfaring i at analysere, hvordan poeter sætter rimede strofer sammen til et harmonisk hele.² Denne erfaring skal her søges givet videre.

Digtet anskueliggør det uendelige i Guds nåde over for menigheden i dens utrygge og angstfyldte jordeliv. Plastisk gøres dette ved, at ordet *nåde* melder sig som rim i mange sammenhænge. At noget rimer, antyder en sammenhæng af andet end rent forstandsmæssig art. At noget rimer så intenst, som det er tilfældet, når verselinjerne er så korte og også rimer alle sammen, betyder, at rimordene er vigtigere end den forstandsmæssige fremstilling med dens betingelsesbetsætninger osv. Det var gennem kristne salmer, europæerne første gang lærte at forbinde poesi med rimekunst. Her sker dette i så stor udstrækning som muligt.

I str. 1 er *nåde* en trøst i al jordisk *våde*. Derfor skal (str. 2) *Guds nåde råde* og (str. 3) være os til *både*. Denne *nåde* rummes i den *nåde*, at Gud har skænket os sin Søn (str. 4). Hertil vil en almindelig jordisk rimekunstner sige, at den slags identiske rim er at komme for let om ved det. Men i Grundtvigs salme er str. 4 samtidig den, der står i midten, den er vidnesbyrdet om, at dybest set er *nåden* helt *urimelig*. Den er (str. 5) *overmåde* og skal derfor (str. 6) ikke blot råde, men *ene råde* som det jordiske udtryk for det evige. Så langt de bevidst monotone rimkaskader, der samtidig, som det er forsøgt antydet, er udtryk for en sammenhængende tankegang, der udvikler sig. Men så kommer digteren til slutningen på sit digt, og den skal blive stående. Enhver verselinje, der ender på et rimord, ender med en lille pause, der tilsigter noget prægnant og vil stille verselinjen over for andre af beslægtet art. Men pausen efter hele digtet er det, der i romantisk musik hedder en *lunga pausa*. Værkets slutning skal blive hængende i rummet og skabe et udblik hen i retning af det uudsigelige. Det hører til et kunstværk, at der er både et vigtigt centrum midt i og en slutkulmination. I koncertsalen klapper publikum begejstret efter et par sekunder. Men også den, der synger sin salme, har for en stund været i himmelen.

Dette opsving forudsætter for at kunne fornemmes som værende stort, at der har været en temmelig lang, mere rolig oplevelse i forvejen, mindst 6 strofer, og naturligvis ved Grundtvig det. Det er kun ulyriske pedanter, der skærer i værket og styrer frem mod højdepunktet, før tiden er moden.

Det hører med til at være en sand kunstnersjæl at kunne forene det dybe med

det artistiske. Eller sagt på en anden måde: For en stund at synes kun artistisk og dermed overfladisk. At det, der i første øjeblik synes at være et billigt fif, tværtimod fører op til kronen på værket. Først bruger Grundtvig alle de rim, som *nåde* umiddelbart lægger op til (og at han for en gangs skyld helt styrer uden om et af sine yndlingsrim, nemlig ordet *gåde*, er meget vigtigt; det skal vi vende tilbage til). Men i str. 7 kommer der ikke blot en indramning, en tilbagevendende til str. 1 derved, at *Guds nåde* igen står i første verselinje. Der kommer også et overraskende nyt ord, der får den uopmærksomme kirkegænger, der har været igennem 6 strofer, til at vågne op og tro, at han har tabt tråden. Nu bliver det svært for os alle, men der kommer også et billede, som huskes.

Først dette sted fører til en form for sprogskabelse i det, vi er vant til at kalde Grundtvigs ånd og maner. Både ordet *helgendragt* og ordet *hjerterpagt* er for ualmindelige til at stå i *Ordbog over det danske Sprog* (ODS); det førstnævnte skriver Grundtvig sågar selv med bindestrøg. Str. 7 kræver kommentarer, men dem arbejder man gerne på, fordi strofen lyser af at være lødig nok til at skulle tages alvorligt. Den umiddelbare uforståelighed er en accepteret del af tilegnelsen, hvis vi forventer den højere kunst.

Anderledes står det til med den lejlighedsvis uforståelighed i str. 1-6. Denne uforståelighed skyldes for en stor del syntaktiske uklarheder, som vekslende re-daktører i øvrigt senere har prøvet at råde bod på. En glose som *savn* i 4,6 er meningsfuld nok, hvis man læser strofen flere gange, men ikke lige med det samme. Og forstyrrende for mange landsmænd er brugen af pronominet *os* som det, man traditionelt ville kalde dativobjekt, i 2,4; 3,1; 4,3; 4,6 (men akkusativobjekt 5,4; 5,5) sammenholdt med, at *os* også forekommer i præpositionsleddet 2,1. Det løber læseren nok så meget sur i som i forståelsen af str. 7, og hans tålmodighed er her mindre, fordi str. 1-6 synes at have et mindre interessant program. Tilsvarende mindre har salmebogskommissionernes tålmodighed været; de har kun været egentlig forelskede i str. 7 og er således styret uden om det måske spændende billede, at mangt og meget *ruger ud* i 3,6.

Det centrale program i str. 1-6 udgøres nemlig som sagt ikke så meget af noget righoldigt indhold som af selve rimekunsten. Indholdet forekommer ikke blot uinspirerende for tanken, fordi man tænker mindre, mens man synger, men også fordi der ikke kompenseres herfor fra forfatterens side med nye tankevækkende gloser som *helgendragt* og *hjerterpagt*.

Det er med disse to gloser, Grundtvig kommer i tanke om sit publikum, om end kun for et så kort øjeblik, at han ikke lod salmen offentliggøre.

Uden at kunne se Grundtvig over skulderen, mens han digter str. 7, kan vi godt forstå, hvad der er digterens udgangspunkt, hvis vi går ud fra, at ideen til str. 1 og noget af det følgende er ældre end str. 7. Ordet *nåde* er indtil nu blevet fremhævet ved at overskygge alt, hvad der kunne tænkes at rime på det. Men med en slutstrofe skal der foretages et skridt ud af det, der indtil nu nærmede sig *litani*; der skal findes et nyt rimord, der skaber spænding. Det er det ene. Det andet er, at selve slutlinjen skal kunne blive stående, skal kunne runge efter i rummet og huskes for sig selv. Længere nede skal vi mindes den salme, der slutter med linjen

Med venner i lys vi tale. Det er ikke mindst denne monumentale måde at slutte på, der imponerer ved Grundtvig.

Der er ikke mange nye rim på *nåde*, hvis Grundtvig (som vi mener: bevidst) vil undgå glosen *gåde*. Frem for *kåde* eller, at nogen *så'de*, melder *tråde* sig ved ikke i sig selv i utilbørlig grad at minde om noget. Men det kan være rimeligt at bøje udsagnet lidt mere klart i retning af det kristne, og da de meget korte linjer ikke giver plads til lange lignelser, bliver resultatet det måske lidt underlige kompositum *helgendragt*, som måske også har trukket i den retning ikke at publicere salmen lige med det samme.

Glosen *hertepagt* – for nu at tage den mest forståelige først – er som sagt ikke belagt i store ordbøger som ODS og heller ikke i Arkiv for Dansk Litteratur på internettet. Men komposita med *hjerter-* som førsteled er mangfoldige og tenderer mod det følelsesladede, også hvor andetleddet i sin oprindelse skal forstås konkret. Fra gammel tid optræder disse komposita i salmer; Kingo er (aldrig) *herteglad*. Brorson danner med menigheden kreds om *dig vort skønne hjerterblad*. Folket har altid kunnet forstå talen om *hjerterblod* og *hertesorg* eller tværtimod spøgt med andres hjerteanliggender og derfor talt om *hertekvababbelse* eller kaldt noget *herteskekærende*. De ældste vil endnu mindes Liva Weels couplet *Af kærlighed de fleste snøvsnen taber* fra (Künneckes) *Hjerteknuseren*.

Men det er det 19. århundrede, der overhovedet tager nye komposita til sig og på den måde skaber poetiske dybder, i hjerteanliggender raffineret hos Chr. Winther: *Hun havde mig lovet et hjerterbrød*, mere naivt hos Ottosen: *Og de tro'de at hjerterbånd kan briste*. Om et andet kompositum, glosen *hertefolket* hedder det i ODS: *specielt (i grundtvigsk sprog ell. nedsæt. ved efterligning heraf) om det danske folk ell. om grundtvigianerne*, og bemærkningen garneres med et par citater fra Hørup. Thi Grundtvig har jo sagt det så tit: *Modersmål er vort hertesprog*. Og sit kæreste kompositumsførsteled benytter han som en selvfølgelighed som den slutning, efter hvilken ikke mere kan eller skal siges eller synges, ordet *hertepagt* om, at Gud i sin kærlighed lader kødet (støvet) genopstå i *logos*.

Det er naturligvis ordet *hertepagt*, der er denne salmes slutsten og *non plus ultra*, men der ledes op til det med et lige så sjældent kompositum *helgendragt* som del af det billede, der bygges op med det umiddelbart overraskende rimord *tråde*, der derpå *spindes*.

Ordet *helgendragt* virker mere søgt, men det er en gylden regel for folk, der rimer, at pointen hellere skal ligge i rimsvaret end i rimoplægget. Dette første rim, her udfyldt med ordet *helgendragt*, er ikke stillet over for samme krav om overraskende harmoni, som rimsvaret er det. Broen mellem *tråde*, der *spindes*, og den altfavnende *hertepagt* behøver ikke at være solid; den skal bare holde til, at man løber hastigt over en enkelt gang.

Forestillingen om *de helliges samfund* her på jorden, der forudsættes på dette sted, er på Grundtvigs tid ikke begrænset til trosbekendelsen, hvor det i det 20. århundrede blandt de bevidst progressive blev forbundet med indskrænkethed at være *hellig*. En populær salme af Grundtvig er *Helgen her og helgen hisset*, der er efter det engelske og i salmebøger forsynes med udførlige anmærkninger. Den billedrige tankegang er den, at de hellige her på jord er af samme menighed som helgenerne i Himmelen, kun og kun foreløbigt skilt af floden Jordans

Lillebælt, en tankegang, der går ud fra at læse Josvas erobring af det Hellige Land som et typologisk forvarsel om det Nye Testamente. Som det hedder hos Grundtvig:

Helgensamfund af Guds nåde
er vi i Hans kærlighed,
her og hist er Sønnens gåde
steget op og dalet ned.

Glæden ved denne salme skyldes formodentlig, at den fra først til sidst er spækket med Grundtvigsk poetiske metaforer inkl. inddragelsen af virkelighedens plastiske *Lillebælt* (som dog ikke alle salmebogskommissioner har ladet blive stående). Den forudsætter et evigt liv på den anden side af floden og efter jordelivet ligesom i *Den signede dag med fryd vi ser*, der kulminerer i slutstrofen *Så rejse vi til vort fædreland*. Den slutstrofe er der pudsigt nok tradition for at synge fortissimo.³

Paa Guds Naade kan meget vel synges efter den nu så yndede forestilling, at det evige liv både udvikles og afvikles med den jordiske tilværelse.

Grundtvigs salme *Paa Guds Naade* findes i forkortet form (str. 1-2 og 6-7) i salmebogen og benyttes på sin relevante plads i kirkeåret som kommentar til lignelsen om den fortabte søn. Med forkortelsen er der sket en tillem্পning, der har bevaret Grundtvigs kernesprog i slutstrofen, men fjernet de former for stilistiske særheder hos digteren, som ville føre på afveje i gudstjenestens sammenhæng. Hvo der vil synge denne salme for at vugge sig længe i nåden på missionsk vis, må så ty til andre tekstforlæg end salmebogen. Sådan, og udmærket sådan.

Men det har været tesen i denne artikel, at Grundtvig just har skrevet denne salme for at vugge sig længe i nåden på missionsk vis og derfor heller ikke har syntes, at det var noget at lade trykke. Denne tese har intet grundlag i nogen biografisk indsigt i Grundtvig, men støtter sig til en metrisk baseret foranalyse af digtet i dets originalversion. Den vil være et bidrag til den viden, vi har i forvejen: at Grundtvig selv favner videre end sine proselytter. Og ud fra mine erfaringer som rimanalytiker vil jeg slutte med et ekstra indicium for, at Grundtvig her bevidst afviger fra sin vanlige stil.

I jagten efter rim på *nåde* undgår Grundtvig ganske det ord, der ellers ligger ham nærmest, ordet *gåde*. I det ovenfor anførte citat fra *Helgen her og helgen hisset* rimer Grundtvig straks *Guds nåde* på *Sønnens gåde*, og det er, hvad han plejer.

Jeg har andetsteds i forbindelse med en påvisning af, at kristendommen i de enkelte sprog tager farve af, hvad der er gode rim i salmerne (på dansk rimer *dåb* fx på *håb*), mindet om, at glosen *gåde* på dansk først dukker op på Grundtvigs tid som et yndet samlebegreb for alt, hvad der går ud over vor forstand, fra det høje *enigma* til det mest banale selskabs-*problema* såsom Samsons gåde i Dommerne 14,13. For også i Bibelen har glosen *gåde* siden år 1800 fundet sin plads og synes den dag i dag ganske uundværlig.⁴ Men i salmen *Paa Guds Naade* er Grundtvig

styret uden om den, og det vil jeg forklare ved, at han i denne salme langt hen, nemlig lige til str. 7, melder sig ud af sin handlende samtid og smelter hen som en Brorson.

Man *behøver* ikke at synge denne salme således, men det kunne være værd indimellem at tænke på det.

Noter

1. Denne undersøgelse går ud fra Anders Mallings artikel i *Dansk Salme Historie* og inddrager ikke detaljer af biografisk og editorisk art. Alle citater ud over selve originalteksten er harmoniseret efter den nu gældende retskrivning, idet det ligesom ved salmer til kirkebrug må skønnes, at respekt over for original layout også kan forskyde balancen i fremstillingen hen i retning af det blot stemningsfulde. Det er klart, at de store bogstaver i tekstenheden *Guds Naade* spiller en rolle, men nok så mange steder gør de det ikke.
Ordet *vers* er på dansk flertydigt, idet det både kan betyde det samme som fx engelsk *stanza* og det samme som *verselinje*. For *stanza* bruges her ordet *strofe*, der også har den fordel let og entydigt at kunne forkortes i henvisninger som *str. 3-5*, *str. 3 og 6*. Enkelte verselinjer henvises der til ved en kombination af tal+komma+tal, fx 3,6.
2. Hvordan man inden for et på forhånd etableret produktionsfelt får en personlig ide og derpå manøvrerer sig hen til en balance inden for den foreskrevne form, er kendt for enhver amatør, der skriver lejlighedssange eller komponerer småmelodier. Selv har jeg lært meget om denne teknik i de år, hvor jeg arbejdede med Baggens versmanuskripter og herunder kunne iagttage hans løbende rettelser, hans lister over mulige rimord etc., bl.a. udmøntet i artiklen »Das vorgeformte Wort« i: *Nerthus Nordisch-deutsche Beiträge* bd. II (1969) s. 151-185, bogen *Sfinksens lyriske værksted*, København 1973 og udgivelsen af Baggens *Der vollendete Faust*, Bern etc. 1985.
3. Siden det 20. århundrede er det som bekendt i utilladelig grad *helligt* at tro på et liv efter døden. Af den grund har den socialdemokratiske sangbog for ældre, der ikke har kunnet styre uden om *Den signede dag*, simpelthen strøget slutstrofen, så trøsten nøjes med at bestå i, at *de blegnede kinder gløde*, jf. *En bog med sange. Sangbog for pensionister og andre unge mennesker*, Pensionisternes Samvirke, København s. a. = ca. 1975, s. 64. Men den ide at satse ensidigt på det sublunariske synes på forhånd dømt til at kæntre før eller siden og er vel derfor ligesom lidt perspektivløs.
4. L.L. Albertsen: *Pinseunderet. Kristendommen er forskellig fra sprog til sprog, men dette skal ses som et gode*, i *Text & Kontext*, Sonderband 48, Kopenhagen etc. 2004, s. 23-42, især s. 31-39.

Leif Ludwig Albertsen

To genfundne breve

Fra J.C. Lund til P.C. Kierkegaard og fra Regine Schlegel
til Henrik Lund

De to breve, som her drages frem af glemselen, beror i McGill University Libraries, Rare Books and Special Collections Division, Montreal, Canada (MS 713).¹ Hertil blev de sammen med andet Kierkegaard-relateret materiale doneret i 1989 af Alastair McKinnon, som tidligere havde købt dem af Erica Deichmann Gregg, der var en efterkommer af Søren Kierkegaards nevø Carl Ferdinand Lund. Det første brev, dateret 19. maj 1857, er fra den ene af svogrene, grosserer Johan Christian Lund til Peter Christian Kierkegaard, Søren Kierkegaards storebror, på dette tidspunkt biskop i Ålborg, og er væsentligt, fordi det bidrager til belysning af de kierkegaardske papirers overlevering. Det andet brev er fra 31. oktober 1866, skrevet af Regine Schlegel, født Olsen, engang Søren Kierkegaards forlovede, og er stilet venskabeligt til Kierkegaards nevø, lægen Henrik Sigvard Lund, søn af J.C. Lund; dette brev er måske mindre væsentligt for Kierkegaard-forskningen, men vidner på charmerende måde om Regine Schlegels fortsat varme forbindelse til Lund-slægten.²

* * *

J.C. Lund til P.C. Kierkegaard

Kjære Ven og Svoger!

I disse Dage ere sal. Søren's efterladte Manuscripter blevne indpakkede i 2 Kasser, og er [sic!] i den største en Tverdeling saaledes at hvad der var i den Pjedestal som Carl erholdt er tildeels mærket paa Omslagene A og ligger i den største Afdeling og Resten i den mindre, og den lille Kasse samt i den øverste Skuffe i Pjedestalen, hvortil Nøglen følger hermed, saavel som til den aflaaede Documentkasse, der ligeledes befandtes i den førstnævnte Pjedestal. I den større Kasse ere nedlagte de af hans Bøger, som bleve holdte tilbage fra Auctionen paa Grund af Notater fra hans egen Haand. – Jeg vil ret bede Dig skjænke hans Manuscripter Din bedste Opmærksomhed, noget jeg vel ikke i og for sig behøver, dog da Du veed at han havde anmodet Henrik derom, og jeg af Betænkelighedsgrunde indstændigst har faaet ham derfra, ligger det mig for selve Sagen saa meget varmere paa Hjerte. At de indeholde interessante Momenter har jeg stærk Tro paa efter det flygtige Indblik jeg fik i nogle af dem ved Indpakningen; mueligen en kostbar Skat ogsaa i materiel Henseende, naar det tages paa den rette Maade. – Hvorledes gik det med Vogn, fik Du ingen siden derovre? eller reflecterer Du paa en herfra, da beskriv den lidt nøie, let eller svær, hvis en til 2 Personer til almindelig Brug og et lille Hjelpesæde baglænds passede, ogsaa at bruge som Kaleshevogn med Vinduer og Forlæder da staaer her en til 350rd maaskee 300rd den er god og holder udvendig Spor 1 Al 22½ Tom. – Det var et kjærkommen Brev

fra Henrik, som jeg just idag modtog tilbage fra. – Hvad Udlandet angaaer da vil det vel ingen synderlig Fare have.

Du hilses venligst fra os Alle ved

Din hengivne

Kbhvn d 19/5 57.

JC: Lund. –

[i venstre margen:]

Forordningerne / koste / for 1848. 80 s. / ”49 52 s. / 50. 1. 56 / 51. 1. 56. / 52. 1. 32 / 53. 1. 24. / 54. 1. 64. / Hele Samlingen / fra 1670-1854. / med alphabetisk Reg: / til 1849. / 55de 36 s.

* * *

I brevet omtaler J.C. Lund nedpakningen af Søren Kierkegaards papirer i to kasser, da de nu skal sendes til bispegården i Ålborg for at møde deres videre skæbne.³ Det er nemlig blevet klart, at sønnen Henrik Lund, Kierkegaards nevø, er uegnet som udgiver, en opgave, der angiveligt skulle være tiltænkt ham af den afdøde; men nu har J.C. Lund »af Betænelighedsgrunde indstændigst (...) faaet ham derfra«. Det er bekendt, at Henrik Lund gjorde skandale med sin tale ved graven, og dette kunne nok vidne om hans uligevægt, ligesom i øvrigt hans senere selvmordsforsøg. Samvittighedsfuldt gik han i gang med at registrere de efterladte papirer, som de forefandtes i Kierkegaards sidste lejlighed i Klædeboderne 5-6 (nu Skindergade 38);⁴ men denne opgave oversteg tydeligvis hans kræfter, og hvordan skulle han så kunne udgive dem? Dette har faderen altså fået ham fra, fremgår det af brevet.⁵

Endvidere erfarer vi, hvad vi ikke før vidste, at nevøen Carl Ferdinand Lund, en anden søn af J.C. Lund, har fået et af piedestalskabene, der oplyses at have rummet bl.a. manuskripter, som ved fremsendelsen til Ålborg bærer omslag mærket med 'A', nemlig til angivelse af, at de var fundet i pågældende møbel. I sin ganske vist ufuldendte fortegnelse over manuskripterne omtaler Henrik Lund kun to piedestaler, kaldet A og B. I skiftekommissionens bofortegnelse er vurderet tre piedestaler af mahogni; men på auktionen over Kierkegaards indbo, der fandt sted den 2.-3. april 1856 forud for bogauktionen den 8.-10. april, solgtes der kun to piedestalskabe, af henholdsvis mahogni og palisander.⁶ Ser man bort fra uklarheden om træsorterne, der måske kan bero på en sammenblanding, må man kunne slutte, at Carl Lund før auktionen har fået et tredje piedestalskab, og at dette skab var identisk med piedestal A.

Ifølge 'familietraditionen' blev det piedestalskab, som nu ejes af Københavns Bymuseum, oprindeligt købt af J.C. Lund, to andre lignende skabe af P.C. Kierkegaard.⁷ Dette stemmer ikke overens med, at to piedestaler på auktionen skulle være solgt til henholdsvis en marskandiser Isak Hansen og en madam Holm. Udelukkes kan det imidlertid ikke, selv om proveniensen er fejlagtig, at Carl Lunds skab, piedestal A, kan være identisk med piedestalskabet på Bymuseet. Om ikke andet må de to skabe, som blev solgt på auktionen, være henholdsvis piedestal B og den palisanderpiedestal, som Søren Kierkegaard omtaler i notesbog 15 (kaldet *Mit Forhold til 'hende'*), og hvori »Alt [findes] omhyggeligt gjemt, Alt hvad der minder om hende og vil kunne minde hende om mig.«⁸ Her-

med sigtes naturligvis til Regine Olsen. Sandsynligvis har 'hendes' piedestal været nr. 49 i auktionskataloget, da denne anføres som »en Palisandertræes Piedestal«, medens nr. 51 har været piedestal B i Henrik Lunds fortegnelse.

I brevet fra J.C. Lund til P.C. Kierkegaard anføres også en aflåst dokumentkasse, som oprindeligt lå i piedestal A. Det er muligt, at denne kasse er identisk med det rejseskrivereskrin af sortlakeret træ, som Carl Lund ifølge familietraditionen skulle have fået af onkel Søren, og som i dag befinder sig på Københavns By-museum i Søren Kierkegaard Samlingen;⁹ men som det allerede turde være fremgået, står familietraditioner ikke nødvendigvis til troende. En del af de »Bøger, som bleve holdte tilbage fra Auktionen paa Grund af Notater fra hans egen Haand«, findes i dag i Kierkegaard-Arkivet (gruppe E i P.A. Heibergs registratur) på Det Kgl. Bibliotek.

Man bemærker i øvrigt, hvorledes grosserer Lund har en fornemmelse for manuskripterens betydning: »At de indeholde interessante Momenter har jeg stærk Tro paa efter det flygtige Indblik jeg fik i nogle af dem ved Indpakningen«. Dog som den dygtige forretningsmand han er, er han samtidig bevidst om skribleriernes værdi i mere end én forstand: »mueligen en kostbar Skat ogsaa i materiel Henseende, naar det tages paa den rette Maade.« Den praktiske sans gør straks bedre fyldest i sidste del af brevet, hvor han befatter sig med forskellige teknikaliteter angående en ny vogn, som svogeren i Ålborg kan få til fornuftig pris. Desuden ses i marginen et notat om samlingen 'Schous forordninger', hvis pris er blevet undersøgt.¹⁰

* * *

Regine Schlegel til Henrik Lund

Kjøbenhavn den 31te October 1866

Kjære Henrik! Det glædede mig meget fra Dig selv at faae Underretningen om Din Datters Fødsel; jeg havde jo nok hørt det, som Du veed, kan man altid finde Leilighed til at høre noget fra dem man har Interesse [sic!] for; men det gjorde mig godt at see, at Du blev ved Din trofaste Vane, paa Dit Livs Mærkesdage, at sende en Hilsen til Din gamle Veninde.

Maa jeg nu her, sammen med Schlegel og Thilly, sende Din Kone og Dig vore hjerteligste Lykønskninger i Anledning af denne glædelige Begivenhed. Jeg synes det er rart det er en Pige, i Eders Familie har der ellers været en saadan Overflødighed af Sønner. Gid nu baade hun og Moderen maae trives rigtig vel; men det kunne de da sagtens under saa udmærket en Doctors Pleie som Du gode Ven, og nogen skjønnere Leilighed til at bruge al Din Dytighed kan vel ikke findes.

Med de venligste Hilsner til Din Kone og Dig, (et Kys maa Du endelig give den Lille fra mig,) forbliver jeg

Din trofast hengivne

Regina Schlegel.

* * *

For sin usømmelige optræden ved sin onkels jordefærd i 1855 var Henrik Sigvard Lund året efter blevet idømt en mulkt på 100 rigsdaler. Da det desuden var blevet ham klart – som det fremgik af brevet ovenfor, stærkt tilskyndet af sin fars ‘betænkelighedsgrunde’ – at han ikke kunne forvalte udgivelsen af onkel Sørenns papirer, brød han op og fik lægeembedet på St. Jan i efteråret 1856.¹¹ Det er nok ikke urimeligt at antage, som Carl Weltzer gør det, at Regine Schlegel »sikkert [har] været medvirkende til Henrik Lunds Komme derover«. ¹² Ægteparret Schlegel var draget til St. Thomas året før, i marts 1855, da Johan Frederik Schlegel var blevet udnævnt til generalguvernør for de Dansk-Vestindiske Øer. Bevarede breve fra fru Schlegel til Henrik Lund fra tiden forud for hans henrejse vidner om en gammel fortrolighed dem imellem.¹³ Efter hans bosættelse på nabøen har de utvivlsomt været i fortsat kontakt, mens de levede ‘derude’. På grund af helbredsproblemer vendte Schlegels imidlertid hjem efter kun fem år i 1860; i *Departementstidenden* erfarer man, at »Under 10de Marts er Gouverneur for de dansk-vestindiske Besiddelser J. F. Schlegel, Ridder af Dannebrog og Dannebrogsmænd, efter Ansøgning entlediget i Naade, fra 31te Mai d. A. at regne«. ¹⁴ Henrik Lund opsagde sin stilling med virkning fra samme dato, den 31. maj 1860.¹⁵ Fra september samme år praktiserede han i Øverød.¹⁶

Følger man Henrik Lunds spor i P.C. Kierkegaards dagbog, skal man frem til 1865, førend der sker alvorlige sager; man læser nemlig i brevoversigten for april måned: »d. 25 fr. Henr. Lund: sin Forlov. med Marie Mürer af Lyngby« og derudfor »Lykønsket Henr. Lund skriftl.«¹⁷ Disse knappe notitser skal udlægges således, at biskoppen den 25. april har fået brev fra sin nevø med glædelig meddelelse om hans forlovelse, og at han skriftligt har lykønsket ham. Næste gang nevøen lader høre fra sig, er i september måned, hvor en gammel sag vækkes til live; den 15. sept. 1865 skriver Henrik Lund og rykker (igen) onklen angående udgivelsen af Søren Kierkegaards papirer, hvormed det står sløjt til, når bortses fra *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* fra 1859 og H.P. Barfods forberedende registreringsarbejde i bispegården.¹⁸ Med samme Barfods hånd findes i dagbogen s. 75-79 indført et koncept af det særdeles fyldige og omstændelige svar, dateret 2.-4. oktober.¹⁹

Hvor P.C. Kierkegaard, med egne ord, i den anførte skrivelse har måttet tale »aabent og bestemt« om væsentlige og penible spørgsmål, er det en anderledes hjertelig tone, der kommer til udtryk på den sidste station, som her skal beskæftige os. Året efter, 1866, tilbagekaldte Henrik Lund offentligt sin gamle protest mod folkekirken og dens væsen, og familiemæssig ro synes at have sænket sig over den urolige mand. I et brev dateret »Aalbg 29/10 66« lykønsker biskoppen nevøen med en nyfødt datter og underskriver sig »Din gamle Onkel«. ²⁰ Det hedder heri bl.a.: »Hjemvendt fra en Visitats i Vendsyssel, (...) forefinder jeg Din Billet af 14de der ogsaa er Solskin; og jeg undlader derfor ikke, dels at takke Dig oprigtigen, fordi Du ogsaa har tænkt paa mig med en saa glædelig Meddelelse, dels at bringe Dig min hjertelige Lykønskning til Din Datterlil. Maatte hun være og blive en Solstraale i Huset og navnlig for Fader og Moder.«

Nøjagtig samme lykkelige anledning er baggrunden for brevet af 31. oktober fra Regine Schlegel. Bag en konstatering som følgende aner man en udpræget humoristisk sans: »Jeg synes det er rart det er en Pige, i Eders Familie har der ellers været en saadan Overflødighed af Sønner.« Man bemærker i det hele taget

den rare, varme tone, der skinner igennem hendes brev. Henvisningen til »Din trofaste Vane« vidner om den vedvarende kontakt, og udtryk som »Din gamle Veninde«, »Du gode Ven« og »Din trofast hengivne« er øjensynlig meget mere end blot høflighedsfraser. I øvrigt hæfter man sig ved, at fru Schlegel underskriver sig *Regina* og ikke *Regine*; selv brugte hun tilsyneladende begge former, men i daglig tale har hun heddet *Regine*.²¹

Noter

1. Jeg skylder kurator, Dr. Richard Virr, McGill University, tak for at have stillet materialet til rådighed. Ligeledes takker jeg Alastair McKinnon for henvisningen til McGill University samt Flemming Chr. Nielsen og Peter Tudvad for udveksling af nyttige synspunkter.
2. Ud over de to breve, som præsenteres her, findes på McGill University et løst blad i kvartformat, beskrevet på begge sider med en formueopgørelse i P.C. Kierkegaards hånd og med nogle afsluttende tilføjelser af faderen M.P. Kierkegaard, samt et eksemplar af Henrik Lunds pamflet *Til mulig Forstaaelse af afd. Dr. Søren Kierkegaards Skrifter. En Æreserklæring*, København 1888, med en dedikation til hans hustru Marie – og måske derfor trykt uden den sædvanlige tilføjelse: »Priis 25 Øre. Nettoindtægten tilfalder Birkerød Sogns frivillige Fattigkasse.«
3. I bispegården henlå de en rum tid, førend P.C. Kierkegaard i 1859 udgav *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, men i 1865 overlod til H.P. Barfod og efter ham H. Gottsched at udgive *Af Søren Kierkegaards Efterladte Papirer* (bd. I-IX, 1869-81).
4. Oversigten »Ordenen af Papirerne« og kataloget *Fortegnelse over Manuscripterne af S. Kierkegaard optaget efter hans Død af Henr. Lund* (Lundfortegnelsen), dateret 17. januar 1856, Det Kgl. Bibliotek, Kierkegaard-Arkivet.
5. Af Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff og Johnny Kondrup, *Skriftbilleder. Søren Kierkegaards journaler, notesbøger, hæfter, ark, lapper og strimler*, København 1996, der ellers giver et godt overblik over hele baggrunden (se især første kapitel), fremgår det ikke, at J.C. Lund skulle have formået sønnen til at afstå fra opgaven.
6. I auktionskataloget nr. 49 og 51; se Flemming Chr. Nielsen, *Alt blev godt betalt. Auktionen over Søren Kierkegaards indbo*, Lyngby 2000, s. 22ff. Skiftedokumenterne og auktionsprotokollerne med tilhørende kataloger både for indbo- og bogauktionen findes på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm; jf. nærmere henvisningerne i *Alt blev godt betalt*, s. 59f., note 7, 8 og 9. For bøgernes vedkommende henvises til H.P. Rohde, *Auktionsprotokol over Søren Kierkegaards bogsamling*, København 1967.
7. Carl Weltzer i *Nationaltidende* 2. maj 1954, optrykt i Børge Hjerl-Hansen (red.), *Kierkegaardske Kontrafej-fund og Klenodier. En scrapbog*, København 1956, s. 72-74; s. 73. Bymuseets piedestalskab er hos Flemming Chr. Nielsen, s. 54, anført som nr. u11 i listen over Kierkegaards kendte jordiske gods 'uden for nummer'.

8. Notesbog 15:6, jf. *Søren Kierkegaards Skrifter* 19, København 2001, s. 439 (svarende til *Pap. X 5 A 149,25*), hvor man endvidere læser om pågældende piedestal, at Kierkegaard lod den fremstille, mens han boede i Nørregade, samt at »Den er efter min opgivne Konstruktion, og denne igjen efter Anledning af et Ord af hende den Elskelige i hendes Vaande. Hun sagde at hun gjerne vilde takke mig hele Livet igjennem for at maatte blive hos mig, om hun saa skulde boe i et lille Skab. Med Hensyn dertil er den dannet uden Hylder.« Det fremgår i øvrigt af journalen NB14 (ligesom notesbogen skrevet i 1849), at pågældende notesbog sammen med andre ting med tilknytning til Regine blev opbevaret i dette skab; NB14:44, *Søren Kierkegaards Skrifter* 22, København 2005, s. 369.
9. Hos Flemming Chr. Nielsen registreret s. 57 som nr. u22. Ifølge Bymuseets registrant er skrinet en gave fra fru Anna Lund i 1959 og ifølge hende skænket af Kierkegaard til nevøen Carl, som var hendes farfar.
10. Ifølge Peter Tudvad må der her være tale om *Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre ved Trykken bekendtgjorte Lovbud, tildeels i Udtoget og forsynede med Register og Henviisninger* (titel her citeret efter 25. dels 1. hefte for 1848, København 1849), gerne omtalt som 'Schous forordninger' efter den første udgiver (senere afløst af Kolderup-Rosenvinge og Algreen-Ussing). Det er rigtigt, som noteret af J.C. Lund, at samlingen går tilbage til 1670, men ud over separate registre i de enkelte årgange findes der kun samlede registerbind for 1670-1822 og 1823-1867.
11. Af *Departementstidenden* nr. 71-72, 6. dec. 1856, s. 1072, fremgår det, at »Under 19de Novbr. (...) er Cand. med. & chir. H. C. [sic!] Lund allernaadigst beskikket til Kgl. Læge paa St. Jan.« I et brev til P.C. Kierkegaard af 27. nov. 1856 (NKS 3174, 4°, VII), hvor Henrik Lund nævner, at han har fået embedet på St. Jan, er afsenderadressen imidlertid stadig Søllerød, så han er muligvis først nået derhen i 1857. I brevet læser man bl.a.: »Da jeg i Løverdags var i Byen i Anledning af Sophies Fødselsdag overraskedes jeg af to Nyheder, nemlig, foruden af den, at min Ansøgning om Lægeembedet paa St Jan var af Kongen bevilget, tillige af den, at Du var bleven udnævnt til Biskop af Aalborg, hvilke Udnævnelser jeg nu seer officielt bekendtgjorte i 'Berlingske.'«
12. Carl Weltzer, *Peter og Søren Kierkegaard*, København 1936, s. 292, hvor man desuden læser: »I de 15 Aar, der var gaet, siden Kierkegaards Forlovelse med Regine Olsen hævedes, havde den unge Lund fra Tid til anden besøgt hende i hendes Hjem – og da han ogsaa kom ikke saa lidt hos sin Onkel Søren, har han været et Bindeled mellem – selvom han ikke har været Talerør for – to, der aldrig Livet igennem kom længere end til at spørge sig selv om Muligheden for senere – under andre Former – at komme paa Talefod.«
13. Se brevet af 12. maj 1856 og brevkonceptet af 10. sept. 1856 trykt første gang i Raphael Meyer (udg.), *Kierkegaardske Papirer. Forlovelsen. Udgivne for Fru Regine Schlegel*, København 1904, s. 142-147; siden gengivet bl.a. i Bruce H. Kirmmse (udg.), *Søren Kierkegaard truffet. Et liv set af hans samtidsige*, København 1996, s. 77-81.
14. Jf. *Departementstidenden* nr. 29-30, 21. april 1860, s. 415.
15. Jf. *Departementstidenden* nr. 9-10, 4. februar 1860, s. 134f., hvoraf det frem-

- går, at »Embedet som Kgl. Læge paa St. Jan er vacant til Besættelse fra 1ste Juni d. A. at regne.« I forlængelse heraf bringes forskellige informationer om de økonomiske vilkår og andre forhold, der er forbundet med stillingen.
16. Jf. Kristian Carøe, *Den danske Lægestand 1479-1900*, København 1909, bd. IV: *Læger 1838-1900*, s. 67.
 17. P.C. Kierkegaards dagbog for 1850-1883, NKS 3013, 4°, II, s. 72. Henrik Lund blev gift den 20. maj 1865 i Lyngby med Marie Mürer, jf. Kristian Carøe, op. cit., s. 68.
 18. Barfod, der tillige fungerede som amanuensis for biskoppen, afsluttede sin fortegnelse over papirerne den 3. nov. 1865, og først den 13. dec. 1869 udgiver han det første bind *Af Søren Kierkegaards Efterladte Papirer*, sml. ovenfor note 3.
 19. Gengivet hos Carl Weltzer, *Peter og Søren Kierkegaard*, s. 312-317. Om de to anførte breve se desuden N.J. Cappelørn m.fl., *Skriftbilleder*, s. 37-42, hvor indholdet refereres.
 20. Koncept af brevet findes i lægget med 'Varia' i NKS 3013, 4°, II.
 21. Der står Regina på hendes gravsten, ligeledes fx i folketællingslisterne for 1840, 1845 og 1850, der nu befinder sig på Rigsarkivet. Se i øvrigt om vidnesbyrdene i kontraminiertalbøger og kirkebog i Børge Hjerl-Hansen, op. cit., s. 86; sml. s. 76, sp. 2.

Finn Gredal Jensen

Niels Lyhnes vanskelige død

J.P. Jacobsen var det første og største nye forfatternavn, Georg Brandes kunne mønstre til sit Moderne Gjennembrud. Alligevel var han og broderen Edvard langt fra tilfreds med Jacobsens indsatser i de to romaner, han nåede at skrive. Ingen af dem behandlede nutidsproblemer. *Marie Grubbe* (1876) var en regulær historisk roman fra baroktiden, som kun indirekte satte 1870'ernes ægteskabsinstitution under debat. *Niels Lyhne* (1880) skulle ikke blot være en typeskildring af »en Ungdoms Historie«, men også »en Roman om dem før os«¹ – handlingen er henlagt fra sidst i 1820'erne til Niels' død i foråret 1864, men de ydre tidsmærker, der indbyggedes i den psykologiske handling, er temmelig vage og oftest alment udtrykte. Den interne brevveksling mellem de to brødre Brandes, hver broders korrespondance med Jacobsen (hvor Georg skriver »De«, men Edvard »Du«) og endelig begges breve fra og til samtidige nordiske og danske digtere viser på en fængslende og skræmmende måde tre niveauer at drøfte sagerne på. Georg Brandes fandt, at det religiøse spillede for kraftigt og for positivt ind i begge bøger, og hævdede i *Det moderne Gjennembruds Mænd* (1883), hvor han sammenskrev sine anmeldelser fra udgivelsesårene til et portræt af prosakunstneren Jacobsen, at bøgernes hovedfortjeneste lå i den stilistisk-sproglige fornyelse, de repræsenterede. Brandes ser dog i Jacobsens stil faremomenter i det arkaise-

rende og det manierede. Indholdsmæssigt kritiserede han *Marie Grubbe* for ikke at hænge sammen kompositorisk undtagen i kraft af titelpersonen, og Niels Lyhne fandt han svag som karakter og rent ud sagt kedsommelig, en mat gentagelse af Hans Egede Schacks fantastier. Han beklager også, at Jacobsen gør for meget ud af det med Gud, når han lader sine figurer ikke alene søge hjælp hos Gud, men også i hvert fald midlertidigt finde den – vantroen fremstilles således som en utrøstelig tilstand; Brandes kunne i *Niels Lyhne* have ønsket en anderledes vægtig placering af den realistiske ateist, dr. Hjerrild, end Jacobsen har tildelt ham i de to scener, hvor han optræder som bifigur.²

Det undgik ikke digterens opmærksomhed, at de kritiske brødre hverken ærligt syntes om *Niels Lyhne* eller tillagde den videre værdi, altså i det væsentlige var skuffede.³ Og han forstod utvivlsomt antydningen, der lå i, at Edvard skjulte sin inderste mening ved at slå over i fransk: »maaske Enkeltheder hist og her qui font longeur«, mens Georg garderede sig ved indledende at titulere ham på italiensk: »Kjære Maestro!«.⁴ På tomandshånd med sine mere trofaste tilhængere udtrykte Georg sig udiplomatisk barsk: Niels Lyhne er en »løierlig, uvirkelig Bog. Helt indvendig. En underlig Anachronisme«, indrømmet »en Fandens dygtig Bog, men saa forbandet underjordisk«, dertil også »en syg Mands Værk« og »saa frygtelig ufrisk«.⁵ Mere tolerante og forstående anmeldelser høstede Jacobsen fra folk uden for Det Moderne Gjennembruds kreds.⁶

Sidste side af kapitel XIV – romanens sidste – omhandler Niels Lyhnes død som krigsfrivillig i marts 1864 på et lazaret. Han er skudt i højre lunge, og der går betændelse i såret, dødslejet er i tiltagende grad smertefuldt, men alligevel falder han ikke for fristelsen til at klage og bede til Gud. Det blev af Brandes-kredsen tolket som Jacobsens endelige tilslutning til en moderne livsholdning: »mandig og fast i sin Tro [dvs. ateismen] gaar han ind i det store Intet. Niels Lyhnes *vanskelige Død* er Jacobsens Løfte om ikke at svige i den sidste Strid, ikke at bøje sig selv for den isnende Rædsel« – en holdning, som yderligere kunne bekræftes af vidnesbyrd fra Jacobsens egen sidste levetid i marts-april 1885.⁷ Polemik imod H.C. Andersens tilbageomvendte og dermed dårlige fritænker, Niels Bryde, i romanen *At være eller ikke være* fra 1857, kan have været et litterært udgangspunkt; Edvard Brandes oplyser, at netop slutsætningen om Lyhnes vanskelige død er skrevet meget tidligt i romanens tilblivelseshistorie.⁸ I Jacobsen-forskningen og de deraf afledte litteraturhistoriske fremstillinger er digterens sidste ord om Niels derfor bredt blevet forstået som en sejr for det Nye – ganske vist beskednen grundet traditionens og efterromantikens styrke – men trods alt en sejr, hvad også dr. Hjerrilds kommentar antyder.⁹

Ordvalget i slutpassagerne fortjener imidlertid ekstra opmærksomhed. Det er bekendt nok, hvor nøjagtigt Jacobsen arbejdede med sine sætninger. I 1974 understregede Leif Nedergaard, at udtrykket om at »dø staaende« var hentet fra Suetonius' beskrivelse af kejser Vespasians død, og at Niels' fableri om sin rustning er en Don Quijote-henvisning – begge udtryk karakteriserer en uhelbredt fantast.¹⁰ Nedergaard sandsynliggør, at citatet fra Suetonius¹¹ er overtaget fra J.J. Rousseaus kærlighedsroman *La nouvelle Héloïse*, 1761 (ældre dansk oversættelse 1800 ved J.J. Garnæs). Rousseau kommenterer sin egen brevroman, som om der var tale om autentiske breve, og skriver i en note i anledning af Vespasians død, at man ikke bør spille komedie i sin død (»jouer la comédie à sa mort«);

konteksten angives hos Nedergaard: den døende Julie kritiserer Vespasians usle forfængelighed og fastslår, at hvis hun som pligtro husmoder er sengeliggende, må det være, fordi hun skal dø. Nedergaard konkluderer, at man af Jacobsens slutord må forstå, »at Niels Lyhne er teatralsk til det sidste (...) at Niels Lyhne, selv om han fastholder sin ateisme, lige til det sidste ikke er virkelighedsbestemt, men dør som fantast.« Nedergaard anfører dog ikke, at Vespasian dør af en mindre nobel lidelse end Niels' skudsår, nemlig under et voldsomt anfald af diarré.¹²

Passer den berømte slutsætning nu til Nedergaards læsning? Udtrykket »døde Døden«¹³ er tidligere på dansk anvendt af Søren Kierkegaard i *Sygdommen til Døden*, 1849, om end Jacobsen ikke helt har overtaget filosofiens betydning af det.¹⁴ Udsagnet er hos Jacobsen snarere en konstatering af faktum end en stillingtagen fra fortællerens side. Adjektivet »vanskelige« om Lyhnes definitive exit er imidlertid bemærkelsesværdigt i en anden henseende. Hele romanen er en »de moderne Menneskers Dødebog« (Edvard Brandes).¹⁵ Men de mest udpenslede døds-skildringer før Lyhnes dødsleje er snarere idylliserende lyriske i Jacobsens mest udsøgte stilistiske instrumentering end krast realistiske (»vanskelige«). Det gælder Edele i kapitel III, Lyhnes moder i kapitel VIII og Gerda i kapitel XIII; heroverfor nævnes faderens død summarisk på en halv linje i kapitel VIII, og Eriks bratte død ved en løbskkørsel meddeles i tre linjer i kapitel XI. Kun Niels' og Gerdas søn dør i kapitel XIII smertefuldt og besværligt efter en lang nats gentagne krampeanfald. Læseren får ikke i bogen et samlet, endsige overvældende indtryk af dødsprocessen som noget, der pr. definition er vanskeligt. I den store danske ordbog angives der med citering af Jacobsens udtryk om Niels Lyhnes død, at *vanskelig* her eksemplificerer brug af ordet i den mest almene betydning.¹⁶

Der er dog en anden mulighed, hvorved Nedergaards overvejelser over intertekstualitet i slutningen kan udbygges. I Suetonius' værk om de romerske kejserer berettes om Neros sidste dage, at han skjulte sig i en park, da han, sviget af alle sine hære, var flygtet fra et oprør. Her opfordrede han forgæves sine ledsagende officerer og underofficerer til at hjælpe sig på videre flugt for at undgå enten forsmædelig og pinefuld likvidering eller det selvmord, han savnede mod til at realisere. Suetonius refererer, at en af Neros soldater irriteret udbrød: »Er det da i den grad svært at dø?«, på latin »Usque adeone mori miserum est«¹⁷ – hvortil det rette svar for en helt skal være: nej, det er det ikke. Ligheden mellem Nero og Niels Lyhne er ikke iøjnefaldende, men Suetonius opsummerer, at Nero foragtede al gudsdyrkelse, altså var en ateist i sin egen tid, men også den holdning slap op, og da kneb det med at iscenesætte en værdig død. Men der er en dimension mere i udsagnet, fordi det hos officeren er et litterært citat af Vergils *Æneide* (XII, 646).¹⁸ Det siges af en af de indfødte konger i Latium, den modige Turnus, før han indleder den tvekamp med Æneas, hvori han bliver fældet – ikke fordi han kæmper slet, men fordi guderne er imod ham og for grundlæggelsen af romerriket. Hvor Vergil digter en heroisk replik tillagt en konge, der accepterer sin skæbne, flytter Suetonius den til en anonym biperson, der bebrejder en afsat kejser hans manglende realitetssans.

Efter sit instinktive frafald i bønnen ved sønnens dødsseng føler Niels Lyhne i begyndelsen af kapitel XIV, at hans livs handling er spillet til ende, og at hvad der heftes bagpå til femte akt, kan være ligegyldigt både i dyb og i overfladisk for-

stand – det er blot »interesseløse Scener«. Skuespilmetaforen antyder måske fra Jacobsens side det kunstige i Niels' selvforståelse. De daglige små problemer som frivillig frontsoldat i 1864-krigen gør i dette perspektiv Niels »næsten munter«, og hans sorgnedbrudte helbred bedres paradoksalt nok til fortræffelighed. Hvis udtrykket »den vanskelige Død« er rigtigt hørt som en Vergil-reminiscens filteret ironisk gennem Suetonius, er det en yderligere spids fortællerkommentar til den døende Niels' selvscenesættelse – og dermed til overgangsgenerationens besvær med efter en opvækst i kristendom at leve og dø efter livets egne love.

En litteraturhistorisk pointe, som definitivt ikke har været J.P. Jacobsen bekendt, kan føjes til. Med proveniens anført står præcist det samme Vergil-vers nemlig som motto for første del – »Første Udsigt« – af et filosofisk læredigt i aleksandrinere, skrevet i 1779 af den privatlærde filosof og historiker Tyge Rothe. Her behandles blandt andet på et par sider det 18. århundredes typiske ateist og dennes møde med døden. Ikke at tro fast på et liv efter døden er for den kristelige moralist Rothe »at doble selv vor Skrek for visse Tab«. Den, der arbejder sig træt rent fysisk i livet, kan hilse døden som en befrielse til »Roe fra tunge Arbeids Slid« – »Froe gikst du bort«, mener Rothe om en sådan træl, altså en ikke-vanskelig død. Den, der har klaret sig behageligt gennem verden, har tilfredsstillet sine lyster og ønsker og dør bort fra »Livets Hæld« og fra sin samling »af Vids, af Konstens Frugter«, men uden tro på Gud og det evige liv, vil derimod frygte døden. Digteren konstaterer undrende: »Hvor da det nyde Vel ham meerer Skrek og Qval!«. Også udtrykket »dø døden« findes hos den bibelstærke Rothe i endnu et udråb uden medynk med den døende sybarit: man kan ikke misunde ham »Den Død, han døer, om ei han øyner Liv bag Graven!«¹⁹ I tider, da latinske klassikere indgik i den almindelige dannelse, har dette Vergil-citat åbenbart kunnet tjene til at afsløre, hvorledes en overfladisk livsanskuelse førte til en fortvivlet død.

Noter

1. Jacobsen i breve til Edvard Brandes henholdsvis 16. januar 1878 og 17. december 1880, to dage efter udgivelsen af *Niels Lyhne*, jf. Morten Borup (udg.): *Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd*, II, 1940, s. 362-365.
2. Georg til Edvard 18. december 1880, sammesteds, s. 81-82.
3. Jacobsen til Edvard 16. februar 1881, sammesteds, s. 374.
4. Edvard til Jacobsen 18. december 1880, sammesteds, s. 363; Georg til Jacobsen 25. december 1880, sammesteds III, 1940, s. 154.
5. Georg til Edvard 18. december 1880, sammesteds, II, s. 81-82; Georg til Sophus Schandorph 17. marts 1881, sammesteds III, s. 198; Georg til Alexander Kielland 14. juni 1881, sammesteds IV.2, 1939, s. 318.
6. Se især H.S. Vodskov i *Illustreret Tidende*, nr. XXII, 1880, optr. i sammes *Spredte Studier*, 1884, s. 195-204, og Jakob Knudsen: »Vore moderne forfatteres forhold til det overnaturlige«, i: *Historisk månedsskrift for folkelig og kirkelig oplysning*, II, 1884, spec. s. 310-313.

7. Jf. fx Edvard Brandes (udg.): *Breve fra J.P. Jacobsen med et Forord*, 1899, cit. fra optr. som Trane-klassiker 1968, s. 44, jf. s. 46-48.
8. Sammesteds, s. 39; Niels Bryde er ikke tilfældigt navnet på hovedpersonen i Jacobsens novelle »Et Skud i Taagen«, trykt i *Det nittende Aarhundrede*, Januar-Februar-heftet 1875.
9. Således fx Brita Tigerschiöld: *J.P. Jacobsen och hans roman Niels Lyhne*, 1945, s. 216-217, Jørn Vosmar: *J.P. Jacobsens digtning*, 1984, s. 270, Hakon Stangerup i: [Politikens] *Dansk litteraturhistorie*. 3. *Fra Georg Brandes til Johannes V. Jensen*, 1966, s. 90, Torben Kragh Grodal i: [Gyldendals] *Dansk litteraturhistorie*. 6. *Dannelse, folkelighed, individualisme 1848-1901*, 1985, s. 297. – Dr. Hjerrild mumler: »Dersom jeg var Gud« og fortsætter så i sine tanker: »ville jeg da langt heller gjøre den salig, der ikke omvender sig paa det Sidste«.
10. Leif Nedergaard: »Omkring Niels Lyhne og udtrykket 'at dø stående'«, i: *Danske Studier* 1974, 1974, s. 152-156.
På s. 153 minder Nedergaard om, at Lyhne i kap. XI medio med Jacobsens egne ord optræder som en halvkomisk »Venskabets vandrende Ridder« på en Rosinante.
11. Suetonius-citatet er opklaret af Morten Borup i J.P. Jacobsens *Samlede Værker*, II, 1926, s. 326; det står i kap. XXIV af biografien over Nero i *De vitis caesarum*.
12. Suetonius sammesteds: »alvo repente usque ad defectionem soluta«.
13. Grammatisk består udtrykket i et ellers intransitivt verbum tilknyttet et etymologisk beslægtet (»indre«) objekt, jf. Paul Diderichsen: *Elementær Dansk Grammatik*, 2. delvis omarbejdede Udgave, 1957, s. 60; stilistisk er det et polyptoton eller en etymologisk figur, antagelig hidrørende fra hebraisk og ældre danske bibeloversættelser, jf. Ulla Albeck: *Dansk Stilistik*, 1953, s. 43 og 136. Udtrykket er således hjemlet på dansk betydeligt før Kierkegaard.
14. Søren Kierkegaard: *Sygdommen til Døden. En christelig psykologisk Udvikling til Opbygning og Opvækkelse. Af Anti-Climacus*, 1849, *Samlede Værker*, XI, 1929, s. 148: »at døe betyder at det er forbi, men at døe Døden betyder at opleve det at døe«, jf. Jørn Vosmar: *J.P. Jacobsens digtning*, 1984, s. 334.
15. Edvard Brandes (udg.): *Breve fra J.P. Jacobsen med et Forord*, 1899, optr. som Trane-klassiker 1968, s. 43.
16. *Ordbog over det danske sprog*, XXVI, 1952, sp. 537 (punkt 1.1), redigeret af Johs. Brøndum-Nielsen.
17. Sueton: *Romerske kejsere*, II, oversat af A.B. Drachmann (1911-1916, 1963-1964), citeret her fra optryk i 1989, med forord af Leo Hjortsø, s. 72.
18. Danske *Æneide*-oversættelser gengiver Vergils vers således: »Er det saa rædsom en Skjæbne at døe?« (Simon Meisling, 1826), »Er det mon saadan en Ynk at dø?« (Johs. Loft, 1941, optr. 1964) og »Er da døden så svær?« (Otto Steen Due, 1996).
19. Tyge Rothe: *Udsigter over Menneskets Bestemmelse*, 1779-1781, s. 23-24.

Anmeldelser

Sten Ebbesen: Dansk middelalderfilosofi ca. 1170-1536 (Kbh. 2002). Sten Ebbesen og Carl Henrik Koch: Dansk filosofi i renæssancen 1537-1700 (Kbh. 2003). Carl Henrik Koch: Dansk oplysningsfilosofi 1700-1800 (Kbh. 2003). Carl Henrik Koch: Den danske idealisme 1800-1880 (Kbh. 2004). Carl Henrik Koch: Dansk filosofi i positivismens tidsalder 1880-1950 (Kbh. 2004).

Sten Ebbesens og Carl Henrik Kochs *Den Danske Filosofis Historie* (2002-2004) er med sine 5 bind, næsten 1900 tekstsider, et monumentalt værk, som de allerfleste andre teoretiske videnskabsgrene i Danmark vil betragte med en blanding af beundring og misundelse. Og det er et pionerværk: Det er ikke et tilfælde, at et af de korteste afsnit i værket, kapitlet »Forskningshistorie – et kort rids«, på kun to sider udtømmende kan opregne og kort karakterisere de få ufuldstændige og kortfattede forgængere inden for genren. Værkets grundlag er de to forfatters dybtgående kendskab til og indlæsning i de danske fagfilosoffers produktion, deres omfattende viden om den europæiske filosofis historie og det – bortset fra litteraturen om Søren Kierkegaard – forholdsvis beskedne antal monografier, der i bog- eller artikelform foreligger om de enkelte danske fagfilosoffer.

Værket er banebrydende, men samtidig er det i det overordnede koncept uhyre nøgternt m.h.t. den – nu for første gang samlet beskrevne – danske filosofihistories betydning i den store fortælling om den europæiske eller globale videnskabs-historie. Det 800-årige forløb, som værket fortæller om, er historien om en kæde af danske videnskabsmænd, der – snart fodgængeragtigt, snart på meget begavet og selvstændig eller ustyrlig vis – har forholdt sig receptivt, reflekterende til de aktuelle strømninger i den europæiske filosofiske tænkning, men som typisk ikke selv har sat dagsordenen for teoretiske nybrud i filosofien, og hvis virke ikke har resulteret i tilblivelsen og vedligeholdelsen af skoler eller af en verdensførende, særlig dansk filosofisk tradition: »Kun i den forstand, at der findes danske, der har filosoferet, findes der en dansk filosofi,« skriver forfatterne ved værket begyndelse, og små 2000 sider senere konkluderer C.H. Koch, at »styrken i dansk filosofi har været at formidle udenlandske strømninger og – i hvert fald i de sidste 300 år – ikklæde dem en dansk sprogdragt«. Den danske filosofis historie er dermed – som rigtig mange danske videnskabsgrenes endnu ubeskrevne historie – i det væsentlige en periferihistorie, hvis fremstilling fordrer en knivskarp balance mellem på den ene side udviklingen i de centre, der har bestemt de overordnede forløb, på den anden side udviklingen gennem 800 år i de lokale vilkår, der har bestemt, hvilke centre der blev toneangivende, og hvilke former receptionen antog.

Til første bind af Gyldendals Litteraturhistorie skrev Sten Ebbesen i 1984 to kortere kapitler om hhv. Anders Sunesen og Danske skolastikere i udlandet. Der fik for første gang en bredere kreds uden for det middelalderlatinske fagfilologiske

miljø mulighed for at stifte bekendtskab med de slet ikke ubetydelige bidrag til middelalderens skolastiske filosofi, der i det 13., 14. og 15. århundrede var leveret af danske lærde: nogle af dem velkendte standspersoner fra danmarkshistorien som ærkebisperne Anders Sunesen (d. 1228) og Tue Nielsen (d. 1472) og Erik Menveds kansler Morten Mogensen (d. 1304), andre blotte navne, herunder den formentlig mest produktive og mest spændende, Boethius de Dacia, der sågar nåede at få enkelte af sine teser fordømt og forbudt af Paris' biskop i 1277 som vildledende for de ulærde og dermed skadelige for den kristne tro. I første bind af *Den Danske Filosofis Historie* har Sten Ebbesen over små 250 sider fået plads til at levere den store og dybtgående gennemgang af det store korpus af middelalderlatinske filosofiske tekster, som er forfattet af danske forfattere, i Danmark eller (mere typisk) ved et af de udenlandske lærdomscentre, og som siden 1946 har været genstand for en intensiv forsknings- og udgivelsesvirksomhed i tilknytning til Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (*Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi* 1955 ff.) og Københavns Universitet (Institut for Græsk og Latinsk Middelalderfilologi 1958 ff.).

For os i dag er det skolastiske lærdomsunivers, Sten Ebbesen præsenterer, sært og eksotisk: avanceret, både bred og dyb, indimellem fortænkt, tænkning over tilværelsens og erkendelsens grundproblemer, på grundlag af klassiske autoriteter, især Aristoteles, typisk præsenteret punktvis i en ret stram tekstform (*quaestio*), der afbilder universitetsstudiernes formaliserede, disputerende argumentatoriske dialog. En næsten uoverskuelig rigdom af enkeltemner, bag hvilke der hos den enkelte skribent *kan* ligge det overordnede konsistente syn på viden, videnskab og årsagssammenhæng, som udgør en sammenhængende filosofi. Anders Sunesens *Hexaemeron* fra begyndelsen af det 13. århundrede og biskop Gunnars (d. 1251) levnedbeskrivelse dokumenterer, at danske teologistuderende i Paris i slutningen af det 12. århundrede har været i berøring med dette univers. Og i slutningen af det 13. århundrede har altså en hel lille håndfuld af danskere været aktive medlemmer af det parisiske miljø: Boethius de Dacia, Martinus de Dacia, Johannes Dacus; til parisermiljøet hører også den magister Nicolaus Drukken de Dacia, der ved midten af det 14. århundrede optræder med et par logiske lærebøger i quæstionsform, medens den sidste af de filosofiske daciere, Tue Nielsen, den senere ærkebiskop (1443-1478) – i tråd med det uddannelsespolitiske orienteringsskift, fra Paris mod de tyske universiteter, der karakteriserer dansk senmiddelalder – blev uddannet, virkede som universitetslærer og skrev sine to metafysiske lærebøger ved universitetet i Erfurt.

At strukturere dette univers for en dansk læser med interesse for filosofi eller for dansk middelalder, men uden den store indsigt i, det store overblik over eller den store forhåndsforståelse for den samlede lærebygning, som de danske skolastiske filosoffer skrev i, er ikke nogen lille opgave. Sten Ebbesen har valgt en forholdsvis tekstnær tilgang, hvor de danske forfatters værker og teser analyseres og perspektiveres mod den filosofihistoriske kontekst, de hver for sig skriver sig ind i; det samlede filosofiske oeuvre, som de tre store daciere, Boethius, Martinus og Johannes, producerede mod slutningen af det 13. århundrede, præsenteres dog i en tematisk struktureret ramme, der giver læseren et lidt mere sammenhængende overblik over hovedlinjerne – og diversiteten – i den skolastiske erkendelsesteori, logik og metalogik, naturlære og metafysik og i den sammenhængende

tankebygning bag Boethius de Dacias quæstiones, end den rent tekstbaserede tilgang ville have givet. At fremstillingen fagligt set er i top, er naturligvis kun, hvad man ville vente af en forsker, der i næsten 40 år har været centralt placeret i udforskningen og udgivelsen af de danske middelalderfilosoffer. Derfor skal her i højere grad fremhæves den veloplagte og engagerede fremstillingsform og den pædagogisk vellykkede disposition: opbygningen i etaper af præcis den baggrundsviden, der skal til for at begribe analysen af de præsenterede værker. Der er på den anden side ingen grund til at foregive, at første bind af *Den Danske Filosofis Historie* er et letlæst værk: Det, som er kompliceret, forfalder Sten Ebbesen ikke til at forfladige, og det, som bare i den grad er bundet til en bestemt tid og et bestemt miljø, bliver ikke formidlet via letkøbte og anakronistiske paralleller, men ved en sober redegørelse for de forudsætninger, der skal til for at forstå det på tidens og miljøets egne præmisser.

Hvor bindet *Dansk middelalderfilosofi 1170-1536* med en vis – dog ikke eksplicit udtrykt – national stolthed kan gøre status over et forskningsarbejde, der over to generationer har dokumenteret, at danske lærde havde en ikke tidligere erkendt respektabel andel i højmiddelalderens europæiske filosofi, har arbejdet med *Dansk filosofi i renæssancen 1537-1700* været noget mindre taknemmeligt: Årstallene indrammer ikke nogen guldalder, snarere en filosofisk jernalder. Det har imidlertid ikke afholdt forfatterne af *Den Danske Filosofis Historie* fra at levere en helt igennem solid fremstilling, der i meget betydeligt omfang er baseret på egne kildestudier.

Sten Ebbesen har taget sig af fortsættelsen, på dansk grund, af den skolastiske, aristotelesbaserede filosofi, især logik og metafysik, som skole- og universitetsfag. De enkelte lærebøger og disputatser fra perioden, et ganske anseligt antal værker, gennemgås omhyggeligt og indplaceres præcist i forhold til hinanden og i forhold til det sæt af filosofiske lærebygninger, som efter reformationen udviklede sig – med Philip Melanchton, Petrus Ramus og den genopdagede Aristoteles som de store lærefædre – ved de nordeuropæiske universiteter. Det siger sig selv, at man ikke i disse elementære lærebøger, pligtarbejder og elevarbejder, som er blevet til inden for rammerne af en universitetskultur, der først og fremmest drejede sig om at oparbejde og vedligeholde en for stat og kirke hensigtsmæssig professionsidentitet, skal vente at finde de store filosofiske nybrud. Til gengæld er det i høj grad interessant at have en så nuanceret og kildetæt beskrivelse af det verdensbillede, de værdinormer, de tænke- og argumentationsmåder, som via den elementære filosofiske undervisning på universitetet og i et vist omfang latinsko-len blev indpræget de universitetsuddannede embedsmænd. Den danske sproghistories aficionados noterer sig fremdragelsen af de første dansksprogede lærebøger, H.P. Resens autoritative skolebøger fra begyndelsen af det 17. århundrede og – mere interessant og sprogligt vellykket, men aldrig offentliggjort og derfor uden indflydelse – Mourits Kønings *Logica heller och Disputere-Konsten paa Dansche* (1666).

På et lidt højere niveau, men absolut ikke med en højere grad af selvstændighed i forhold til lærefaderen, bevæger sig de danske Melanchton-elever (Peder Palladius, Jens Sinning, Niels Hemmingsen), hvis introduktioner til Melanchtons tanker om filosofi C.H. Koch har behandlet. Mest interessant af disse er Niels

Hemmingsen, og især hans skrift om Naturretten (1562), som på visse punkter foregriber den i det 17. århundrede udviklede juridisk-filosofiske disciplin natur- og folkeretten – og i øvrigt også er et væsentligt dokument til forståelse og uddybelse af det samfundsbillede og menneskesyn, der kommer til udtryk i Hemmingsens dansksprogede ligprædikener.

Renæssancens naturfilosofi – i det 16. århundrede et kuriøst og broget klude-tæppe af klassiske, middelalderlige og eftermiddelalderlige, aristoteliske og nyaristoteliske, platoniske og nyplatoniske ideer og verdensbilleder, i det 17. århundrede, i takt med de naturvidenskabelige landvindinger, i stadig stigende grad præget af et mekanisk verdensbillede – og dens betydning for danske naturvidenskabsfolk, der interesserede sig for grundlaget for deres fagstudium (i det 16. århundrede Peder Sørensen, Tycho Brahe, Cort Aslaksen; i det 17. Ole Worm, Rasmus Bartholin, Caspar Bartholin d.y., Niels Stensen) har C.H. Koch også taget sig af. Fornemt og skarpt står her redegørelsen for Niels Stensens natursyn, i spændingsfeltet (som Niels Stensen selv ikke oplevede som modsætningsfyldt) mellem på den ene side traditionerne fra Galilei og Descartes, på den anden side en helt autoritetsbunden katolsk tro.

Den afgørende indflydelse i den danske oplysningstidsfilosofi, som beskrevet i C.H. Kochs bind om *Dansk oplysningsfilosofi 1700-1800*, var Halleprofessoren Christian Wolffs samlede filosofiske lærebogssystem, som det i 1725 forelå på tysk (i 8 bind), noget senere på latin (i 28 bind) og i talrige kompendier og bearbejdelser, herunder også, fra omkring 1740, danske oversættelser og bearbejdelser. Wolffs axiomatisk opbyggede system, som omfattede de grundlæggende filosofiske discipliner (logik, metafysik, morallære, politisk filosofi, fysik, teleologi og naturlære), forbandt på pædagogisk og konsekvent vis en traditionel aristotelisk filosofi med de grundlæggende principper, Gottfried Leibniz havde bragt ind i filosofien (modsigelsessætningen, den tilstrækkelige grunds princip, de uskelnelige størrelsers identitet), og Leibniz' lære om monaderne (de udelelige grundelementer, universet består af, og som uden at kunne kommunikere med hinanden eller påvirke hinanden fungerer efter en på forhånd koordineret plan, en præetableret harmoni), og var velegnet til at understøtte en rationel teologi, der med fornufts- og erfaringsgrunde ønskede at kunne bevise f.eks. Guds eksistens, Verdens skabelse af intet, sjælens udødelighed, Guds belønning eller straf af den enkelte efter døden, overensstemmelsen mellem fornuft og åbenbaring, planlægningen af Verden med henblik på menneskets bedste.

Wolffs system blev – kritisk eller ukritisk modtaget – bestemmende for hovedparten af den filosofiske tænkning i Danmark i sidste halvdel af det 18. århundrede. Mod århundredets slutning kom dog Immanuel Kant til at spille en betydelig rolle: energisk, men overordentlig loyalt og indsigtfuldt imødegået af den etablerede akademiske filosofi (repræsenteret ved f.eks. Børge Riisbrigh og Niels Treschow), modtaget med overgearet begejstring af f.eks. Jens Baggesen – hvis fagfilosofiske bestræbelser ikke just udgør den mest kendte del af digterens værk – og mere tempereret af de unge brødre Ørsted.

C.H. Koch har disponeret bindet således, at det – efter en kortere oversigt over små og store aktører i århundredets filosofi fokuseret især på wolffianismen og kantianismen som bestemmende strømninger – i den første halvdel fortæller den

(samlet set ikke særlig opløftende) historie om filosofien som skole- og universitetsfag, i den anden halvdel i form af en række forfatterportrætter fortæller om de – unægtelig mere farverige og mindre mainstream-prægede – personer, der uden at være forpligtet dertil på embeds vegne har bevæget sig ind på fagfilosofiens område: Ludvig Holbergs moralfilosofiske essays; Frederik Christian Eilschov, der inden sin død som kun 25-årig bl.a. nåede at få udgivet en *Fruentimmer-Philosophie* og at gøre sig tanker om dyrenes besiddelse af fornuft; godsejeren Tyge Rothe (hvis ungdomsskrift *Tanker om Kiærlighed til Fæderlandet*, som et kardinaldokument til dansk identitetshistorie, måske i dag står stærkere end hans senere, mere fagfilosofiske wolffianske produktion om historiefilosofi, filosofisk antropologi og naturfilosofi), Johannes Boye, Christian Hornemann, brushovedet Jens Baggesen – i hvis brede ambitionshorisont også indgik en forhåbning om at blive professor i filosofi ved Københavns Universitet – og de genialske unge brødre Anders Sandøe Ørsted og Hans Christian Ørsted.

Den periode, som i andre – især litteraturhistoriske og kunsthistoriske – sammenhænge kaldes for Guldalderen, har C.H. Koch behandlet i fjerde bind af *Den Danske Filosofis Historie: Den danske idealisme 1800-1880*. Også her ses periodens filosofiske udvikling i Danmark som en refleks af udviklingen i den europæiske filosofi: fra wolffianisme og kantianisme omkring år 1800 over en romantisk naturfilosofi og en hermed forbundet teisme, med den tyske filosof F.W.J. Schelling som den store – umiddelbare eller middelbare – inspirationskilde og Henrich Steffens som dens første, flamboyante fortaler i Norden, videre over en strømning, der forbandt G.W.F. Hegels filosofi med en traditionel kristendom (højrehegelianismen), frem mod en videnskabelig og positivistisk filosofi, der udvikledes i nær sammenhæng med fagvidenskabernes.

Fremstillingen er anlagt som en række portrætter af periodens filosofiske tænkere, kendte som ukendte: romantiske naturfilosoffer som Henrich Steffens, H.C. Ørsted, F.C. Sibbern, Ludvig Zeuthen; hegelianere eller Hegel-kritikere som J.L. Heiberg, Poul Martin Møller, H.L. Martensen, Søren Kierkegaard, Rasmus Nielsen, A.P. Adler, P.M. Stilling, Frederik Beck, Hans Brøchner. Egne kapitler får de – i biedermeiertidens provinsielle københavnske miljø – sensationelle filosofiske »fejder«: Howitz-fejden 1824-25 (om viljens frihed, og de dermed sammenhængende strafferetlige værdinormer), striden 1849-50 mellem H.L. Martensen og Rasmus Nielsen om teologiens videnskabelige karakter og den store strid om tro og viden 1865-1869, der med Rasmus Nielsen som skydeskive udløste en sand sværm af bøger, pjecer og indlæg i aviser og tidsskrifter. De afrundede enkeltportrætter af filosoffer er af vidt forskelligt omfang, hvad der dog ikke skal ses som udtryk for en værdiprioritering af filosofferne eller som udtryk for en snigende kanondannelse. Det er den tekstnære tilgang, der sigter imod på et ensartet niveau at analysere og perspektivere periodens danske filosofiske litteratur, der bestemmer kapitlernes omfang: Meget produktive filosoffer som F.C. Sibbern, der igennem sin 57-årige gerning som professor i filosofi (1813-1870) nåede at dække alle de filosofiske discipliner, Søren Kierkegaard og Rasmus Nielsen behandles over mere end et halvt hundrede sider hver, mindre produktive ånder, som f.eks. A.P. Adler (som C.H. Koch ellers har skrevet en hel doktordisputats om), må nøjes med nogle få sider. Gennemgangen af de filosofiske skrifter er

loyal over for den enkelte tekst, karakteristikkene kølige, neutrale og præcise, også når det drejer sig om f.eks. redegørelsen for de modstridende synspunkter i periodens filosofiske »fejder« eller om filosoffer, man kunne mistænke C.H. Koch for ikke at være den allerstørste beundring for.

»Hvert bind kan læses for sig« skriver forlaget i bagsideteksten til bindene om *Den Danske Filosofis Historie*. Bindet om *Dansk filosofi i idealismens tidsalder 1800-1880* er nok det bind i serien, der vil blive grebet mest begærligt af folk fra æstetiske og idehistoriske nabodiscipliner: Det filosofiske landskab, hvis professionelle forvaltning i Danmark C.H. Koch beskriver så udtømmende og præcist, er jo det samme, som med sine idealistiske visioner om den store sammenhæng inspirerede Guldalderens forfattere og kunstnere.

Det sidste bind i *Den Danske Filosofis Historie* er C.H. Kochs *Dansk filosofi i positivismens tidsalder 1880-1950*. Rygraden i dette bind er den fagprofessionelle universitetsfilosofi, som forvaltet på Københavns Universitet i denne periode af Harald Høffding, Kristian Kroman, Claudius Wilkens, Anton Thomsen, C.N. Starcke, Victor Kuhr, Frithiof Brandt og Jørgen Jørgensen, på Aarhus Universitet af Kort Kortsen og Svend Ranulf. Uden for fagfilosoffernes kreds står et par retslærde (Frederik Vinding Kruse og Alf Ross) og en naturvidenskabsmand (Niels Bohr), der forlængede deres faglighed ud i højt kvalificerede overvejelser over selve grundlaget for fagligheden, og nogle »frie filosoffer«, livsfilosoffer som Viggo Drewsen, Ludvig Feilberg, Severin Christensen og »videnskabelige« filosoffer som Herbert Iversen, Bent Schultzer og Knud Grue-Sørensen (hvoraf de to sidste opnåede universitetsansættelse efter 1950). Af hver af disse tegner C.H. Koch et portræt, efter samme principper og i samme format som i det foregående bind – og her gælder det, at ikke bare bindet, men også de enkelte portrætter kan, og måske bør, læses hver for sig: For mange af de afbildede filosofiske forskere gælder det, at de hver for sig besad en bred international orientering i et efterhånden manglede vestligt filosofisk univers, og at de derfor ikke kan skildres mod et nogenlunde ensartet og overskueligt baggrundstæppe, som det har været tilfældet i filosofihistoriens fire første bind.

Læseren af de fem bind i *Den Danske Filosofis Historie* får – uanset om han/hun læser dem hver for sig eller (hvad nok sjældnere vil ske) i sammenhæng – en ufattelig righoldig og udtømmende redegørelse for, hvad danske filosoffer gennem 800 år har skrevet, og hvad der, helt ned i detaljen, har været deres hjemlige og især udenlandske forudsætninger. Der er kastet meget nyt lys over de mange små og de ikke så mange store ånder blandt de danske fagfilosoffer, de filosofiske lærebygninger og diskussioner er præsenteret i en form, der på en gang er dækkende, præcis og neutral – og præget af den sproglige afslappethed (ikke at forveksle med slaphed), som kun den kan tillade sig, der helt suverænt behersker stoffet.

Den danske fagfilosofi har med *Den Danske Filosofis Historie* fået det solide grundlag for en faglig identitet. Og for folk fra nabodisciplinerne (herunder discipliner som retorik eller æstetik, der i tidens løb har udskilt sig fra den fagfilosofiske kanon), der er villige til at acceptere værkets konsekvent fagfilosofiske approach, er der utrolig meget at hente, uanset om det gælder samfundstænkning-

gen i Danmark, den danske litteraturs historie, den teoretiske sprogvidenskabs historie, den danske universitets- og uddannelseshistorie, æstetikens historie, retsvidenskabens historie, naturvidenskabernes historie eller – selvfølgelig – den gennem det allermeste af forløbet standende fundamentaldiskussion om forholdet mellem tro og viden, den som C.H. Koch med sporbar lettelse registrerer som ophørt omkring år 1870: »Den danske universitetsfilosofi havde hermed frigjort sig fra teologien«.

Thorkil Damsgaard Olsen

Marita Akhøj Nielsen: Anders Sørensen Vedels filologiske arbejder. Første bind: Analyser og Tolkninger. Andet bind: Tekstbilag, Litteraturlister, Register. UJDS, C.A. Reitzel, København 2004. 820 s., kr. 600.

Fortidens stemmer – i dag og i 1500-tallet¹

Filologi drejer sig om at give stemme til fortidens tekster på en måde så vi kan lytte til dem i dag. Jo mere fremmedartede teksterne er, i tid eller kultur, desto mere har vi behov for at forstærke signalet – med alle de midler filologien stiller til rådighed. Marita Akhøj Niensens disputats om Anders Sørensen Vedels filologiske arbejder giver anledning til at diskutere filologisk praksis i dobbelt forstand.

For det første kan vi se nærmere på hvordan Akhøj Nielsen har udgivet, kommenteret og fremstillet en dansk stemme fra slutningen af 1500-tallet, humanisten, prædikanten, oversætteren, visesamleren og historikeren Anders Sørensen Vedel, født lige efter reformationen (1542) og aktiv under Frederik II og i begyndelsen af Christian IV's regeringstid.

For det andet kan vi reflektere over Vedels egen aktivitet. Han anstrengte sig også i høj grad for at give fortiden stemme gennem sine udgivelser af latinske og danske tekster og sine studier i middelalderens sprog, kultur og historie. Akhøj Nielsen har forsynet os med et dybtborende og velskrevet studium af en hidtil næsten upåagtet side af Vedels efterladenskaber, nemlig de optegnelser han gjorde sig i forskellige notesbøger, først og fremmest i det arbejdshæfte som nu ligger i Det Kongelige Bibliotek (København) under signaturen Rostgaard 219, 4°. Her kan man roligt sige at Akhøj Nielsen har forstærket signalet fra fortiden, for Vedels små rodede kladdehæfter har nu afstedkommet et digert værk i to bind!

Forfatteren karakteriserer selv sit arbejde som »en faktoorienteret specialundersøgelse« (s. 37). Det lyder jo på den ene side betryggende, men på den anden side også som en besværgelse. Helt så let kan hun ikke slippe.

For ud over de optegnelser som hun på så forbilledlig vis har udgivet og stillet til rådighed for forskningen i andet bind, så har hun jo også beskrevet Vedels planer, tanker, projekter og fortolkninger i det store analytiske første bind, og det har hun selvfølgelig gjort i et moderne videnskabeligt sprog – i dette tilfælde i en bestemt sprogvidenskabelig terminologi. Jeg har en mistanke om at det vi skal for-

stå ved 'faktaorienteret' er valget af netop denne videnskabelige referenceramme frem for fx en kulturteoretisk eller en litteraturvidenskabelig.

I bind 2 kommer Vedels sprog og tanker frem i så vidt muligt uforvrænget form, og det er jo editionsfilologiens fornemste opgave at rense støjen som har ophobet sig, forstærke signalet så det let kan høres, og lægge det frem i et tidsvarende medium (i dette tilfælde i moderne typografi og sats). Men så gammel og fremmedartet musik spiller ikke uden en analytisk og parafraserende indledning og kommentar (bind 1). Opdelingen i tekststudgave på den ene side og indledning og kommentar på den anden side kan også udtrykkes på andre måder. Fx kan man sige at udgaven formidler fortidens skriftlige ytringer ved at lægge dem frem på deres egne præmisser og i deres eget sprog, og at kommentarer og fortolkninger omskriver og indoptager fortidens sprog i det til enhver tid gældende – også for at formidle det. Disse to filologiske genrer, eller medier om man vil, kunne også karakteriseres ved at den første (altså bind 2) udstiller fortidens diskurs mens den anden (bind 1) foranstalter en sammensmeltning af en gammel og en ny diskurs – for nu at bruge en talemåde som ikke anvendes af forfatteren.

Men hvad vi nu end kalder denne skala og dens poler med henholdsvis udstilling og indoptagelse af fortidige ytringer, så er den i hvert fald særligt interessant i denne sammenhæng, fordi det var en kerneproblemstilling for Anders Sørensen Vedel. Fortidens autoriteter og mestre skal komme til orde: Vi skal udgive og udstille deres sprog, men vi skal også bruge det som en del af vores eget. At tilegne sig fortidens autoritative udsagn, og det sprog de var fremsat i, var en helt central beskæftigelse for renæssancehumanisterne. Denne autoritetstro i sig selv lignede for så vidt den middelalderlige, blot var den kanoniske samling af autoriteter blevet revideret i 1400- og 1500-tallet med større fokus på særligt de romerske antikke forfattere. Denne sproglige og begrebsmæssige tilegnelsesproces – og her snakker vi først og fremmest om latin, jeg skal senere komme tilbage til forholdet mellem latin og folkesprog – denne proces er blevet analyseret af Ann Moss i to fremragende bøger: Senest, i 2003, i *Renaissance Truth and the Latin Language Turn* (som titlen angiver handler den mest om latin), og tidligere (1996) i *Printed Common-Place Books and the Structuring of Renaissance Thought* – og særligt den sidstnævnte kunne Akhøj Nielsen formentlig have haft glæde af. Disse »common-place books« (*loci communes*) kan på dansk vel bedst betegnes som citat- og fyndordssamlinger, en genre som Vedels sproglige optegnelser enten direkte indgår i eller i hvert fald skylder meget. Som udgangspunkt for hele problemstillingen citerer Moss den romerske filosof Senecas 84. brev til Lucilius; følgende passus om brug af tidligere autoriteter og sprog kan vi have i baghovedet når vi skal nærme os renæssancens, og dermed Vedels, arbejdsprocedurer i forhold til indoptagelsen af gammelt stof. Jeg citerer efter M.Cl. Gertz' oversættelse:

Læsning giver Aanden Næring og vederkvæger En, naar man er udmattet af sit Studiearbejde, uden at man dog derved helt lader Studiet ligge. Vi bør hverken blot skrive eller blot læse; den ene af disse Ting (– jeg mener Arbejdet med Pennen) vil gøre os mørke i Sindet og udtømme vore Kræfter, den anden vil slappe og opløse os; man skal vekselvis gaa til det ene og

til det andet og i passende Maal blande det ene med det andet, saaledes at Pennen sammenarbejder alt det, der er indsamlet ved Læsning, til en Enhed. Vi bør, som man siger, efterligne Bierne, som flyver hid og did og nipper af de Blomster, der egner sig til at frembringe Honning, og som dernæst ordner alt det, de har bragt Hjem med sig, og fordeler det omkring i Vokskagerne og, som vor Vergilius siger,

pakker den flydende Honning
tæt og udspænder Cellernes Rum med Nektar, den søde.

(...) Alt, hvad vi har samlet sammen fra vor forskelligartede Læsning, bør vi holde udsondret fra hinanden (– thi det bevares bedst naar det holdes udsondret –); og dernæst bør vi ved Anvendelse af vor Aandsbegavelses Omhu og Evne smelte hine fra forskellige Sider hentede Billinger sammen til en ensmagende Enhed, saaledes at, selv om det er klart nok, hvorfra det er taget, er det dog lige saa klart, at det er noget andet end det hvorfra det er taget. Ganske det samme som vi ser Naturen gøre i vort Legeme uden nogen Medvirkning fra vor Side (...), ganske det samme Arbejde maa vi yde med Hensyn til de Ting, ved hvilke vor Aand næres; vi maa ikke lade de Ting, vi har nydt, hvilke de saa end er, forblive uforandrede som de var, for at de ikke skal være fremmed, os uvedkommende Ejendom. Lad os koge dem sammen og fordøje dem; ellers vil de kun blive til Hukommelsesgods, ikke til Aandsejendom; lad os ærligt give dem vor Tilslutning og gøre dem til vore, saaledes at der af de mange Ting fremkommer en Enhed, ganske ligesom der fremkommer eet Tal af flere enkelte, naar en Sammenregning sammenfatter de mindre og indbyrdes afvigende Summer. Det vor Sjæl skal gøre er dette: alt det, hvorved den er bleven hjulpet, skal den skjule og blot fremvise selve det, som den har bragt ud af det. Selv om der hos dig [dvs. Lucilius] tydeligt viser sig Lighed med en eller anden Hjemmelsmand, hvis Væsen den Beundring, du nærer for ham, har slaaet dybere end almindeligt fast i dig, vil jeg have, at du skal ligne ham paa samme Maade som en Søn, ikke paa samme Maade som et Billede; et Billede er en død Ting.²

Selv om Vedel ikke nødvendigvis har haft netop dette citat som en del af sit åndelige møblement, så var det præcis en sådan dialog med og udnyttelse af gamle tekster som man dyrkede intenst i de humanistisk prægede skoler i 1500-tallet, i Nordeuropa ikke mindst efter reformatoren Melanchthons opskrifter. Erasmus af Rotterdam og de senere protestantiske humanister bruger flittigt Senecas metaforik fra dette brev.³ Udtryk og indhold, stil og tanke hørte uløseligt sammen, og begge dele skulle lånes fra de gamle, men det skulle også blive til en levende del af den lærdes egen stil. Det er også den vekselvirkning som Akhøj Nielsen, med andre ord, udpeger som formålet med Vedels notater og ordlister (s. 18): de skulle 1) dels være et hjælpemiddel til at forstå kilderne, 2) dels levere materiale til en sprogbeskrivelse, og endelig skulle de 3) bidrage til Vedels egen stil. Nr. 1 og nr. 3, tilegnelsen af teksterne og anvendelsen af dem i eget sprogbrug er netop de to dele af den lærde praksis som Seneca opfordrer Lucilius til at opnå den rette ba-

lance imellem. Punkt nr. 2, sprogbeskrivelsen, er i denne sammenhæng mere speciel – den skal jeg komme tilbage til nedenfor.

Men inden jeg rejser dels nogle mindre problemer og dels nogle mere generelle spørgsmål, vil jeg først gerne slå fast at Akhøj Nielsen har ydet et grundlæggende arbejde om Vedel og hans særlige interesse for nordisk sprog – humanistisk grundforskning af højeste karat. Det er præget af en kolossal heuristisk grundighed og et sikkert jugement, og der er ingen tvivl om at det vil være meget slidstærkt og kunne fungere som referencepunkt både for Vedel-studier og for bredere litteratur- og sproghistoriske undersøgelser i meget lang tid. Forfatteren skriver selv undskyldende i forordet at denne slags studier kræver en flerfaglighed som ingen i dag er i besiddelse af, men man kan indvende at det er vanskeligt at se hvorfra man ellers skulle kunne hente palæografisk træning på højeste niveau, almene litteratur- og sprogkunderskaber inden for hebraisk, græsk, latin, norrønt, runologi, samt specialistens kyndighed i dansk leksikografi, sproghistorie og ældre dansk litteratur – end netop fra Akhøj Nielsen.

Afhandlingen præsenterer som sagt nyt materiale i form af forskellige excerpter, læsefrugter, ordlister og diverse udkast som Vedel har samlet i Rostgaard-håndskriftet, og – i mindre grad – i andre håndskrifter. En del af disse notater har for så vidt været kendt og også sporadisk udnyttet. Men her har vi en undersøgelse som har været helt ude i krogene af materialet, som med stor palæografisk kyndighed har tydet og tolket notitserne, og som derved bidrager med væsentligt nyt om Vedels studier, interesser og arbejdsmetode.

Før forfatteren kaster sig over selve håndskrifterne leverer hun dog først en meget grundig gennemgang af eksisterende Vedel-forskning. Dette indledende kapitel er en højt pålidelig guide gennem Vedels forfatterskab og udforskningen af det. Ikke alene tjener den godt som indledning, men den forbereder også væsentlige momenter i forfatterens undersøgelse når hun senere skal etablere sammenhængen mellem notaterne og Vedels sproglige og lærdomsmæssige horisont som det kommer til udtryk i de trykte – og til dels utrykte – værker. Det er betryggende for fremtidig forskning at den bedste kender af Vedels hånd og arbejdsmetode her har leveret en velafbalanceret, omend ofte summarisk, oversigt over et forfatterskab som i sin mangfoldighed og sin overlevering er lidt af et bibliografisk mareridt. Hvis Vedel er kendt uden for specialisters kredse, er det nok først og fremmest pga. Hundredvisebogen fra 1591 og evt. Saxo-oversættelsen fra 1575. Men omkring disse hovedværker lejrer der sig en mængde prædikener, udgaver af middelalderlige tekster, oversættelser, historiske afhandlinger m.m. Selv om det ikke har været forfatterens ambition at skrive en ny intellektuel biografi, så har vi i hvert fald her en velordnet og opdateret guide til et ellers vanskeligt tilgængeligt forfatterskab.

Undertiden kan der være lidt skoleridspræg over Akhøj Niensens referater af tidligere forskere – nogle gange bliver det bare til at den og den også har behandlet det og det værk af Vedel. Store og små behandlinger glider noget i et, man savner nogle markeringer af hvad der er godt og vigtigt og hvad der giver væsentlige bidrag til et nyt helhedsbillede. Mit indtryk skyldes vel først og fremmest at der ikke er nogen konfrontation med tidligere forskeres helhedsvurderinger i værkets konklusion (s. 575-582). Jeg formoder at forfatteren er af den opfattelse at hun har taget højde for vurderingerne for så vidt de angår det materia-

le hun selv undersøger, men er det ikke lidt for beskedent, når vi immervæk her har den første substansielle bog om Vedel siden Wegeners grundlæggende biografi fra 1851?

Hoveddelen af afhandlingen består af analyserne af Vedels ordlister, hvor Akhøj Nielsen udfolder sine sproghistoriske, bibliografiske og lærdomshistoriske talenter. Vi får indblik i Vedels sprogstudier, i hans store interesse for etymologier, hans samling af danske idiomer, hans studier i runer m.m.

Tilslidst giver hun så en grundig gennemgang af Vedels sprogligt-litterære gennemslagskraft hos udvalgte danske forfattere frem til Grundtvig – som i det store hele viser sig at være ret beskeden.

Udgangspunktet for hele undersøgelsen er en sproghistorisk-leksikografisk interesse for det ordstof som Vedels notater indeholder. Det tilkommer ikke mig at beskrive hendes resultater på det område, men jeg vil gerne fremholde det der fra et mere lærdomshistorisk ståsted forekommer mig at være nogle væsentlige resultater af arbejdet.

Som nævnt er det et grundforskningsresultat i sig selv – på baggrund af vanskelige optegnelser – at have ydet en fundamental kortlægning af Vedels sproginteresser og relateret dem til hans øvrige værker. Som en sidegevinst har hun også indplaceret aktiviteter i Vedels karriere bedre – fx ligger ordlisterne før Saxo-oversættelsen, og afhandlingen om ordet (og fænomenet) »jul« arbejdede Vedel åbenbart på efter afskedigelsen som historigraf i 1595.

Dernæst har forfatteren, på grundlag af sit indgående kendskab til Vedels værker og arbejdsmetode udvidet, præciseret og bestyrket opfattelser af hvilke samtidige udenlandske værker der spillede en stor rolle for Vedel. Der kan være grund til at nævne særligt fire forfattere.

Den ene er den bayerske historiker fra begyndelsen af 1500-tallet, Johannes Turmair, oftest kaldet Johannes Aventinus. Hans arbejde er på mange måder en pendant til det som Vedel drømte om at præstere, men Aventinus var ikke blot en dygtig historiker, han var også frygtelig effektiv. Mellem 1519 og 1521 skrev han det bindstærke *Annales ducum Boariae* som bringer den bayerske historie frem til 1460. Senere udgav han en mere populær tysk version af værket.⁴ Aventinus havde været elev af den tyske humanistiske pionér Conrad Celtis, og hans humanistiske skrivemåde sikrede ham stor udbredelse i 1500-tallet som en historiografisk pioner. Hertil berørte han jo grundlæggende spørgsmål om germanernes forhold til romerne som var højst relevante for Vedel.

Den anden er wienerhumanisten, sprogforskeren, etno- og geografen Wolfgang Lazius, som arbejdede i tæt forbindelse med det habsburgske kejserhus. Hans storværk om folkeslag, sprog og folkevandringer, *De gentium aliquot migrationibus* etc. udkom i Basel i 1557 og prægede den antikvariske forskning i folkevandringstiden stærkt, ikke bare på Vedels tid men også i de følgende århundreder. Akhøj Nielsen påviser i mindre grad direkte citater fra eller henvisninger til Lazius, men på overbevisende måde en fælles begrebslig og metodisk referenceramme.

Den tredje er grundlæggeren af den skotske humanistiske historieskrivning,

Hector Boethius, som udgav sit stærkt patriotiske værk, *Scotorum Historia* i 1526 (Paris). Og den fjerde er den endnu mere chauvinistiske nederlænder, Johannes Goropius Becanus, hvis værk *Origines Antwerpianæ* var ganske nyt på markedet da Vedel blev optaget af historiske studier. Det udkom nemlig i Antwerpen i 1569 og skabte en vis bestyrtelse i den lærde verden fordi Becanus hævdede at menneskenes ursprog ikke var hebraisk, men derimod flamsk – hvorfra alle andre sprog havde udviklet sig. Som Akhøj Nielsen rigtigt skriver (s. 130, n.1) blev denne chauvinistiske sport først rigtigt dyrket i det 17. århundrede (svenskeren Rudbeck er vel det bedst kendte eksempel i Norden). Becanus var tidligt ude, og hans ide blev naturligt nok ikke annammet af Vedel, men de etymologiske overvejelser som fylder en del i *Origines Antwerpianæ* blev taget seriøst, også af Vedel.

I den videre udforskning af Vedels historieskrivning behøver man nu ikke at famle sig frem i usikkerhed om hvorvidt Vedel bare havde disse værker stående på hylden. Nu véd vi at de var flittige gæster på Vedels arbejdsbord.

En række andre historiske og antikvariske værker fra 1500-tallet inddrages også i undersøgelsen, bl.a. på grundlag af Vedels efterladte bogliste, Promus condus. Nærliggende er herunder Konrad Gessners lille, men indflydelsesrige oversigt over alverdens sprog, med titlen *Mithridates. De differentiis linguarum* (Zürich 1555) – efter den antikke fyrste fra Lilleasien, Mithridates, som var legendarisk berømt for sine enorme sprogkundskaber.

Samme type lærdomshistoriske resultater har Akhøj Nielsen nået med sin påvisning af hvilke norrøne tekster Vedel havde kendskab til. Jeg skal ikke komme nærmere ind på det, men en central del af afhandlingen er netop udredningen af Vedels ordliste over »det gotiske sprog« – som han kaldte det, det vil i det store hele sige norrønt. I modsætning til hvad man tidligere formodede, véd vi nu at Vedel faktisk tog hul på studiet af norrønt – selv om han nok ikke drev det så vidt – og at han primært brugte det norske kongesagahåndskrift fra omkring 1300, kaldet *Eirspenill*, og supplerede med bl.a. Matthias Størssøns fordanskede kompendium af *Heimskringla*.

Fremstillingen er igennem hele værket meget klar, veldokumenteret og overbevisende, og i et lærdomshistorisk perspektiv har nærværende læser kun opdaget et par gange hvor forfatteren ser ud til at have haft et lille uheld.

På s. 242 citeres der fra Vedels afhandling om at skrive Danmarkshistorie (*Commentarius de scribenda historia danica*): »Extat (...) historia omnium Ducum nostratium, qui Orcades, iam Scotiæ Regi parentes, possederunt ab annis ferme quadringentis vsque ad sæculum pene nostrum«, hvilket oversættes til: »der findes en historisk skildring af alle jarlerne af vort folk, som besad Orkneyøerne, der nu er underlagt Skotlands konge, fra for omkring fire hundrede år siden næsten til vort århundrede«. Akhøj Nielsen formoder at der her må være tale om et senere værk, en mulig latinsk fortsættelse af Orkneyøernes saga (fra omkring 1200). Vedel synes unægteligt at udtrykke sig lidt forblømt her – og måske var han ikke så godt inde i Orkneyøernes historie at man skal give sig til at få hans udsagn til at passe. Men der er næppe grund til at gisne om andre værker end netop sagaen; for Vedel taler, lidt uklart ganske vist, både om alle »vores«

jarler, og om Orkneyøerne som i ca. 400 år, indtil for nylig (1468), lød under norsk(-dansk) overhøjhed, men nu tilhører den skotske krone. 'Vores jarler' sigter formentlig til jarlerne af norsk oprindelse indtil det 13. årh., idet de senmiddelalderlige jarler var af skotsk oprindelse (men altså under norsk(-dansk) overhøjhed). Akhøj Nielsen er bestemt undskyldt for at koble det historiske værk med hele firehundredårsperioden ud fra denne passage, men tvivlen om referencen til sagaen forsvinder når man læser videre i Commentarius: »Opus, ni fallor, utile et necessarium, in quo vertendo minime insumeretur frustra oleum et opera«, dvs. et værk som det kan betale sig at ofre en oversættelse på. Der må jo være tale om et værk på norrønt – det kan ikke være latin som der ikke var behov for at oversætte fra.

På s. 435 beskrives den ordliste som Vedel gav overskriften Barbarolexicon. Akhøj Nielsen karakteriserer den som »en leksikografisk behandling af ikke-klassisk latin« og siger videre at man må forvente en koncentration om germanske låneord i middelalderlatin. Men ser man nærmere på listen (udgivet i bind 2, s. 654-658) er der ikke nogen tydelig overvægt af ord med germansk oprindelse. Er der ikke bare tale om at Vedel gerne vil forstå sine middelalderlige latinske tekster som indimellem indeholdt mærkelige ord, enten fordi de beskrev særlige middelalderlige forhold eller fordi de var gået af brug i løbet af den humanistiske reform af latinen? Sådanne ordlister findes i flere samtidige udgaver af middelalderlige krøniker, som forfatteren også selv nævner på s. 451-452 (Reineccius, Aventinus, Krantz), og man kunne hertil lægge fx Georgius Colvenerius udgave af den frankiske middelalderkrønike af Flodoard (Douai 1617), som indeholder en ordliste med titlen *Vocum obscurarum aut barbararum explicatio ordine alphabetico* ('en alfabetisk ordnet forklaring af vanskelige eller barbariske ord'). Er der med andre ord ikke tale om den første og tredje hovedfunktion af listen, altså forståelse af de middelalderlige tekster og evt. arsenal til at levere de rette ord til Vedels egen Danmarkshistorie – for så vidt den skulle være på latin? Det må betegnes som lidt af en tilsigelse at hævde at Barbarolexicon primært skulle tjene til funktion nr. 2, sprogbeskrivelsen.

Der er to overordnede lærdomshistoriske emner hvor jeg særlig synes Akhøj Niensens forskning inviterer til refleksioner over fordele og ulemper ved hendes perspektivering: Det ene er forholdet mellem latin og folkesprog i Vedels produktion, det andet er spørgsmålet om hvordan vi bedst beskriver Vedels projekt i dag.

På s. 195 kommenteres sprogblandingen i ordforklaringerne til den norrøne ordliste (eller gotisk, i Vedels sprogbrug) – oftest forklares de på latin, men også i mange tilfælde på dansk; Vedels trykte latinske værker forklares så med ønske om markering i international sammenhæng, mens de dansksprogede skulle give ham en rolle i det hjemlige. På samme måde hævdes det på s. 369 at den latinske afhandling Om navnet Danmark skulle »nå sit internationale publikum«. Det er indlysende at latinske værker kunne læses af hvem som helst i det lærde Europa og de danske kun af skandinaver. Men det betyder jo ikke at der ikke har været et stort sammenfald mellem det intenderede publikum og det faktiske – og faktum

er at Vedel ikke når ud over Danmark-Norge og evt. Sverige og Nordtyskland med sine trykte værker. For ham må det primære publikum for alle værkerne have været det danske. Latinens monumentalitet havde i høj grad en funktion i det hjemlige miljø. Og man kan vel næppe forklare Vedels omfattende brug af latinske oversættelser i ordlisterne med andet end at det var et nærliggende arbejdsprog for ham, et sprog som ofte gav det helt rette ord uden videre anstrengelser.

Den latinske sammenhæng er også relevant på et overordnet plan for Vedels samlede bestræbelser – i ordlisterne såvel som i hans øvrige litterære og lærde praksis. På s. 151 skriver Akhøj Nielsen om nogle notater hvor Vedel lægger vægt på at man skal blande maksimer og leveregler ind i den historiske beretning. Hun kommenterer: »Heraf fremgår, hvilken vigtig kompositorisk rolle Vedel tillægger ordsprog og lignende udtryk for livsvisdom: Danmarkshistorien skulle virkelig være gennemsyret af moral«.

Det er utvivlsomt en rigtig tolkning, og siger jo en del om notaternes formål. Men der er et kulturelt aspekt her, tror jeg, som er videre end bare at mønstre et godt dansk sprog for mest effektivt at slå den patriotiske, regeringstro og protestantiske moral fast. I den humanistiske skole Vedel og hans lige var oplært i, var det en fast procedure at eleverne skulle lave sig deres egne organiserede notesbøger til læsefrugter og citatsamlinger – taget fra den bibelske og eksegetiske litteratur, men i høj grad også fra de romerske hedenske klassikere. Som Ann Moss så glimrende beskriver løber fortidens umådelige visdom og dens rette formulering sammen til et reservoir for opbyggelsen af den humanistiske sprogbrug og indsigt som den lærde skulle videreformidle, med sine personlige variationer over de evige temaer og formuleringer. Alt dette foregik på latin og var integreret i udviklingen af evnen til at komponere selvstændigt på latin.

Dette kæmpemæssige reservoir af gamle kloge meninger, kristne og hedenske, ofte udtrykt med sproglig fuldkommenhed, havde ikke nogen oplagt pendant i den folkesproglige skriftkultur (vi skal her huske på at både den ældre og den yngre Edda først blev kendt i lærde kredse efter Vedels død). Men Vedel var overbevist om at der faktisk var en skat, den skulle blot fremdrages, bogføres og kanoniseres. Viseudgivelsen er vel det mest oplagte udtryk for ideen, men hans oversættelser af antikke visdomsord i *Septem Sapientes* fra 1572, udgivelsen af den danske middelalderdigter Michaels værk om menneskelivet fra 1571, oversættelsen af Saxo fra 1575 m.m. – er alt dette ikke et udtryk for den samme ide som vi finder i ordlisternes interesse for norrønt, nemlig at der skulle etableres et korpus af gammel dansk eller nordisk visdom der kunne trækkes frem og gives stemme i dag? Altså ikke bare at dagens moral skulle udtrykkes adækvat i et gammelt fyndigt sprog, men at den lokale fortids ophobede moralske visdom, hedensk og katolsk, også havde noget at sige Vedels protestantiske samtid? Med andre ord: Er Vedels interesse for gammelt sprog ikke også en interesse for gammelt indhold – alt sammen inspireret af det latinsk-humanistiske udgangspunkt hvor denne kobling var meget stærk?

Dette fører os videre til det andet punkt. Akhøj Niensens sproghistoriske og leksikografiske referenceramme giver på den ene side en præcis og effektiv indgang til beskrivelse af Vedels optegnelser, men på den anden side går der måske også noget tabt. De moderne sprogvidenskabelige begreber indebærer nemlig en tendens til at gøre Vedel mere moderne end han var. Vi kan begynde med at over-

veje afhandlingens titel: Vedels filologiske arbejder. Kendte Vedel ordet »filologi«? Det gjorde han nok, men det var ikke noget centralt begreb. I 1532 udgav Guillaume Budé en bog med titlen *De philologia* – men hermed mentes groft sagt humanistiske studier. Som fagbeskrivelse og som videnskabeligt paradigme dukker »filologi« først rigtigt op i slutningen af det 18. og i løbet af det 19. århundrede. Man kunne jo også hævde at langt størstedelen af Vedels arbejder er filologiske – herunder udgaverne af Adam af Bremen, Michaels Vita hominis og alle oversættelserne og redaktionen af viserne.

Et andet vigtigt begreb for Akhøj Nielsen er »sprogbeskrivelse« (s. 118-124 & passim) som er den anden ud af de tre funktioner Vedels notater skulle udfylde (se ovf.). I konklusionen s. 576 hedder det: »I Vedels planer for Danmarkshistorien indtager sprogbeskrivelsen en sikker plads i forhistorien«. Men det er måske på sin plads at understrege at Vedel ikke egentlig bruger ordet »sprogbeskrivelse« og derfor at spørge: I hvilken forstand havde Vedel tænkt sig en regulær »sprogbeskrivelse«? Sandsynligvis tænkte han kun på etymologier for den indledende landsbeskrivelse (chorografien) og en indplacering af sproget i forhold til andre beslægtede sprog – for at kunne sige noget sikkert om folkevandringer, kronologi osv. Det er da en nærliggende tolkning af bemærkningerne om sproget i afhandlingen om at skrive Danmarkshistorie. På s. 118-119 citerer forfatteren den danske version af afhandlingen som nævner sprogforandringen: »huorlunde den [tungemaal] er forandret«; i den latinske pointeres det lidt stærkere: »et huius immutatione acris instituator inquisitio« ('der bør iværksættes en dybtborende undersøgelse af dets forandring'). Akhøj Nielsen forleder os til at tro at Vedel havde ambitioner om en hel grammatik over dansk inde i Danmarkshistorien (hvis Vedel og hans samtidige ville tale om sprogbeskrivelse, ville de sige »grammatica«) – men det er der næppe belæg for.

Ligeledes hævdes det på s. 479, hvor listen over egennavne behandles, at notaterne har en »rent sprogvidenskabelig orientering« fordi de drejer sig om samtidig navneskik, ikke historisk. Men er det ikke også at modernisere Vedel vel meget – som om det stod klart for ham hvad »sprogtilstand« er, og som om han lige så instinktivt som vi kategoriserede tilgangen til sproget i to afdelinger: diakron og synkron? Mente han ikke snarere, i tråd med dengang almindelige etymologiske opfattelser, at nutidig sprogbrug mere eller mindre skjult altid bærer på erkendelser om fortidens realiteter?

Det fører os videre til etymologierne som spiller en afgørende rolle for Vedel og hans samtid. I dag er etymologi en velafgrænset del af sprogbeskrivelsen som man kan vælge at tage med eller ej. Ganske vist havde allerede Aristoteles slået fast at forbindelsen mellem tegn og det betegnede i princippet var arbitrært, og ganske vist tog den senmiddelalderlige universitetsprogfilosofi også udgangspunkt heri, alligevel er hele den førmoderne lærdom præget af en søgen efter oprindelig mening hvor det tages for givet at der er en sammenhæng mellem ting, begreber, steder, folk osv. på den ene side og deres navne på den anden. Denne opfattelse har et religiøst aspekt som det vil føre for vidt at forsøge at udrede her, men kort kan man sige at naturen og verden er Guds bog og at der ikke er skrevet noget tilfældigt i den. Med en berømt bogtitel kan vi sige at den skabte verden (inklusive sprogene) er en enhed og at de holdes sammen i »a great chain of being«. Sprogenes mangfoldighed er her et indlysende problem, men alligevel ikke

så påtrængende i den lærde diskurs som man skulle tro, fordi man i Europa opererede med tre privilegerede eller hellige sprog (hebraisk, græsk og latin), og fordi man relaterede alle andre sprog til netop disse tre. Autoritative udsagn på et af de tre hellige sprog kunne man ikke tage let på, og når de antikke geografer havde omtalt en ø højt mod nord som Thule, så måtte de have ment noget klogt med det, selv om vi her i det 16. århundrede måske ikke kan åbne for den indsigt. Men mening var der, og derfor måtte man også tage stilling til hvad relationen var mellem de gotere senantikke tekster omtaler og det nuværende Götaland, Gotland osv.

Akhøj Nielsens analyse af etymologierne og den måde de blev forklaret i Vedels samtid, er som alt andet i afhandlingen klar og velskrevet, men man kan måske hævde at etymologiernes alvor bliver lidt underspillet – igen med en modernisering af Vedels sprogvidenskab som udtalt konsekvens. På s. 328 læser vi om Vedels »glæde over etymologiske fund« og på s. 329 om hans samtids forfattere der fik »lejlighed til at brillere med skarpsindige etymologier«. Det lyder som om det var op til smag og behag og til de enkelte forskeres sportsånd at indlade sig på spøgen. Men man kunne ikke bare lade sagen ligge hvis etymologien var usikker – som i dag.

Set i et større perspektiv synes jeg at det er en svaghed ved afhandlingen at Vedel i den grad gøres til en pionér for et moderne fag. Dette medfører efter min mening bl.a. en overfokusering på det forfatteren kalder sprogbeskrivelsen og dens plads i Danmarkshistorien. Det er bestemt ikke en svaghed som rokker ved de mange resultater, men den sprogvidenskabelige – eller filologiske ville Akhøj Nielsen nok sige – tilnærmelse har som sagt den effekt at en evt. begrebshistorisk analyse af hvad Vedel mente han foretog sig, af og til falder i den blinde vinkel.

Vedel er ofte udråbt til at være en af den danske historieforskningens fædre, rigtignok mere for sine visioner og sin materialesamling end for egentlig historisk skrivning. Man kan også gøre ham til en foregangsmand for den danske middelalderlatinske filologi med hans indgående beskæftigelse med Saxo, Adam af Bremen og andre centrale tekster, og med Akhøj Nielsens præsentation af hans Barbarolexikon – den første middelalderlatinske ordliste i Danmark – bestyrkes dette billede. Og nu står vi altså med Vedel som en slags grundlægger af den nordiske filologi i Danmark – man mere end aner forfatterens beundring for en forgænger i feltet som har været i krig med ordbogsmateriale på samme måde som hun selv. Det er helt legitimt at se Vedel som et tidligt punkt i en faglig akkumulationsproces, hvad enten man nu er optaget af historie, middelalderlatin eller nordisk, for han er unægteligt en af de første som var seriøst beskæftiget med en del af det tekstlige materiale som stadig er centralt for disse discipliner. Men hvis man koncentrerer sig om denne bagkloge og faghistoriske synsvinkel, er der en stor fare for at modernisere ham, for så taler vi rask væk om filologi, kilder, tekstkritik, sprogbeskrivelse osv. – begreber der er ladet med hele videnskaber som ikke eksisterede på Vedels tid. Herved glider en historisk forståelse af helheden i Vedels bestræbelser, ideologi og tekstlige praksis ganske langt i baggrunden, og man kommer uvægerligt til at understrege kvantitative forskelle mellem ham og os, i stedet for kvalitative.

Der er ikke nogen enkel opskrift på hvilken balance man skal efterstræbe mellem at lade de gamle komme til orde med deres egen begrebsverden og at kon-

tekstualisere dem i en moderne videnskabelig diskurs for at gøre dem tilgængelige. Men jeg synes nok at Akhøj Nielsen indimellem næsten lægger Vedel vores egen terminologi i munden, når hun fx siger på s. 394: »Det er et gennemgående træk i Vedels lister med emner for beskrivelsen af det danske sprog, at i hvert fald fraseologien skal behandles«. Det er fristende at spørge om ikke det er lidt flot at lade afhandlingen fremstå som en »faktaorienteret specialundersøgelse« frem for som en bestemt måde at kontekstualisere Vedels arbejde, en måde som både indebærer fordele og medfører omkostninger.

For at runde af vil jeg gerne give ordet til en af Vedels samtidige som netop kredser om hvordan man skal lade de gamle tage ordet i sine egne tekster. På sin vis er der tale om en variant af den store håndbogslitteratur som Ann Moss har analyseret, nemlig citatsamlinger ordnet efter tematiske overskrifter – på en måde den berømteste »common-place« bog. Montaigne siger i sit essay »Om bøger«, her i Else Henneberg Pedersens oversættelse (II.10, s. 83):

Man skal i det jeg låner lægge mærke til om jeg har forstået at vælge noget som fremhæver mit emne. For jeg lader andre sige hvad jeg ikke selv kan sige lige så godt, snart fordi det kniber med udtryksmidlerne, snart fordi det kniber med opfattelseevnen. Jeg tæller ikke mine lån, jeg vejer dem. Og hvis jeg ville have haft at de skulle glimre ved deres antal, ville jeg have læst dobbelt så mange på. De stammer alle, eller så godt som alle, fra navne der er så gamle og berømte at jeg synes de selv giver sig tydeligt nok til kende uden mig. I forbindelse med de argumenter og ideer som jeg omplanter til min jord og blander sammen med mine egne, har jeg af og til helt bevidst undladt at anføre forfatteren, for at holde igen på de letkøbte og forhastede domme der rask væk bliver fældet over skrifter af enhver art, især nyere skrifter, af nulevende forfattere og på folkesprog, hvilket tillader alle og enhver at tale med om dem, hvilket atter opfattes som et bevis på at også indholdet og tankegangen er plat og folkeligt. Jeg vil have at de skal give Plutarch en næsestyver på min næse, og brænde sig ved at fornærme Seneca i min person. Jeg må skjule min svaghed bag disse store autoriteter. Jeg ville ønske at der var nogen der kunne plukke fjerene af mig, jeg mener selvfølgelig på grundlag af en klar dømmekraft og udelukkende ud fra den forskel der er i ordenes kraft og skønhed. For jeg, som jo takket være min elendige hukommelse kommer til kort hver eneste gang jeg vil prøve at skille dem ud fra hinanden på grundlag af min viden om hvor de stammer fra, er godt klar over – når jeg vurderer mine evners rækkevidde – at min jordbund absolut ikke kan frembringe visse alt for flotte blomster som jeg finder sået der, og at alle mine frugter af egen avl aldrig vil kunne hamle op med dem.⁵

Montaigne driver selvfølgelig lidt gæk med os her, men spørgen er alvorlig nok. På Vedels tid var god litteratur på den ene eller anden måde bygget op som citatmosaikker, en vekselvirkning mellem direkte at citere gamle autoriteter og at indarbejde deres sprog, oversat eller ej, i sit eget. Vedels humanisme var speciel fordi han primært interesserede sig for at etablere en dansk jordbund for den litterære citatindsamling. Denne vurdering af Vedel som folkesproglig humanist har

Akhøj Nielsen yderligere bestyrket og uddybet på fornem vis. Man kan kun komplimentere hende med et fremragende arbejde, hvor hun både har været en flittig bi, holdt det indsamlede afsondret og ladet Vedel komme til orde på en ny måde (bind 2), og hvor hun har indoptaget og sammensmeltet elementer fra Vedels ideer, tekstpraksis og sprogstof i sin egen videnskabelige undersøgelse og formidling. Eftersom man kan spore en vis positiv faghistorisk identifikation mellem Akhøj Nielsen og hendes studieobjekt, er det vel passende at sige med Seneca at hun i bind 2 ligner Vedel som et billede, og i bind 1 som en datter.

Noter

1. Denne omtale er en redigeret version af min opposition ved disputatshandlingen 19. november 2004.
2. Seneca, *Ad Lucilium epistulae morales* 84.1-8; oversat s. 3-5 i *Seneca's Breve og andre Skrifter til Lucilius. Skildringer fra den romerske Kejsertid, En Oldtidsfilosofs Tanker om Verden og Menneskelivet*, i Oversættelse ved M.Cl. Gertz; II. Del: 84.-124. *Brev til Lucilius. Om Forsynet. Granskninger over Naturen*, København 1927.
3. Moss 1996, s. 11-13 & 105.
4. Først udgivet Ingolstadt 1554, på tysk Frankfurt 1566; samlet moderne udgave af originalteksten ved Sigmund Riezler, München 1882-1884. Jf. Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, München 1911, s. 194-197.
5. Michel de Montaigne, *Essais*, II.10; oversat s. 83 i Michel de Montaigne, *Essays*, Anden bog, på dansk ved E.H. Pedersen, København 1992.

Lars Boje Mortensen

Michael Chesnutt (udg.): The medieval Danish liturgy of St Knud Lavard. København 2003, 168 s. (s. 3-159 reprint fra Britta Olrik Frederiksen (udg.): Opuscula XI (Bibliotheca Arnamagnæana, 42), København 2003).

Håndskriftet Kiel, Universitätsbibliothek, S.H. 8A (fra ca. 1300) indeholder en komplet liturgi til passionsfesten og translationsfesten for St. Knud Lavard, og det er Michael Chesnutts hovedærinde at udgive denne tekst (kaldet K) i en kvasi-diplomatarisk udgave. Teksten er blevet udgivet adskillige gange tidligere, herunder også som faksimile, men først med Chesnutts udgave får vi nu endelig en fuldstændig tekstudgave, der samtidig følger håndskriftets rækkefølge. Desuden giver Chesnutt prisværdigt en engelsk oversættelse af lektionerne og responsorierne ved matutin som Appendix II. Det eneste, der så mangler at blive udgivet i sin helhed, er de melodier til liturgiens sangtekster, som håndskriftet også indeholder. En udgave af musikken forberedes af musikhistorikeren John Bergsægel, København. Chesnutt har løst sin opgave som udgiver af K forbilledligt. I

afsnittet »Editorial procedure« beskriver han omhyggeligt principperne for udgaven, og disse principper har han fulgt konsekvent. Ud over sin filologiske og palæografiske ballast har Chesnutt en solid liturghistorisk indsigt, som bl.a. viser sig i hans klare inddeling og nummerering af teksten i overensstemmelse med dens liturgiske elementer, endnu en gevinst i forhold til tidligere udgaver.

Dele af Knud Lavard-liturgien, i versioner der afviger i varierende grad fra K, er overleveret i andre håndskrifter og tidlige tryk, og hele dette materiale har Chesnutt ligeledes sammenlignet med K. I den fyldige »Introduction« (s. 3-76) sætter Chesnutt Knud Lavard-liturgien ind i dens historiske og liturghistoriske sammenhæng, beskriver håndskrifter og tryk og sammenfatter sine undersøgelser af deres indbyrdes forhold. Resultatet er en stofmættet syntese, der på mange punkter markerer et brud med traditionelle opfattelser af Knud Lavard-liturgiens baggrund, datering og historie. Chesnutts encyklopædiske viden præger overalt fremstillingen, og forskere, der af den ene eller den anden grund måtte være uenige med ham i nogle af hans konklusioner, får ikke nogen nem opgave, hvis de vil forsøge at gendrive ham.

Den seneste udgiver af (dele af) Knud Lavard-liturgien, M.Cl. Gertz, formulerede i sin indledning (*Vitae Sanctorum Danorum*, 1908-12, s. 172f.) det syn på tekstens baggrund og datering, som siden har vundet almindelig udbredelse: »Jeg antager altsaa, ligesom andre, at Skriftets Affattelsestid med Sikkerhed kan ansættes til det første Halvaar af Aaret 1170, (...) da man traf Forberedelserne til at fejre Kanonisationsfesten d. 25. Juni«. Desuden mener Gertz ud fra tekstens gennemgående stil karakter at kunne slutte, at den var én mands værk, formodentlig en engelsk gejstlig der levede i Ringsted Kloster. Chesnutt derimod skelner skarpt mellem prosalektionerne og liturgiens sangtekster, der udgør en poetisk og fortælle-mæssig helhed. Prosalektionerne, som tilsammen danner »den anden levnedsskildring« af Knud Lavard (til forskel fra Robert af Elys første levnedsskildring fra 1134-37), mener Chesnutt er forfattet ca. 1180-1200 til en sækular liturgi uden for Ringsted og siden tilpasset Ringsted Klosters liturgi, mens den poetiske tekstcyklus og dens musik efter hans mening er forfattet engang i det 13. årh. i Ringsted.

Den bedste nutidige kender af Knud Lavard-liturgien ved siden af Chesnutt, John Bergsagel, har anmeldt Chesnutts udgave i det netop udkomne bind 32 af *Danish Yearbook of Musicology* (2004, s. 103-7). Bergsagel er generelt meget positiv over for udgaven, men skeptisk over for Chesnutts komplicerede teori om K-tekstens genese, ikke mindst idéen om at der bag K-tekstens monastisk organiserede prosalektioner skulle findes et sækularliturgisk organiseret forlæg. Bergsagel bruger en bred vifte af argumenter, men undlader at tage konkret stilling til de argumenter som Chesnutt henter fra sin kollation af tekstvarianter fra liturgiske tekster der stammer fra andre kirkelige centre end Ringsted, bl.a. nogle af de sækulære domkapitler. Bergsagel, der tidligere har påvist klar engelsk påvirkning på dele af versteksterne i Knud Lavard-liturgien, løfter heller ikke sløret for de nye indsigter, hans kommende udgave af sangteksterne og deres melodier givetvis vil bringe. Det bliver spændende at komplettere Chesnutts udgave med melodiudgaven, og dele af K-tekstens historie vil formodentlig først da kunne overskues helt.

Vi kan nære klippefast tillid til Chesnutts kollation af de versioner af Knud Lavard-liturgien, der findes ud over K-teksten, og som alle er sene, fra 15.-16. årh. Men nærværende anmelder har lidt vanskeligt ved at se at der er tvingende grunde til at antage, at nogle af disse tekster går tilbage til en version af prosalektionerne der er uafhængig af K og K's forlæg, således som Chesnutt gør. Disse liturgiske tekster udgør jo en åben overlevering med mulighed for kontamination og forandring. Men det er vanskeligt at pege på nøjagtigt hvor i argumentationen forbeholdene bør sættes ind. Som eksempel på et beslægtet problem, nemlig om det er muligt at sige noget om »den anden levnedsskildring«s forhold til den nu næsten fuldstændig tabte af Robert af Ely, skal det forsøges at vurdere en passage i K som Chesnutt bruger som eksempel på distance mellem prosalektionerne og Ringsted-miljøet. I K linje 722ff. fortælles om to præbendeindehavere (prebendarii) ved Maria-kirken i Ringsted, som lige efter at den myrdede Knud var blevet begravet i kirken og begyndte at udvirke mirakler, gjorde hvad de kunne for at modarbejde kulten. Chesnutt bemærker med rette (s. 55): »[The author's] distance from the centre of events is illustrated by the error of ascribing custody of the monastic church in Ringsted at a former time to two secular priests (cf. K 722 *duo prepuerunt prebendarij*)«. I sammenhæng hermed kunne man nævne et andet af Chesnutts eksempler (s. 56): »[The author's] failure to specify any of the miracles worked at the saint's grave also suggests that he was ignorant of the work of Robert of Ely, which would be remarkable had he actually been at Ringsted«. Nu er der det interessante ved netop Chesnutts to eksempler på distance, at det første kan relateres til en mirakelfortælling der muligvis ligefrem har en forbindelse til Roberts værk, eller i hvert fald sandsynligvis stammer netop fra Ringsted.

Gertz har i *Vitae Sanctorum Danorum* udgivet en lille samling Knud Lavard-mirakler, hvoraf mindst et par stykker, og muligvis flere, stammer fra Robert (jf. Gertz, s. 187). Det mirakel som må være forlæg for K 722-36, nr. 7 (s. 243), handler om to præster (duo presbiteri), tilhængere af kong Niels og Knuds morder Magnus, der hældte hundeurin på Knuds grav for at standse miraklerne. I K-teksten er det blevet til, at de »hastened to pollute the saint's grave by pouring on it the decoction of an unclean beast, hoping that this mischief might stop the miracles«. Mirakelfortællingen fortsætter så med at den ene præsts dødssyge søn meget mod faderens vilje søgte hjælp ved Knuds kilde og blev helbredt. K-teksten gør dette handlingsforløb til en abstrakt kamp mellem onde og gode kræfter. Når man har mirakelfortællingen ved hånden, kan K-forfatterens hårdhændede omformuleringsprocedure godt følges, mens det er umuligt at gå fra K tilbage til miraklet. Konklusionen må være at K-forfatteren havde Ringsted-nært stof, og muligvis ligefrem Robert, ved hånden, men på grund af sin trang til at gøre det konkrete abstrakt og tænke mest på den retoriske overflade omformer han dette stof til ukendelighed. Denne form for litterær aktivitet kan udøves overalt, og selv om forfatteren havde siddet i Ringsted, ville han ikke nødvendigvis have været mere lydhør over for stedets ånd. Om »presbiteri« er blevet til »prebendarii« ved misforståelse eller ved fejlskrivning er svært at sige.

Som det vil ses, har Chesnutt ambitiøst kastet sig ud i at rokke ved gamle dogmer og udnytte sit materiale fuldt ud til at opstille nye hypoteser. Denne holdning er forfriskende, og Chesnutt har nu foræret os en anledning til at tænke hele pro-

blemstillingen igennem igen. Det skylder vi ham lige så stor tak for som for at have produceret en fin tekstkritisk udgave af Knud Lavard-liturgien som er af blivende værdi.

Karsten Friis-Jensen

Jens Henrik Koudal: Folkeminder og dagliglivets kultur. Indføring i Dansk Folkemindesamlings arkiv. C.A. Reitzel, København 2004. 242 s., kr. 195.

I anledning af Dansk Folkemindesamlings 100-års jubilæum har arkivar, seniorforsker, dr.phil. Jens Henrik Koudal skrevet en indføring i Folkemindesamlingens arkiv. Eller rettere sagt arkiver, for der er tre: Håndskriftarkivet, Lydarkivet og Billedarkivet. I disse arkiver opbevares det materiale der gennem årene er tilgået institutionen eller danner basis for dens eksistens. Man kan også udtrykke det sådan at Dansk Folkemindesamling er en samling af samlinger, og at de tre arkiver kan ses som en første grovsortering af et mangefacetteret materiale. De tre arkiver var før i tiden fysisk adskilt, men forefindes nu alle på samme adresse, Christians Brygge 3, i »Fisken«, som også huser Kvininfo og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Bogens omslag er et flot farvefoto af »Fisken«, ganske vist set fra Sprog- og Litteraturselskabets del af huset, men det gør det jo ikke ringere.

Bogens hovedformål er at skabe overblik over hele Folkemindesamlingens arkivstof, hvad der i sig selv er fortjenstfuldt, idet det er første gang der foreligger en samlet, om end ikke 100% udtømmende beskrivelse af samlingens dele, kategoriseringen af dem og hvordan man finder frem til dem. Efter et forord og en vejledning i brug af bogen leveres først et rids over Dansk Folkemindesamlings historie. Dernæst gennemgås i bogens mest omfangsrige kapitel Håndskriftarkivet efterfulgt af kapitlerne om Lydarkivet og Billedarkivet. Bogen slutter med en fortegnelse over Folkemindesamlingens faglige personale 1904-2004 og til allersidst noter.

Det store kapitel, »Håndskriftarkivet« indledes med en praktisk indføring i registreringen af materialet. Kapitlet er derefter opdelt i de to hovedafsnit »Danmark« og »Udlandet (Færøerne, Grønland, resten af verden)«. Afsnittet »Danmark« begynder med en præsentation af de fire pionerer inden for folkemindvidenskaben, Svend Grundtvig, Axel Olrik, H.F. Feilberg og Evald Tang Kristensen og deres samlinger. Resten af afsnittet er helliget gennemgangen af de ti emnegrupper det danske materiale er inddelt i. Af disse emnegrupper kan nævnes følgende fem som må formodes at interessere læserne af *Danske Studier* i særlig grad: »Eventyr, sagn og andre fortællinger«, »Remser, ordsprog og gåder«, »Viser, sange og sanglege«, »Erindringer, dagbøger og andet selvbiografisk stof«, »Lokal- og kulturhistorie i øvrigt«.

Til redegørelsen for hver enkelt emnegruppe hører dels en kortfattet og præcis indledning med bl.a. definition af emnegruppen, dels en oversigt over vigtige samlinger inden for emnet samt en fortegnelse over de registre og håndbøger der

kan anvendes i arbejdet med det. Der er naturligvis tale om en del overlapninger mht. både samlinger og registre, men man må være taknemmelig for at de pædagogiske hensyn har vejet tungere end sparehensyn.

Stoffet i disse emnegrupper kan minde filologer og litteraturforskere om deres forskningsområders forankring i den folkelige, anonyme kultur. Ja, Københavns Universitets institutter (eller nu afdelinger) for dansk dialektforskning og navneforskning kan ligefrem tænke på Dansk Folkemindesamling som det sted hvor deres vugge stod. Man bliver også mindet om at der i Dansk Folkemindesamling ligger meget materiale som andre end folkemindeforskere kan have glæde af, fx DFS 1953/2. Jens Olsen fra Træløse: Soldaterbreve fra Treårskrigen m.m., som bl.a. indeholder skrivebøger fra skolen 1836-37, jf. Vibeke Sandersens disputats, *Jeg skriver dig til for at lade dig vide*, anmeldt i *Danske Studier* 2004 s. 183-190.

Kapitlet »Lydarkivet« er inddelt i to hovedafsnit, »Sang og musik« og »Folklore«. »Sang og musik« er videre inddelt i tre geografisk baserede underafsnit »Danmark og Færøerne«, »Øvrige Europa« og »Verden uden for Europa«. Disse afsnit er forsynet med beskrivende indledninger og fortegnelser over relevante samlinger, registre og håndbøger. Under »Folklore« gemmer sig lydoptagelser af folk der fortæller historier og sagn m.m. fra forskellige egne af landet. Også dette materiale appellerer til andre end folkemindeforskerne, for det er jo ikke alene det folk fortæller der er interessant, det er jo også måden, altså, det bliver fortalt på.

Kapitlet »Billedarkivet« er inddelt i afsnit bestemt af billedmediet. Der er dels »Billeder«, dels »Mikrofilm«, »Film« og »Video« med tilhørende indledninger og fortegnelser over (udvalgte) samlinger, registre og publikationer.

Jens Henrik Koudal har virkelig gjort en god gerning med sit omhyggelige udredningsarbejde, både over for Folkemindesamlingens nuværende brugere og over for potentielle nye brugere. Det er fint at markere et 100-års jubilæum med en oversigt der både skuer tilbage og peger frem. Bredden og mangfoldigheden i Dansk Folkemindesamlings arkiver fremgår tydeligt af bogen, og det betones på en velgørende usentimental måde at institutionens berettigelse som dokumentationscentral for den folkelige danskheds historie må ses i lyset af at »den såkaldte professionalisering inden for historiefaget på universitetet og de store statslige arkiver« på et tidspunkt »indsnævrede fagfeltet til særligt at handle om statshistorie og politisk begivenhedshistorie«.

Else Bojsen

Fra Redaktionen

Danske Studier udkommer normalt med ét bind om året. Abonnement på tidsskriftet kan tegnes i enhver boghandel for kr. 210,- årligt inkl. moms. Man kan dog erhverve det billigere ved at indmelde sig som medlem i Universitets-Jubilæets danske Samfund, hvis sekretær er dr.phil. Marita Akhøj Nielsen, Gammeldansk Ordbog, Christians Brygge 1, 1219 København K. Årskontingentet er kr. 200,-, hvortil lægges forsendelsesgebyr (porto + ekspedition). *To our members abroad:* You are kindly requested to pay your membership fee for 2005, DKK 265,- (inclusive of postage and packing) either to the Giro account of UJDS, SWIFT-BIC: DABADKKK, IBAN: DK93 3000 0005 0277 64, or by cheque in DKK. Please note that UJDS can bear no unintentional reduction of your annual contribution caused by charges. If you pay by a Giro transfer, either a foreign Eurogiro or a Swift transfer, you are kindly requested to pay the service charge of DKK 30,- that is a total of DKK 295,-.

For årskontingentet får medlemmerne tilsendt en del af de i årets løb udsendte bøger, herunder altid *Danske Studier*, medens andre tilbydes dem til en favorabel subscriptionspris. Medlemmerne kan derudover købe tidligere udsendte – ikke udsolgte – publikationer til reducerede priser. Medlemsleveringen for 2005 består af *Danske Studier* 2005 (nr. 564).

Bidrag til tidsskriftet (gerne på diskette) bedes sendt til lektor Henrik Blicher, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Njalsgade 120, 2300 København S, eller til ledende redaktør Merete K. Jørgensen, Gammeldansk Ordbog, Christians Brygge 1, 1219 København K, bøger etc. til redaktionen til Merete K. Jørgensen.

Tilsendte publikationer

Anders Thyrring *Andersen* (red.): PS. Om Martin A. Hansens korrespondance med kredsen omkring Heretica. København 2005. – Hans *Basbøll*: The Phonology of Danish. Oxford 2005. – Christian *Becker-Christensen*: Nudansk Syntaks. Politikens Ordbøger. København 2004. – Gunilla *Dahlberg*, Peter Christensen Teilmann og Frode Thorsen (red.): Holberg i Norden. Om Ludvig Holbergs författarskap och dess kulturhistoriska betydelse. Göteborg-Stockholm 2004. – Henrik *Galberg Jacobsen*: På sproglig grund. Dansk Sprognævn fra a til å 1955-2005. Odense 2005. – Michael *Harbsmeier*, Claus Mechlenborg og Morten Petersen (udg.): Hviids Evropa. Udtog af en Dagbog holden i Aarene 1777-1780 paa en Reise igiennem Tyskland, Italien, Frankrige og Holland. København 2005. – Olav *Harsløf* (red.): Georg Brandes og Europa. Forelæsninger fra 1. internationale Georg Brandes Conference, Firenze, 7-9 november 2002. København 2004. – Pernille *Hermann* (red.): Literacy in Medieval and Early Modern Scandinavian Culture. Viking Collection no. 16. Odense 2005. – Hans *Hertel* (red.): Det stadig moderne gennembrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede. København 2004. – Jens Anker *Jørgensen* og Knud Wentzel (red.): Hovedsporet. Dansk litteraturs historie. København 2005. – Aage *Jørgensen*: Over strengen. Valdemar Rørdam hagiograferet < Tijdschrift voor Skandinavistiek vol. 25, 2004. – Aage *Jørgensen*: Litteratur om Johannes V. Jensen. En bibliografi: Supplement og videreførelse. Århus 2005. – Aage *Jørgensen*: Hans Christian Andersen zwischen Verwurzelung und Modernität. Unter besonderer Berücksichtigung des Märchens »Die Dryade« < Fabula, Bd. 46, 2005. – Aage *Jørgensen*: Den litterære Nobelpris og filosoferne, med særligt henblik på Harald Høffdings kandidatur 1911-16 < Fund og forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger bind 44. 2005. – Martha Sif *Karrebæk*: Form og funktion i kodeskift – en analyse af tosproget tyrkisk-dansk. København 2005. – *Læsemåder* – udgavetyper og målgrupper. Red.: Per Dahl, Johnny Konstrup og Karsten Kynde. Nordisk Netværk for Editionsfilologer. Skrifter 6. København 2005. – Anne Birgitte *Richard*: Køn og kultur. 1930ernes og 1940ernes kamp om køn, kultur og modernitet læst gennem kvindernes tekster. København 2005. – Grethe F. *Rostbøll*: Mod er svaret. Karen Blixens udgivelser i USA og England. København 2005. – Stephan Michael *Schröder* og Vrene Hockenjos (udg.): Historisierung und Funktionalisierung. Intermedialität in den skandinavischen Literaturen um

1900. Berlin 2005. – Leif *Stedstrup* (udg.): *Ludus de Sancto Canuto Duce. Et spil om Hellig Knud Lavard*. København 2005. – *Sveriges medeltida personnamn*, häfte 14 Holmger – Ingeborgh. Stockholm 2004.

Tidsskrifter

Etudes Germaniques, 60e année 1-2, 2005. – *Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*, 92, 2004; 93, 2005. – *Nordisk tidskrift*, årg. 80, Stockholm, 2004:2, 2004:3 og 2004:4; årg. 81, 2005:1, 2005:2, 2005:3. – *Norsk Folkemuseums By og Bygd XXXVIII*, 2004. – *Ord & Sag* 24, udg. Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus 2004. – *Språk & Stil. Tidskrift för svensk språkforskning*, ny följd 14, 2004. – *Studia Anthroponymica Scandinavica. Tidskrift för nordisk personnamnsforskning* 22, 2004; 23, 2005. – *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, 2004. – *Tijdschrift voor Skandinavistiek*, jaargang 26, nummer 1, 2005. – *Zeitschrift für Volkskunde*, 100. Jahrgang 2004/II, 101. Jahrgang 2005/I-II.